

*Savunma Harcamaları ve
Ticari İlişkiler:*
Karadeniz'e Kıyısı Olan
Ülkeler İçin Bir Analiz

Uzm. Aynur AYDOĞAN • Doç. Dr. Serkan KÜNÜ

Savunma Harcamaları ve Ticari İlişkiler: Karadeniz'e Kıyısı Olan Ülkeler İçin Bir Analiz

Uzm. Aynur AYDOĞAN • Doç. Dr. Serkan KÜNÜ

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

Savunma Harcamaları ve Ticari İlişkiler: Karadeniz'e Kısıtlı Olan Ülkeler İçin Bir Analiz

Aynur AYDOĞAN • Serkan KÜNÜ

Language: Turkish

Publication Date: 2024

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-915-7

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub475>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Aydoğan, A., Künü, S. (2024). *Savunma Harcamaları ve Ticari İlişkiler: Karadeniz'e Kısıtlı Olan Ülkeler İçin Bir Analiz*. Özgür Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub475>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

Önsöz

Bu kitap, Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin savunma harcamalarının ticari ilişkiler üzerindeki etkilerini derinlemesine inceleyen kapsamlı bir çalışmanın ürünüdür. Karadeniz, dünya tarihinin en stratejik bölgelerinden biri olarak, farklı medeniyetlerin, imparatorlukların ve modern ulus devletlerin çıkar çatışmalarına sahne olmuştur. Bu bölge, sadece coğrafi konumu nedeniyle değil, aynı zamanda enerji yolları, deniz ticareti, askeri strateji ve uluslararası siyaset açısından da büyük bir öneme sahiptir. Dolayısıyla, Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin savunma politikaları ve harcamaları, sadece bölgesel değil, aynı zamanda küresel ölçekte de ekonomik ve ticari ilişkileri derinden etkilemektedir. Bu kitap, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde, Karadeniz bölgesinde savunma harcamalarının ekonomik sonuçlarını ve bu sonuçların uluslararası ticari ilişkiler üzerindeki etkilerini ele almayı amaçlamaktadır. Savunma harcamaları, bir ülkenin güvenlik ihtiyaçlarını karşılamanın ötesinde, o ülkenin ekonomik yapısını, büyüme potansiyelini ve dış ticaret ilişkilerini şekillendiren önemli bir faktördür. Bölgedeki ülkelerin askeri harcamalarının artışı, ticaret hacminde ne tür değişikliklere yol açmaktadır? Bu harcamalar, bölge ülkelerinin dış ticaret ortaklıklarını nasıl etkilemektedir? Ve nihayetinde, savunma harcamalarının bölgesel ekonomik entegrasyon üzerindeki etkileri nelerdir? Bu kitap, bu ve benzeri sorulara yanıt arayan bir dizi analizi içermektedir. Kitapta, savunma harcamalarının ticari ilişkiler üzerindeki etkileri hem teorik hem de ampirik olarak ele alınmıştır. İlk bölümlerde, savunma harcamalarının ekonomik teoriler çerçevesinde nasıl değerlendirildiği, bu harcamaların ekonomik büyüme ve dış ticaret üzerindeki olası etkileri açıklanmaktadır. Bu teorik çerçeve, daha sonra bölge ülkeleri özelinde yapılan ampirik analizlerle desteklenmiştir. Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin savunma harcamalarının, hem iç hem de dış ticaret dinamiklerine nasıl yansıdığı, detaylı istatistiksel analizler ve vaka çalışmaları ile ortaya konulmuştur.

Savunma harcamalarının ticaret üzerindeki etkilerini anlamak için bölgesel ekonomik ve siyasi bağlamı da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Karadeniz bölgesi, son yıllarda artan jeopolitik gerginlikler, enerji rekabeti ve büyük güçlerin bölgedeki nüfuz mücadelesi gibi faktörlerle şekillenen karmaşık bir dinamiğe sahiptir. Bu dinamikler, bölge ülkelerinin savunma harcamalarını artırmasına yol açmış ve bu artış, doğal olarak ekonomik faaliyetleri ve ticaret ilişkilerini etkilemiştir. Kitapta, bu bağlamda, bölgedeki ülkelerin savunma harcamalarının ticaret politikaları üzerindeki dolaylı ve doğrudan etkileri detaylı bir şekilde incelenmektedir. Bunun yanı sıra, kitabın ilerleyen bölümlerinde, savunma harcamalarının bölge ülkelerinin ekonomik büyümesine, teknolojik gelişimine ve sanayi yapısına olan etkileri de ele alınmıştır. Savunma sanayii, birçok ülkede yüksek katma değer yaratan, teknolojik yenilikleri teşvik eden ve istihdam sağlayan bir sektör olarak görülmektedir. Ancak bu sektörün aynı zamanda dış ticaret dengelerine, ithalat ve ihracat kalemlerine olan etkileri de karmaşık ve çok yönlüdür.

Kitap, akademik çevrelerin yanı sıra, bölge ülkelerinin politika yapıcıları, uluslararası ilişkiler uzmanları, ekonomi analistleri ve savunma stratejistleri için de önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Savunma harcamalarının sadece askeri ve stratejik sonuçları değil, aynı zamanda ekonomik ve ticari etkileri üzerine yapılan bu kapsamlı analiz, okuyuculara Karadeniz bölgesinin karmaşık dinamiklerini daha iyi anlama fırsatı sunacaktır. Ayrıca, bu çalışma, bölge ülkelerinin gelecekteki savunma ve ticaret politikalarını şekillendirirken göz önünde bulundurabilecekleri değerli bilgiler ve stratejik öneriler de sunmaktadır.

Bu çalışma, Karadeniz bölgesinin ekonomik ve stratejik dinamiklerine dair yeni perspektifler sunmayı ve bu alandaki akademik tartışmalara önemli katkılar sağlamayı hedeflemektedir. Kitabın, bölgedeki ekonomik ve ticari ilişkilerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağına ve savunma harcamalarının ticaret üzerindeki etkilerine dair yapılan araştırmalara yeni bir ışık tutacağına inanıyorum. Ayrıca bu kitap 2024 yılında yayınlanan “Savunma Harcamalarının Ticari İlişkiler Üzerindeki Etkisi: Karadeniz’e Kıyısı Olan Ülkeler İçin Bir Analiz” başlıklı yüksek lisans tezine dayanmaktadır.

Uzm. Aynur AYDOĞAN

Doç. Dr. Serkan KÜNÜ

İçindekiler

Önsöz	iii
Kısaltmalar Dizini	vii
1.Giriş	1

Bölüm 1

Savunma Harcamaları

1. SAVUNMA HARCAMALARI	5
1.1. Savunma ve Savunma Harcamaları Tanımı	5
1.2. Savunma Harcamalarının Ekonomik Etkileri	14
1.3. Savunma Harcamalarının Finansman Kaynakları	27
1.4. Savunma Harcamalarına İlişkin Ekonomik Yaklaşımlar	28
1.5. Dünya’da Savunma Harcamaları	29
1.6. Karadeniz’e Kıyısı Olan Ülkelerin Savunma Harcamaları	35

Bölüm 2

Türkiye’nin Karadeniz Komşuları ile Ticari İlişkileri

2. TÜRKİYE VE TÜRKİYE’NİN KARADENİZ KOMŞULARI İLE TİCARİ İLİŞKİLERİ	69
2.1. Türkiye	69
2.2. Bulgaristan	80
2.3. Gürcistan	88
2.4. Romanya	97
2.5. Ukrayna	109
2.6. Moldova	118
2.7. Rusya	127

Bölüm 3

Savunma Harcamalarının Ticari İlişkiler Üzerindeki Etkisi: Ekonometrik Uygulama

3. SAVUNMA HARCAMALARININ TİCARİ İLİŞKİLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	139
3.1. Yöntem	139
3.2. Veri Seti ve Değişkenler	146
3.3. Ekonometrik Model	147
3.4. Uygulama Sonuçları	147
Sonuç	151
Kaynakça	155

Kısaltmalar Dizini

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı
AR-GE	Araştırma ve Geliştirme
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BLACKSEAFOR	Karadeniz Deniz İş birliği Görev Gücü
BM	Birleşmiş Milletler
BNB	Bulgar Merkez Bankası
BSRF	Karadeniz Rotasyonel Kuvvetleri
CEFTA	Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması
CITA	İletişim Bilgi Teknolojileri Ajansı
COMECON	Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
EBRD	Avrupa Yatırım ve Kalkınma Bankası
EFTA	Avrupa Serbest Ticaret Birliği
GUAM	Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü
ICBM	Kıtalar Arası Balistik Füze
IISS	Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü
IMF	Uluslararası Para Fonu
İHA	İnsansız Hava Aracı
JGK	Jandarma Genel Komutanlığı

KEİÖ	Karadeniz Ekonomik İş birliği Örgütü
MFN	Tercihli Yardım Rejimi
MKEK	Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu
MSB	Millî Savunma Bakanlığı
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
NISA	Ulusal Bilgi Güvenliği Ajansı
RFSK	Rusya Federasyonu Silahlı Kuvvetleri
SASAD	Savunma ve Havacılık Sanayii İmalatçılar Derneği
SÖH	Sahil Güvenlik Komutanlığı
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSDF	Savunma Sanayii Destekleme Fonu
STA	Serbest Ticaret Anlaşması
THK	Türk Hava Kurumu
TSKGV	Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı
TUSAŞ	Türk Uçak Sanayii Anonim Ortaklığı

I.Giriş

Savunma harcamalarının tarihsel gelişimi uzun bir geçmişe sahiptir. Antik Çağ'da savunma harcamalarının temeli kentin surlarının inşa edilmesi, askerlerin eğitim ve silahlandırılması için yapılırken, Orta Çağ'da ise askerlerin temel ihtiyaçları eğitimi ve silahlandırılması için yapılmaktaydı. Modern Çağ'da ise savunma harcamaları daha da gelişerek, silah sistemleri, savunma teknolojisi ve askeri personel giderleri gibi konulara yönlendirilmiştir. Örneğin İngiltere'nin 18.yy'da süper güç olmasındaki en büyük faktör ülkede gelişmiş bir savunma sanayi sektörünün olmasından kaynaklıdır. 19.yy'da ise bazı ülkelerde savunma sanayi sektörü hızla büyümeye ve gelişmeye devam ederek üretim teknolojisi ve mühendislik alanlarında önemli ilerlemeler yaşandı. 20.yy'da ise, 2. Dünya Savaşı sırasında savunma sanayi sektörü büyük ölçüde gelişip modern savunma sanayi sektörünün temelini oluşturmuştur. Dolayısıyla geçmişten günümüze savunma harcamalarının ortak noktası ülke topraklarını ve halkı iç ve dış tehditlere karşı korumaktır.

Savunma harcamaları, ülkelerin milli güvenlik politikalarını yansıtmakla birlikte silahlı kuvvetlerini, savunma sistemlerini ve diğer savunma mekanizmalarını finanse etmek için yapılan harcamaları da ifade etmektedir. Savunma harcamalarına ayrılan bütçenin amacı, ülkenin güvenliğini ve milli güvenliği sağlamaktır. Savunma harcamaları, ülkelerin ekonomisini etkileyen önemli faktörlerden biri olmasıyla birlikte ülkelerin ekonomik büyüklüğüne göre de değişiklik gösterebilir. Savunma sektörüne ayrılan bütçenin az ya da fazla olması durumunda ortaya ticari ilişkileri de etkileyen birtakım sonuçlar çıkmaktadır.

Savunma harcamaları aynı zamanda bir ülkenin dış politikasını etkileyerek uluslararası ilişkileri de belirlemektedir. Savunma harcamaları,

güçlü savunma kapasitesi, ülkenin ulusal özgüveni, halkın güvenliği, ülkenin dünyadaki etkinliği ve saygınlığını da arttırarak dış politikada daha etkin olmasına ve diğer ülkelerle ilişkilerinde daha güçlü bir pozisyon ve daha iyi ticaret anlaşmaları yapması açısından önemli yatırımlardır.

Savunma harcamalarının yüksek olması ülkenin üretim kapasitesini arttırarak ihracat ve ithalatının da artmasına veya azalmasına sebep olabilir. Savunma harcamaları savunma sanayinin geliştirilmesine yol açarak ülke içinde savunma ürünlerinin üretim ve ihracatını arttırabilir. Savunma harcamalarının ihracata etkisi ülkede savunma endüstrisi bulunup bulunmamasına göre değişiklik gösterebilir. Ülkede savunma endüstri var ise ve savunma harcamaları bu endüstriye yönelikse, savunma endüstrisi üretimi artar ve bu da ihracatı arttırarak işsizlik ve istihdam üzerinde olumlu etkilere sebep olabilir. Ancak ülkede savunma endüstri yoksa savunma harcamaları bu endüstriye yönelik değilse bu durum ihracat üzerinde doğrudan bir etki yaratmayacaktır. Savunma harcamalarının ihracat üzerindeki diğer bir etkisi, ekonomisi zayıf olan bir ülkenin savunma harcamalarının yüksek olması, ülkenin ekonomik kaynaklarının büyük bir kısmını tükettiği için diğer sektörlerle yönelik harcamaların azalmasına sebep olacaktır.

Bir ülkenin savunma harcamasının yüksek olması diğer ülkeler tarafından güçlü ve güvenilir bir ülke olduğu algısı yaratırken diğer yandan savunma harcamalarının düşük olması durumunda da aksi bir algı yaratabilmektedir. Bunun yanı sıra bir ülkenin savunma harcamalarının artması diğer ülkeler tarafından güvenlik tehdidi olarak da algılanabilir ve bu ülkeler arasındaki güvenlik ilişkilerini ve ihracatı olumsuz yönde etkileyen önemli faktörlerdendir. Bu nedenle savunma harcamalarının doğru bir şekilde planlanarak dengeli olarak yönetilmesi gerekmektedir. Öte yandan bir ülkenin savunma sektöründe yaptığı yatırımları ve satın aldığı ürünleri yerli kaynaklarla karşılaması durumunda ithalatın hacmi azalacak, ancak teknolojik olarak gelişmiş olan ülkelere ithal ediyorsa ithalat hacmi artacaktır. Bu durum para birimine olan talep azalacağı için ülkenin ulusal para değerinin düşmesine ve enflasyonun artmasına neden olacağı gibi diğer ülkelerle olan ticaret hacmine de olumsuz etki edecektir. Diğer yandan ülke ekonomisinin güçlü olduğu ve savunma harcamalarının büyük kısmının ülke içinde kullanılması durumunda ise uluslararası para değerini olumlu yönde etki ederek para değerinin artmasına ve dış ticarete iyileşmelere sebep olabilmektedir. Savunma harcamalarının para birimine olan etkisi genellikle dengeli devam eden bir durum olmamakla birlikte ülkenin ekonomik durumuna göre değişiklik gösterebilir. Sonuç olarak savunma harcamalarının ithalat üzerindeki etkisi savunma harcamalarının büyüklüğüne, ithal edilen

savunma ürünlerinin çeşit ve miktarına ve yerli sanayi oluşturma çabası gibi faktörlerden etkilenebilmektedir.

Savunma harcamalarının artması ülkenin savunma sanayine yatırım yapmasını ve bu sanayinin büyümesini sağlayabilir. Bu da ülkenin savunma ürünlerini üretebilme kapasitesini arttırarak dış pazarlarda savunma ürünleri satışına katkıda bulunabilir. Özellikle büyük miktarlarda savunma harcaması yapılması ülkenin bütçe açığını arttırarak ülkedeki faiz oranlarının artmasına da etki ederek ekonomik büyümeyi yavaşlatabilir. Sonuç olarak savunma harcamalarının ticari ilişkilere etkisi ekonomik koşullara, ihtiyaçlara ve ülkeler arası ilişkilere göre değişiklik gösterebilir.

Bugüne kadar yapılan ampirik ve teorik savunma harcamaları araştırmalarında ülkelerin ekonomi ve ticari ilişkileri arasında olumlu ve olumsuz birçok ilişki saptanmıştır. Bu durum ülkelerin ekonomik durumu, güvenlik koşulları ve dış ticaret ortakları gibi faktörlerden kaynaklanabilir. Savunma harcamalarının ticari ilişkilere etkisi incelenirken ülkelerin ekonomik, politik ve stratejik ilişkilerindeki genel durum dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

Savunma harcamalarının ticari ilişkilere etkisi yerli ve yabancı birçok araştırmacı tarafından araştırılarak çeşitli faktörler doğrultusunda değerlendirilmiştir. Bu çalışma da Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerdeki (Türkiye, Rusya, Ukrayna, Romanya, Bulgaristan, Gürcistan, Moldova) savunma harcamalarının ticari ilişkiler üzerindeki etkisi, 1999-2022 yılları arasındaki veriler kullanılarak panel veri yöntemi ile analiz edilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde savunma harcamalarının tanımı, kapsamı, boyutları, neden ve amaçları, finans kaynakları, dünya savunma sanayinin önemi, gelişimi ve makro ekonomik göstergelere etkileri, literatür de yapılan araştırmalardan da faydalanılarak ele alınmıştır. İkinci bölümde, savunma harcamalarının Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin ticari ilişkileri üzerinde ki etkileri, ekonomik durum ve dış ticaret politikaları, makroekonomik değişkenler üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri birtakım görüşlere de yer verilerek değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde kullanılan tahmin yöntemleri açıklanarak, analizler sonucu elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Sonuç bölümünde ise yapılan tüm araştırmalardan elde edilen sonuç analizleri değerlendirilerek, varılan sonuç açıklamalarına yer verilmiştir.

Savunma Harcamaları

1. SAVUNMA HARCAMALARI

1.1. Savunma ve Savunma Harcamaları Tanımı

“Savunma” kelimesi genellikle bir ülke veya bir bireyin kendini ve değerlerini, her türlü tehdit, tehlike ve saldırılara karşı koruma amacıyla gösterdiği çabayı ve aldığı önlemleri ifade eder. Bu çaba fiziksel ya da psikolojik olabilir ve çeşitli yöntemlerle gerçekleştirilebilir. Örneğin, ülkeler askeri güç ya da askeri teçhizat kullanarak fiziksel olarak kendini savunurken, bireyler de kendi bedenini ve zihnini savunmaya yönlendirme yoluyla psikolojik olarak ya da fiziksel hareketlere başvurarak savunma yapabilir ve güvenliği sağlayabilir (Brauch, 2008: 5). A.Smith, 1877 yılında “*Egemenin ilk görevi olan toplumu diğer bağımsız toplumların şiddet ve istilasından koruma işinin ancak askeri güçle sağlanabileceğini*” söyleyerek, savunma hizmetinin devlet tarafından yerine getirilmesi gereken görevler arasında saymıştır (Kafaoğlu, 1982: 12). En genel anlamıyla savunma harcamaları; bir ülkenin, ülke sınırları içinde ve ülke sınırları dışında ülke birlik ve bütünlüğüne yönelik tehditlere karşı güvenliği sağlamak amacıyla milli gelirinden ayırdığı payı ifade eder (Collier ve Hoefler, 2007: 1). Çalışmamızda ele aldığımız savunma, ülkelerin iç ve dış tehditler karşısında almış olduğu güvenlik önlemleridir. Literatür de bu konuya dair net bir tanım bulunmamaktadır. Bu durumun nedeni ise her ülkenin savunmaya yüklediği anlamların kendine özgü şartlarda oluşturduğu farklı güvenlik tedbirleridir (Özburak, 2020: 14).

Savunma harcamaları bir ülkenin, savunma güçlerinin bakım ve onarımı, askeri donanımının yenilenmesi ve geliştirilmesi, askerlerin eğitimi, maaş ödemeleri ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi, silah ve ekipman satın

alımı, savunma sistemleri, savunma teknolojisi, savunma sanayine yönelik faaliyet ve yatırımları, ordunun, hava ve deniz kuvvetleri sistemlerini desteklemeye yönelik yatırımları ve diğer savunma giderleri için hükümet tarafından yönetilen ve ülkenin en yüksek bütçesine sahip, milli güvenliği korumak, ülkenin savunma gücünü güçlendirmek, ulusal güvenlik ve savunma politikalarını uygulamaya yönelik önlemler almayı amaç edinen harcamalardır. Ayrıca ülkenin savunma stratejisi doğrultusunda yapılan AR-GE çalışmaları da bu harcamalar içinde yer alır (Künü, 2010: 18).

Savunma harcamaları ülkenin milli güvenliğine olan güven düzeyi, ülkenin uluslararası ortamda oynadığı rol ve ekonomik durumu, güvenlik ihtiyaçları, çevre koşulları ve ülkenin savunma ihtiyaçları gibi faktörlerden etkilenecek şekilde değişim gösterebilir.

1.1.1. Kamusal Bir Hizmet Olarak Savunma Harcamaları

“Kamu harcaması” bir devletin ya da bir kamu kurumunun harcamalarını ifade eder. Bu harcamaların amacı, ülkeye hizmet sağlanması, projelerin yürütülmesi veya yatırımların gerçekleştirilmesidir. Kamu harcamaları, vergi gelirleri, kamu borçları ve diğer kaynaklar tarafından finanse edilir ve ekonomik büyümeyi desteklemeyi amaçlayan veya sosyal adaleti sağlamayı hedefleyen politikaların uygulanmasını da içerebilir. Kamu hizmetleri bir ülkenin, eğitim, sağlık, ulaşım ve sosyal refah programlarını ifade eder (Bekmez ve Destek, 2015: 92). Bir ülkenin savunma harcamaları yapması, ülkeler arasındaki güvenlik ve istikrarı korumak açısından da önemlidir.

“Kamusal bir hizmet olarak savunma harcamaları” ifadesi, yerel veya ulusal düzeyde yapılan yatırımları ifade etmektedir. Bu yatırımlar toplumun güvenliğini sağlamak, vatandaşlarını korumak ve ülkenin güvenlik ve ulusal güvenliği için yapılan harcamalardır. Bu harcamalar ülke bütçelerinde büyük bir paya sahip olup hükümetler tarafından finanse edilir (Saunders, 1993: 2). Savunma harcamaları, bir ülkenin en önemli kamusal hizmetlerindedir. Kamusal hizmetleri, özel hizmetlerden ayıran en önemli özellik rekabetin olmaması ve ayrıca özel hizmetlerden faydalanmak için ödenmesi gereken ücretin, kamu hizmetlerinden fayda sağlarken ödenmemesidir (Saka, 2007: 8).

Savunma terimi iktisat biliminde “ulusal mal olarak kabul” edilir. Ulusal savunma malının bir kamusal mal olduğu, tek bir devlet tarafından üretildiği, bu faaliyetlerin her aşamasının gizlilik politikası kapsamına girerek, devlet eliyle halka sunulmasıdır. Dolayısıyla kamu hizmetlerinin finansmanında devletin kullandığı yasal zorunluluk olan vatandaştan tahsil edilen vergi fiyatını hizmetin faydasına göre seçip kabul veya reddedemeyeceği gibi hizmet türü

ve miktarını da seçmemektedir (Bulutoglu, 2008: 46). Kamusal mallar, bir ülke sınırları içinde yaşayan tüm vatandaşlara aynı miktarda sunularak aynı faydayı sağlamaktadır. lke vatandaşlarını savunma hizmetinden men etmek zor ve olanaksızdır.

1.1.2. Soğuk Savaş Dönemi Savunma Harcamaları

Soğuk savaş dönemi olarak bilinen ikinci Dünya savaşının sonundan yani 1947'lerin sonlarından 1991'lerin başlarına kadar devam eden, Amerika Birleşik Devletleri liderliğindeki Batılı gler ve Sovyetler Birliği liderliğindeki Doğu bloğu devletleri arasındaki artan gerilim, dünyanın iki kutuplu bir hale gelmesine ve yüksek dzcyde savunma harcamalarının yapılmasına neden olmuştur. Silahlanma yarışı ve nükleer savaş tehdidi, artan askeri hazırlık ihtiyacının ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Canbay ve Mercan, 2017: 86). Bunun sonucunda savunma araştırma ve geliştirmesine ve ayrıca silah ve diğer askeri teçhizat üretimine büyük yatırımlar yapılmıştır. Bu dönemde taraflar silahlanma olmadan, ideolojik ve ekonomik mücadele içerisinde yer almıştır. Büyük gler sadece savunma kapasitelerini geliştirmek için değil aynı zamanda da dünya çapında güç dengesini muhafaza etmek istemektedirler. Bu dönemde yapılan harcamalar, dönem boyunca her iki tarafın ekonomik büyümesine katkıda bulunurken, aynı zamanda da ekonomileri üzerinde önemli bir yük oluşturarak sosyal zorlukları da beraberinde getirerek, iki süper güç arasındaki gerilimin artmasına neden olmuştur. Her iki ülke de diğerine karşı askeri bir avantaj sağlamak için büyük askeri kuvvetlerin ve sofistike silah sistemlerinin geliştirilmesine ve sürdürülmesine büyük yatırımlar yapmıştır. Bu durum, savunma harcamalarının çok yüksek bir hacme ulaşması ve insanların vergilerinden yapılan büyük bir ödemenin savunma amaçlı harcanmasına neden olmuştur.

Soğuk savaşın sona ermesi ile Amerika Birleşik Devletleri liderliğindeki Batı Blok'u, galip çıkmış, ABD küresel liderliğini güçlendirmiş ve kapitalizm yaygınlaşmıştır. Ancak soğuk savaş sonrasında, Avrupa'nın ortasında etnik temelli sorunlar ve iç savaşlar meydana gelmiştir (Tokatlı, 2022: 379). Avrupa savunma ve güvenlik kimliği fikri, soğuk savaş dönemi sonrasında icat edilmese de Avrupa'da iki kutupluluğun sona ermesi Avrupa savunma ve güvenlik duvarı fikrine yeniden hayat vermiştir (Sjursen, 1998: 2). Bu fikir, ülkeler arasındaki iş birliğine ve Avrupa'yı çevreleyen güvenlik ortamının iyileştirilmesine yönelik önemli bir adım olarak görülmektedir. Bu durum günümüzde, Avrupa'da inşa edilme sürecinde olan güvenlik sisteminin, AB bünyesinde mi yoksa NATO bünyesinde mi yapılacağı tartışmalarına yol açmıştır.

Sonuç olarak, soğuk savaş dönemi, dünya çapındaki askeri harcamaların ve silahlanma yarışının yoğunlaşmasına neden olmuştur. Küresel güç dengelerinde önemli bir rol oynayan bu harcamalar, uluslararası ilişkiler ve küresel ekonomi üzerinde derin etkiler yaratmıştır. Aynı zamanda uluslararası siyasi manzaranın şekillenmesinde de önemli bir rol oynayarak devlet borçlarına katkıda bulunduğu ve diğer harcama alanlarını büyük ölçüde etkilediği için kalıcı ekonomik etkiler yaratmıştır. Bu dönem, silahlanma ve ulusal savunmaya odaklanma ile damgasını vurarak birçok ülkenin savunma harcamalarında önemli artışlara sebep olmuştur.

1.1.3. Savunma Harcamalarının Boyutu

Bir ülkenin savunma harcamalarının büyüklüğünü ölçmek için birçok yöntem kullanılabilir. Bir ülkenin savunma güçlerine ayrılan bütçenin büyüklüğü de savunma harcamalarının boyutunu ifade eder. Bu bütçe, ülkelerin yıllık bütçe planlarında ayrı bir bölüm olarak belirlenir ve savunma harcamalarının nasıl kullanılacağını, hangi görevler için hangi araç ve gereçlerin satın alınacağını ve savunma personelinin ödeme ve diğer ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlar. Savunma harcamalarının boyutu, bir ülkenin savunma harcamalarının toplam milli gelirinin yüzdesine göre ölçülür. Örneğin, bir ülkenin savunma harcamalarının milli geliri %2,5'ten daha az ise, genellikle düşük savunma harcamaları olacağı anlamı çıkarılabilir. Eğer savunma harcamalarının milli geliri %2,5'ten daha fazla ise, bu ülkenin daha yüksek savunma harcamalarına sahip olduğu anlamına gelebilir. Bu oran, bir ülkenin savunma harcamalarının ekonomik durumuna, coğrafi konumuna, ülke sınırlarına, savunma ihtiyaçlarına ve ulusal güvenlik stratejisine göre değişiklik gösterebilir (Özdemir,2016 :13). Bir ülke savunma harcamalarını bütçesine göre ayarlayabilir, ancak bazı ülkeler, savunma harcamalarını, bütçelerinin belirli bir yüzdesi olarak belirlerler. Örneğin, Birleşik Devletler savunma harcamalarına bütçesinin %13' ini ayırmıştır. Bu durum, ekonomik refahı yüksek olan ülkelerde savunma harcamalarının yüksek düzeylerde fırsat maliyetine sahip olduğunu göstermektedir (Bekmez ve Destek, 2015: 98).

Diğer bir yöntem ise bir ülkenin savunma harcamalarının diğer ülkelerin savunma harcamaları ile karşılaştırılmasıdır. Bu yöntem, bir ülkenin savunma harcamalarının diğer ülkelerle karşılaştırıldığında ne kadar büyük veya küçük olduğunu gösterir.

Sonuç olarak savunmaya yönelik üretim yapan ve savunma teknolojisine sahip olan büyük ve zengin ülkeler, daha yüksek savunma harcaması yaparken, küçük ve daha az gelişmiş, savunma teknolojisine ve üretimine sahip olmayan ülkeler, daha düşük savunma harcamaları yaparak, savunma

ihtiyaçlarını üretim yapan ülkelerden temin ederek dışa bağımlı hale gelir. Bu durum dış borçlanmaya negatif etki etmektedir (Bardakçı, 2019: 83).

1.1.4. Savunma Harcamalarının Sınıflandırılması

Ülkelerin askeri gücünü koruyan ve geliştiren Savunma harcamaları genel olarak ülke bütçelerinde “Silahlandırma” veya “Askeri” kalemleri adı altında değerlendirilerek kategorize edilir (Alp, 2006: 23). Diğer yandan savunma harcamalarının bir kısmı ülkelerin uluslararası güvenliğine katkıda bulunmak için yapılan harcamalar olarak da sınıflandırılabilir. Yapılan bu sınıflandırmalar ülkenin yerel durumuna veya bölgesel farklılıklarına göre değişiklik gösterebilir. Örneğin bir ülke savunma harcamalarının, önemli bir bölümünü askeri araçlar için kullanırken, başka bir ülke askeri personel ödemeleri için kullanabilir. Savunma harcamalarına ait literatür çalışmaları da dahil olmak üzere net bir tanım bulunmadığı, her ülke kendi çıkar ve amaçları doğrultusunda, yapılan savunma harcamalarını kategorize etmekte özgürdür (Giray, 2004: 184).

Savunma harcamaları genellikle, silah ve ekipman sistemleri, personel, eğitim, savunma hizmetleri yatırımları, askeri alanda yapılan araştırma ve geliştirme çalışmalarına yapılan harcamalar, savunma sanayi yatırımları, yerleşim ve yerleşim yatırımları, lojistik ve operasyonlardır (Canbay ve Mercan, 2017: 87). Bu saydığımız kalemlerin her birini ülkeler kendi bütçeleri doğrultusunda kategorize ederek sınıflandırmaktadırlar. Örneğin, bir ülkede işleri bakanlığı bütçesinde yer alan bir kalem, başka bir ülkenin savunma bakanlığı bütçesinde ele alınabilmektedir (Canbay, 2010: 5).

Sonuç olarak, yukarıda bahsettiğimiz savunma harcamaları giderleri, her bir ülke için farklılık göstermektedir. Ülkeler, kendi ekonomik durumu ve güvenlik ihtiyaçları, gibi faktörleri göz önünde bulundurarak, savunma harcamalarına ayırabildikleri bütçe doğrultusunda ve ülkenin genel durumuna göre, kendi ihtiyaçları doğrultusunda bu harcamaları kategorize ederek sınıflandırmaktadırlar. Bu durumu net bir şekilde analiz edebilmek için NATO, IMF ve BM gibi uluslararası kuruluşların savunma harcamalarına dair belirledikleri standartlar doğrultusunda ulaştıkları sonuçlar aşağıdaki tablo incelenerek analiz edilmiştir (Brzoska, 1995: 48-49).

Tablo 1.1. NATO, IMF ve BM'ye Göre Savunma Harcamasının Sınıflandırılması

MUHTEMEL HARCAMA KALEMLERİ	NATO	IMF	BM
SİLAHLI KUVVETLER İÇİN YAPILAN ÖDEME			
Subay ve asker için yapılan ödeme	X	X	X
Silahlı Kuvvetler içinde ya da bağlı çalışan teknisyen, bürokrat vb. için yapılan ödeme	X	X	X
Yukarıdaki personel ve aileleri için yapılan sosyal, eğitim vb. için yapılan ödeme ile vergi indirimi	X	X	X
Emekliler için yapılan ödeme	X	-	X
Askeri okul ve hastane için yapılan ödeme	X	X	-
Silah üretimi ve ithali için yapılan ödeme	X	X	-
Altyapı inşaatı, konut vb. için yapılan ödeme	X	X	X
İşletme ve bakım için yapılan ödeme	X	X	X
Diğer tüm alımlar için yapılan ödeme	X	X	X
Askeri araştırma ve geliştirme harcaması için yapılan ödeme	X	X	X
SAVUNMA/STRATEJİK AMAÇLI DİĞER HARCAMA			
Stratejik mal stoklanması için yapılan harcama	X a	-	-
Silah, teçhizat vb. depolanması için yapılan harcama	X a	X	-
Silah üretimi/dönüşümü sübvansiyonu için yapılan harcama	X	-	-
Diğer ülkeler için askeri yardım	X	X	X
Uluslararası organizasyon için yapılan katkılar	X	X	-
Sivil savunma için yapılan harcama	-	X	X
ÖNCEKİ ASKERİ GÜÇLERE/FAALİYETLERE YAPILAN			
Gazi vb. için yapılan ödeme	-	-	-
Savaş için borçlara yönelik ödeme	-	-	-
DİĞER GÜVENLİK KUVVETLERİNE ÖDEME			
Jandarma için yapılan ödeme	X b	X b	X b
Sınır/sahil koruma için yapılan ödeme	X b	X b	X b
Polis için yapılan ödeme	X b	-	-
DİĞER SORUMLULUKLAR			
İnsani/kaza tazminatları	X	-	-
BM Barış Gücü	X	X	-
GELİRLER			
Askeri okul, hastane, şirket gelirleri	Y	Y	Y
Askeri alt yapının sivil kullanımından sağlanan gelir	Y	Y	Y
Önemli kişilerin taşımalarından sağlanan gelir	Y	Y	Y
Teknoloji ve patent satışlarından sağlanan gelir	Y	Y	Y
Üretim sübvansiyonlarının geri ödenmesi	Y	Y	Y
Diğer ülkelerden sağlanan askeri yardım	-	-	X b

GELECEK İÇİN ZARURİ HARCAMA

Kredili tedarik	X	X	-

SEMBOLLER

(X), savunma harcamalarında dahil kalemleri,

(-), savunma harcamalarında dahil edilmeyen kalemleri,

(Y), gelir olarak planlanmış kalemleri,

(a), işletim ve finansmanı savunma kuruluşlarınca üstlendiği durumlarda,

(b), askeri amaçlı eğitimli, donatılıp kullanılmaları durumunda.

Kaynak: Brzoska, 1995:48-49'dan aktaran Giray, 2004: 184-185

NATO ülkelerinin savunma harcamaları, ülkenin kendi topraklarını korumak için yaptığı harcamaları içerir. Silahlanma, personel, eğitim, araçlar, yapılar ve diğer savunma amaçlı harcamalar ayrıca NATO üyesi ülkelerin birlikte yapmış oldukları ortak harcamalar da bu tanımlamaya dahil edilebilir. Birleşmiş Milletler savunma harcamaları, üye ülkeler tarafından yapılan askeri ve güvenlik ile alakalı harcamaların toplamıdır. Bu harcamalar, ülkelerin kendi iç güvenlik ve uluslararası güvenlik ile ilgili ihtiyaçlarını karşılamak için yapılır. IMF savunma harcamaları, bir ülkenin savunma ve güvenlik için tasarruf bütçesidir. Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından denetlenen ülkeler, savunma harcamalarının ekonomik durumlarına göre değerlendirilmesi ve denetlenmesi gerekir. Bu tanımlamalar arasında en çok benimsenen ve en kapsamlı tanım Birleşmiş Milletler'in (BM) yapmış olduğu sınıflandırmadır (Karakuş, 2006: 4).

1.1.5. Savunma Harcamalarının Belirlenmesindeki Temel Faktörler

Dünyagencilindesavunmaharcamalarındaönemliorandaartışgörülmesinin nedeni yaşanan savaşların kötü sonuçlarından kaynaklanmaktadır. Savunma harcamalarına etki eden faktörlere dair literatürde yapılan bazı araştırmaların sonucuna göre elde edilen veriler incelendiğinde, birçok içsel ve dışsal etkiye neden olan faktörlerin olduğu ve bu faktörlerin her ülke için farklı stratejik hedeflere bağlı olarak bölgeden bölgeye farklılık gösterdiği görülmüştür. Bu faktörler, devletlerin savunma harcamalarının nedenleri arasındadır ve birbirlerine bağlı olarak etkileşebilirler. En önemli nedenleri şu şekilde sıralayabiliriz. Jeopolitik Konum ve Jeostratejik Önem, Ekonomik ve Siyasal İstikrarsızlık, Siyasal Rejim, Terör Sorunu, Komşu Ülke Harcamaları, Tarihsel İlişkiler, yönetim biçimi, terör tehdidi, iç güvenlik ihtiyacı, sosyal ve demografik durumları ekonomik ve stratejik hedefleri gibi (Uçar, 2003: 29).

Jeopolitik Konum ve Jeostratejik Önem: Savunma harcamalarının artmasının veya azalmasının sebeplerini düşündüğümüzde jeopolitik ve

jeostratejik önem ön plana çıkıyor. Jeopolitik konum, Ülkelerin birbirini tehdit olarak görmesi ve savaşlara yol açabilmektedir (Peynirci, 2019: 26-27). Tehditlerden bazıları sınır anlaşmazlıkları, terörizm, enerji kaynaklarını sömürülmek istenmesi ile bölgesel ve etnik çatışmalardır. Yani ülkelerin bu yöndeki özelliklerini artırması savunma harcamalarını da artırmaktadır. Jeopolitik kavram; ülkelerin, politikalarını ve coğrafi konumları arasındaki ilişkiyi ifade eder. Bir ülkenin, İklim yapısı, tarımsal potansiyeli, yer altı kaynakları, stratejik öneme sahip kara ve deniz yolları gibi faktörlere sahip olması ülkenin jeopolitik önemini vurgulamaktadır. Yani jeopolitik, coğrafyanın ulusal politika üzerindeki etkisidir (Türk, 2007: 21). Bu durumların çeşitliliği ülkelerin savunma harcamalarında farklı politikalar belirlemelerine neden olmaktadır.

Dünya ülkeleri arasındaki gerilimler, çatışmalar ve güvenlik tehditleri nedeniyle ülkeler savunma harcamalarını arttırabilirler. Örneğin bir ülkenin sınırlarının çok sayıda tehlikeli bölgeden geçtiği durumlarda, savunma harcamaları daha yüksek olabilir. Ülkenin dünya çapındaki güvenlik ortamına göre de savunma harcamaları değişebilir. Bunun en iyi örneği İsviçre ve Kuveyt ülkeleridir. Konumu itibariyle stratejik önemi ve stratejik kaynakları olmayan bir ülke olan İsviçre, sahip olduğu özellikler itibariyle güvenlik riski en düşük ülkelerden biridir. Kuveyt ise konumu (Orta Doğu), petrol kaynakları ve komşu ülke kimliği nedeniyle hem bölgesel hem de küresel ölçekte birçok riskle karşı karşıyadır. Bu durumda Kuveyt'in savunma harcamaları İsviçre'ninkinden çok daha fazladır (Biro, 2010: 38).

Sonuç olarak ülkelerin savunma harcamaları, jeopolitiği ve Jeostrateji'si buldukları konuma ve tehdit algısına göre değişiklik göstermektedir. Örneğin, İsrail'in jeopolitik konumu nedeniyle en büyük kamu harcaması savunma harcamalarıdır. Savunma sanayi, bir ülkenin teknolojik ve endüstriyel kapasitesinin gelişmesinde önemli bir role sahiptir (Okur, 2017: 13).

Ekonomik ve Siyasal İstikrarsızlık: Ekonomik ve siyasal istikrarsızlık savunma harcamalarını etkileyebilir. Savunma hizmetleri tamamen kamu malıdır ve bu nedenle devlet tarafından sağlanmaktadır. Ülke kaynaklarının sınırlı olması sebebi ile kaynakların optimum düzeyde kullanılması gerekmektedir (Altun, 2017: 274). Ekonomik istikrarsızlık, hükümetlerin bütçe açıklarını azaltma ve kamu harcamalarını kısma ihtiyacını arttırmaktadır (Esgin, 2010: 14). Bu durum hükümetlerin savunma harcamaları için kullanabilecekleri fonların azalmasına neden olabilir.

Siyasi istikrarsızlık da savunma harcamalarını etkileyebilir. Siyasi liderler arasındaki çatışmalar, hükümet krizleri veya siyasi çatışmalar, savunma

harcamalarının planlanmasını ve uygulanmasını engelleyebilir. Ayrıca, ekonomik veya siyasi istikrarsızlık durumunda hükümetin öncelikleri değişebilir. Örneğin ekonomik sıkıntı yaşıyan ülkelerde hükümetler sosyal harcamalara ve ekonomik toparlanma çabalarına daha fazla kaynak ayırabilir ve savunma harcamalarını kısabilir (Bekmez ve Destek, 2015: 95). Ancak, tüm durumlar eşit derecede etkilenmez ve artan güvenlik tehditleri veya yüksek bölgesel çatışma riski durumlarında, koruma için savunma harcamalarına öncelik verilebilir. Her ülkenin ve durumun kendine özgü koşulları dikkate alınmalıdır (Altun, 1998: 31).

Siyasal Rejim: Siyasal rejim, bir ülkenin yönetim şeklini, politik sistemini ve yönetim biçimini tanımlayan temel kuralları, kurum ve yapıları ifade etmektedir. Siyasal rejimler farklı ideolojilere, değerlere ve yönetim biçimlerine dayanmaktadır. Aynı zamanda savunma politikalarını belirlemede önemli rol oynamaktadır (Okur, 2017: 10). Savunma hizmeti, tam kamusal mal olma özelliği taşıması sebebi ile hükümeti yönetenler savunma harcamalarının arz ve talebin karar vericisi konumundadır. Bu anlamda karar vericilerin siyasi düşünceleri ve bu düşünceleri yansıttıkları siyasi rejimleri bütçedeki savunma harcamalarının kamu payından alacağı oranının belirlenmesinde etkilidir (Önal, 2021: 19-20). Örneğin Soğuk Savaş döneminde S.S.C.B.’nin silahlanmayı arttırması ile diğer ülkeler arasında bir risk unsuru oluşmuş ve ülkelerinde savunma harcamalarının artmasına neden olmuştur. Bu durum dünyada savunma harcamalarının yüksek oranlara ulaşması ile sonuçlanmıştır. Daha Sonra Sovyet rejimin çökmesiyle ve Rusya’nın değişen siyasi rejimi sonucu savunma harcamalarında tüm dünya üzerinde azalma yaşanmıştır. Sonuç olarak, Soğuk Savaş dönemi sona ermiş ve dünya çapında savunma harcamaları oranında düşüş yaşanmıştır (Budak, 2018: 12).

Terör Sorunu: Terörle mücadelede savunma harcamaları, ülkenin diğer politika alanları ve hükümet öncelikleri ile dengelenmesi gerekmektedir. Terörizmle mücadele için ayrılan kaynaklar, sosyal, ekonomik ve diğer yatırım programları alanlarında yapılan harcamaları etkilemektedir. Bu nedenle, savunma harcamalarının terör sorunuyla mücadelede etkili ve sürdürülebilir bir stratejiye dayanarak Milli bir Savunma sanayinin oluşturulması ve geliştirilmesi aynı zamanda ihtiyaç duyulan bütün gerekli tedbirlerin alınarak uygulanması, savunma harcamalarının öngörülebilir bir şekilde planlanması gerekmektedir (Demir, 2022: 58).

Komşu Ülke Harcamaları: Her ülkenin komşularıyla ilişkileri ve güvenlik durumu farklılık gösterebileceğinden, bunların savunma harcamaları üzerindeki etkileri de değişkenlik göstermektedir. Ülkeler, komşu ülkelerin savunma harcamalarını dikkate alarak kendi savunma stratejilerini

belirlemekte ve savunma bütçelerini planlamaktadır (Budak, 2018: 11). Bir ülke, komşu ülkelerin askeri gücünü potansiyel bir tehdit olarak görüp, savunma harcamalarını artırabilir. Bu durum, komşu ülkelerin stratejilerine karşı tedbirli olmayı ve güvenliğini sağlamayı amaçlamaktadır. Eğer komşu ülkeler güçlü ve yüksek savunma bütçesine sahip durumda ise, bu durum, ülkenin kendi savunma harcamalarını artırmaya teşvik etmektedir. Böylece, bir denge sağlanmaya çalışılarak, komşu ülkelerin askeri gücüne karşı direnç gösterilebilir bir güce sahip olmak hedeflenir. Bu konuya Örnek olarak, Türkiye'nin komşu ülkeleri olan, İran, Irak, Suriye ve Yunanistan'ın yüksek savunma harcamalarına sahip olması, Türkiye'nin de savunma harcamalarının artmasına neden olmaktadır (Akçair, 2011: 77).

1.2. Savunma Harcamalarının Ekonomik Etkileri

Savunma harcamaları bir ülkenin mirası ve ülkenin çıkarlarını koruma amaçlı yapılan harcamalardır. Savunma harcamalarına ayrılan bütçenin kaynağı devlet bütçesidir. Savunmaya ayrılacak bütçenin miktarını yasama ve yürütme organları belirlemektedir. Savunma harcamaları için ayrılan bütçenin, ülke ekonomisinden ayrılan kaynaklar ile finanse edilmesi sebebi ile ülkelerin kişi başına düşen gelir durumları ve ekonomik gelişimleri bu konuda etkili faktörlerdendir (Topçu, 2010: 87). Ülkenin korunmasını ilke edinen bu harcamaların önceliği güvenlidir (Karakuş, 2006: 62). Savunma harcamalarının doğrudan ve dolaylı olarak ekonomi üzerinde birçok farklı etkileri görülmektedir. Savunma harcamaları, ekonomik, sosyal ve politik içerikli birçok pozitif ve negatif etkiye neden olmaktadır. Bu etkileri açıklamak için iki temel yaklaşım ortaya atılmıştır. Savunma harcamalarının dışsalılık etkisi ile ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisinin olduğunu savunan Arz Yanlı "Askeri Keynesçi" Yaklaşım, diğeri ise diğerk kamu hizmetlerinden kısıtlanarak savunma hizmetlerine kaydırılan harcamaların ekonomik büyümeye olumsuz etki ettiğini savunan, Talep Yanlı "Neo-Klasik Teorik" yaklaşımıdır. Savunma endüstride yapılan yatırımlar işletmede çalışanların sayısının artmasına sebep olacağı için özellikle silah ve savunma sistemleri üretimi yapan hem kamu hem de özel sektörde istihdam üzerinde doğrudan etki yaratarak işsizlik oranı azaltarak üretimin artmasına ve dolayısıyla da savunma endüstrisi tarafından üretilen ürün ve hizmetlere yönelik talebin de artmasına sebep olur (Yıldırım ve Sezgin 2003: 129-139). Aynı zamanda savunma sanayi ve savunma teknolojisi gibi sektörlerin gelişmesine ve büyümesine neden olarak yabancı yatırımların potansiyelinin artmasına, dış ticarete ülke içinde ve ülke dışında askeri ekipman ve hizmetlerin ticaretini arttırarak ekonominin dışa açılmasına yardımcı olabilir. Ayrıca savunma sanayine yönelik yatırımlar ve üretim, ithalatın azalmasına, ihracatın ve dışa

bağımlılığın artmasına neden olurken, yüksek savunma harcamaları, ülkenin dış ticaret ağığını arttırabilir ve aynı zamanda ihracatı azaltma etkisine de sahip olabilir.

Diğer yandan savunma harcamalarının artarak süreklilik göstermesi, diğer ekonomik alanlardaki harcamaların kısıtlanmasına ve diğer sektörlere yatırım yapmayı engelleyerek fırsat maliyetlerine yol açabilir (Dunne vd., 2005: 450). Aynı zamanda devletin savunma harcamalarından yeterli düzeyde finanse edemediği vergi gelirleri, doğal olarak bütçe ağığına neden olacaktır (Türk, 2007: 52). Ayrıca vergi yükünün artmasına, mal ve hizmet fiyatlarının yükselmesine sebep olarak enflasyonu tetikleyerek, uzun vadede istihdam ve ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkileyerek ekonomik dengenin bozulmasına neden olabilir. Aynı zamanda savunma harcamaları ülkenin bütçe ağığını genişletebilir ve diğer yatırımların finansmanını sınırlayabilir (Peled, 2001: 10-11). Savunma harcamaları dış ağığı doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir. Doğrudan etkisi savunma teğhizatlarının dış finansman kullanarak tedarik etmesi, dolaylı yoldan etkisi ise borçlanma ihtiyacının artmasıdır. Savunma harcamaları, artan devlet borçlanmasına neden olup, özel yatırımların dışlanmasına neden olabilir ve bu durum istihdam yaratmayı olumsuz yönde etki edecektir (Karagöl, 2005: 117).

Savunma harcamalarının ekonomik etkileri birçok faktöre bağlıdır ve genel olarak ekonomik etki ülkenin büyüklüğü, harcama yapılan ürünlerin ve hizmetlerin yapısı, savunma harcamalarının payının ekonomik faaliyetlerin genelindeki payına oranı, harcama yapılan kaynakların ekonomik açıdan verimli kullanımı gibi faktörlere göre değişiklik gösterebilir. Önemli olan savunma harcamalarının diğer yatırımları sınırlamadan ve ekonomik verimliliği maksimize etmeyi amaçlayan bir şekilde yapılmasıdır.

1.2.1. Savunma Harcamalarının Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkisi

Ödemeler dengesi, bir ülkenin uluslararası ekonomik ilişkilerindeki para ve mal akımlarının toplamını ifade etmektedir. Genel olarak, ödemeler dengesi, bir ülkenin dış dünyayla olan ticaret ve finansal ilişkilerinin kayıtlarını tutmakta ve cari işlemler dengesi ve sermaye hesabı olarak iki ana kategoriden oluşmaktadır (Yükseler, 1998: 1). Cari işlemler dengesi, bir ülkenin mal ve hizmetler ticareti, gelir akımları ve transferlerle ilgili işlemlerini içermektedir. Ayrıca bu işlemler arasında ihracat, ithalat, turizm harcamaları, dış borç faizleri ve hükümet transferleri gibi unsurlar yer almaktadır. Cari işlemler dengesi ise, bir ülkenin ticaret fazlası veya ağığının olup olmadığını gösteren hareketleri ifade etmektedir. Sermaye hesabı ise, sermaye akımları ve finansal

varlıklarla ilgili işlemleri kapsamaktadır. Dolayısıyla, bir ülkenin ödemeler dengesi bilançosunda görülen olumlu bir durum, o ülkenin uluslararası alanda itibarını arttırmaktadır (Seyidoğlu, 1993: 135).

Türkiye ve diğer bazı gelişmekte olan ülkeler, ekonomik olarak yeterli iç kaynaklara sahip olmadıklarında, dış finansman araçlarına veya doğrudan dış kaynaklara başvurmaktadır. Bu, ülkelerin ekonomilerini desteklemek, büyümelerini hızlandırmak veya projelerini gerçekleştirmek amacıyla, ihtiyaç duyduğu finansmanı elde etmek için uluslararası piyasalardan borçlanma veya yabancı yatırımları kendi ülkelerine çekmeleri anlamına gelmektedir. Özetle, bu ülkeler, kendi iç kaynaklarıyla karşılayamadıkları ekonomik ihtiyaçlarını dışarıdan sağlama eğilimindedir (Canbay ve Mercan 2017: 90-91). Bu durum genellikle ülkenin ekonomik büyümesini sürdürmek amacıyla yatırım yapmak ve finansman ihtiyaçlarını karşılamak ya da ticaret hacmini artırmak için kaynak sağlama durumlarında başvurulan yollardan biridir. Ancak dış kaynaklara yönelmenin bazı riskli olduğu durumları da bulunmaktadır. Örneğin, yüksek faiz oranları, dalgalı kur rejimi, döviz kuru riski, ödeme düzensizlikleri ve dış yönlendirme yoluyla birikmiş borç yükü gibi sorunlar ortaya çıkabilir. Bu nedenle, dış finansman araçlarına veya doğrudan dış kaynaklara yönelme stratejisi, dikkatli bir şekilde yönetilmelidir. Bir ülkenin kıt kaynakları ekonomik olarak sürdürülemez silahlar satın almak için kullanıldığında ve savunma sanayi yapısı zayıfladığında, dışa bağımlılık ve dış ödemelerde dengesizlikler gibi sonuçlarla karşılaşabilmektedir. Bu durum da ülkenin ekonomik ve askeri geleceğini tehdit etmektedir (Davutoğlu, 2007: 39). Bu olumsuz etkinin ortadan kalkarak ve uzun dönemde ödemeler dengesi üzerindeki etkinin olumlu yönde olması için, yerli üretimin arttırılarak, ülke genelinde askeri ve sivil sanayi birimlerinin bütünleşmesi gerekmektedir (Şimşek, 1989: 196).

Dış borçlanmada, iç borçlanmaya göre daha fazla kaynak sağlanabileceği için ekonomik büyümeyi desteklemek ve istenilen seviyeye ulaşmakta avantaj olarak da görülmektedir. Ülkelerin dış borçlanma nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz. Ödemeler dengesindeki açıkların gidermek için, bütçe açıklarının finansmanı, Ödenemeyen borçlar, Büyük ölçekli yatırımların finansmanı için, İç sermaye piyasasının gelişmemiş durumda olması, Hammadde, ara ve yatırım malları ile teknik bilgi ithalatı yapmak için, Olağanüstü dönemlerde (Doğal afet, savaş, kriz vb.), Artan savunma harcamalarına kaynak arayışı, fiyat istikrarının korunması gibi (Ulusoy, 2004: 21-22). Bu bahsettiğimiz durumlar genellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde yaşanan durumlardır. Gelişmiş ülkelerde görülen dış borçlanmaların sebebi sorunlar yapısal sorunlardan değil genellikle çok konjonktürel niteliktedir (Bangura,

2000: 3). Yani gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında yapılacak olan karşılaştırma ve analizlerde bu faktörler göz önüne alınmalıdır.

Artan savunma harcamalarının ödemeler dengesi üzerindeki etkisi, enflasyonu etkilemenin başka bir yoludur. Örneğin, mühimmat ve hizmet ithalatı, ödemeler dengesi açığı artırabilir. Ödemeler dengesi açığının enflasyon üzerindeki etkisi, açığın büyüklüğüne ve nasıl finanse edildiğine bağlıdır. Büyük bir açık, bir ülkenin para biriminin değer kaybetmesine neden olarak ithalatı daha pahalı hale getirebilir ve ihracatı daha rekabetçi hale getirebilir. Daha yüksek ithalat maliyetleri ve artan ihracat talebi fiyatlar üzerinde baskı oluşturabilir ve enflasyonu bir miktar yukarı çekebilir (Starr vd., 1984: 103-122). Savunma harcamalarındaki artışlar, ekonominin gelir yaratma potansiyeline bağlı olarak vergiler veya borçlanma yoluyla finanse edilmektedir. Savunma harcamalarındaki artışın vergilerle finanse edilememesi durumunda kredi kullanılacaktır. Hem savunma harcamalarındaki artış hem de borçlanma maliyetleri faiz giderlerini artırarak bütçe açığı artıracaktır. Politika yapıcılar, ek harcamaları finanse etmek için vergileri artırmaya veya diğer harcamaları kılmaya isteksiz olduklarında, enflasyonist baskıları artırmak için bütçe açıklarına ve kamu borcuna başvururlar (Looney, 1989: 224-225). Başka bir deyişle, savunma harcamaları ve bütçe açıkları enflasyonun yükselmesine neden olabilir.

Savunma harcamaları, bir ülkenin ekonomik yapısı üzerinde önemli bir kullanım özelliğine sahiptir. Bu nedenle, savunma harcamalarının kontrol altında tutulması ve ekonomik istikrarı korumak için diğer politika alanlarıyla dengelenmesi gerekmektedir. Savunma harcamalarının ödemeler dengesi üzerindeki etkisi, ülkenin savunma harcamalarına ne kadar kaynak ayırdığına, bu harcamaların finansman yöntemlerine ve diğer birçok faktörlere bağlı olarak olumlu ve olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir.

Örneğin, askeri teçhizat satın almak için yapılan harcamalar, ihracat yoluyla elde edilen döviz gelirini artırabilir. Ayrıca, savunma harcamaları, savunma sanayii sektöründe çalışanlar için iş avantajı yaratarak, ülke ekonomisine fayda sağlayabilir. Ancak, yüksek savunma harcamaları, diğer kamu hizmetleri ve yatırımlar için ülkenin yapması gereken yatırımları kısıtlamak durumunda kalması sebebi ile ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilir (Karagöl ve Palaz, 2004 :289). Diğer yandan, savunma harcamaları yüksek olan bir ülke, diğer dış birimlerden daha fazla askeri malzeme ve ekipman ithal etme gereksinimi duyabilir. Savunma harcamalarının ithalat yönü diğer kamu harcamalarına göre daha fazladır. Bu da ödemeler dengesi açısından bir açık yaratabilmektedir (Chan, 1985: 34). Örneğin, bir ülke savunma ekipmanlarını yurt dışından ithal ediyor ise, bu ülkedeki döviz rezervlerinde

bir azalma meydana gelmesine sebep olabilir. Kamu harcamaları içinde önemli bir yere sahip olan ve tarihin her döneminde önemini koruyan savunma harcamalarının ekonomik yapı ve değişkenler üzerindeki etkisi irdelendiğinde, özellikle, ödemeler dengesi üzerindeki etkisinin sonucu açıkça ifade edilememektedir. Savunma harcamaları, bütçe baskılarıyla birlikte borçlanma ihtiyacını artırırken, dışa bağımlı sanayilerin ithalat yükünü arttırmaktadır. Bu iki etki dış kaynaklara olan ihtiyacı da arttırmaktadır. Ancak savunma sanayi üretimi ve yatırımı üzerindeki bu kısa vadeli yük, yaratılan verimlilik, yüksek teknoloji ve katma değerli ürün geliştirmeleri ile uzun vadede olumlu bir etkiye dönüşebilmektedir (Şimşek, 1989: 197-198).

Bir ülkenin savunma harcamaları, diğer harcamalar gibi ülkede, milli gelirin bir kısmını oluşturmaktadır. Bu harcamaların iç kaynaklardan finanse edilmesi, ülkenin ödemeler dengesine pozitif bir etki edecektir. Çünkü iç kaynaklarla finanse edilen savunma harcamaları, ülkenin milli gelirinin belli bir boyutunun askeri güçlerin korunmasına veya birikimine harcanması anlamına gelmektedir. Böylece ülkenin askeri gücü artmış ve dış ticaret dengesi de olumlu yönde etkilenmiş olacaktır. Ancak, birçok ülke savunma harcamalarını iç kaynaklarından finanse edemez ve bu harcamalarını dış kaynaklardan finanse etmek zorunda kalır. Bu durumla karşı karşıya kalan ülkelerde dış borçlanmanın temel kaynağı genellikle silah ithalatıdır (Snider, 1990: 282).

Sonuç olarak savunma harcamalarının ödemeler dengesi üzerindeki etkisi genellikle olumsuzdur. Eğer savunma harcamaları yerli sanayinin kullanılmasından faydalanmakta ve finanse edilmesi için sürdürülebilir kaynaklar kullanılıyorsa, ödemeler dengesi açısından sonucu olumlu olabilir. Ancak, yabancı kaynaklara başvurularda finanse edilmesi durumunda, ödemeler dengesinde açığa neden olacağı için etkisi de olumsuz olarak yansyacaktır. Her ülke kendi milli güvenliği için uygun düzeyde savunma harcamaları yapmalıdır.

1.2.2. Savunma Harcamalarının İstihdam Üzerindeki Etkisi

Büyüme ve istihdam, bir ülke ekonomisi için çok önemli iki makroekonomik değişkendir. Ekonomi büyüdükçe istihdam oranının artacağı fikri ekonomistler arasında ortak bir görüş oluşturmuştur. Diğer bir deyişle, üretilen mal ve hizmet sayısındaki artış sonucunda, çalışan sayısının da artması beklenmektedir. Ancak bazı ülkelerde büyümeye rağmen istihdamın azaldığı görülmektedir. Bu durum istihdam yaratmayan büyüme olarak adlandırılmaktadır. Bu konu ekonomistler arasında büyük tartışmalara neden olmaktadır. Ekonomik büyüme, istihdam yaratmamakla birlikte, işsizliği de arttırmaktadır (Murat ve Eser, 2013: 94).

Savunma harcamaları, doğrudan ve dolaylı olarak istihdam üzerinde etkisi olan birçok faktöre bağlı olarak değişiklik gösterir. Ayrıca savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkisi, ülkelerin ekonomik harcamaları, savunma harcamalarından beklentilerine, bütçenin dağılımına, savunma sanayiinin yapısına ve hükümet politikalarına bağlı olarak da değişiklik gösterebilir. Pek çok ekonomist, savunma harcamalarının, özellikle de silahlanmaya yapılan harcamaların, sivil sektördeki yatırımları azaltabileceğini ve bu da istihdam üzerinde olumsuz bir etki yaratabileceğini savunmaktadır. Savunma harcamaları yatırım için mevcut kaynakları azaltarak ve böylece daha yavaş büyümeye neden olmaktadır. Beklenenin aksine, Benoit (1978) tarafından yapılan araştırma, gelişmekte olan ülkelerdeki savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna varmıştır. Başka bir deyişle, bir ülkedeki istihdam oranı sadece ülkenin ekonomik durumunu değil aynı zamanda dolaylı olarak sosyal durumunu da etkileyerek ülkenin refah düzeyini objektif olarak yansıtan bir göstergedir.

Savunma harcamaları genellikle askeri sektöre ve bununla ilgili alanlara yönelik yapılan harcamalardır. Bu harcamalar, savunma sanayi alanında talep oluşmasına neden olmaktadır. Bu durum üretim ve istihdamı olumlu yönde etkilemektedir. Keynesyen görüşe göre, talep ve ekonomik büyüme, istihdam üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir ve yatırımı teşvik ederek savunma harcamalarının yarattığı dışsallıklar özel sektör için önemli bir altyapı oluşturmaktadır (Aydemir vd., 2016 :438). Savunma harcamalarının yarattığı talep, kapasite kullanımda artış göstererek çıktı düzeyinin büyümesine neden olmaktadır. Yani sermaye yatırımının getirisi büyüme oranının da artmasına etki eder.

Savunma harcamaları işgücü piyasasını çeşitli kanallardan etkileyebilir. Birincisi, teknolojinin yayılması askeri altyapı inşaatı ve artan üretkenlik, özel sektördeki işgücü talebini artırabilir. İkincisi, savunma sanayiindeki dışlama etkisi friksiyonel işsizliğe, yani özel sektörde işgücü arzının artmasına yol açacaktır. Üçüncüsü, askeri harcamalar için finansman ihtiyacı hem işçiler hem de işverenler üzerinde vergi yükü oluşturarak hem emek arzını hem de talebini etkilemektedir. Ancak bu alternatifler işsizliğin savunma harcamaları üzerindeki etkisi ile ilgili net bir sonuca varıldığını göstermemektedir (Navarro ve Cabello, 2015: 2-3).

Savunma sanayisinin en önemli özelliklerinden biri ileri teknolojilerin kullanılmasıdır. Bu özellik nedeniyle savunma sanayii alanında faaliyet gösteren işletmeleri, sermaye yoğun üretim yaparak, nitelikli işgücü ile istihdam etmektedirler. Ancak, karmaşık ve ileri teknoloji gerektiren bazı savunma sanayi bölümleri, kısmen emek yoğun üretim süreçleri kullanılarak

üretilebilmektedir (Şimşek, 1989: 195) Ayrıca son yıllarda milli savunma sanayi sektöründe faaliyet gösteren firma sayısındaki artışla birlikte sektörde kalifiye personel kadrosu istihdamında da hızlı bir artış görülmektedir. Savunma harcamaları, özellikle de savunma sanayiye yapılan yatırımlar genellikle iş alanı yaratmaktadır (Canbay, 2010: 142). Bu yatırımların çoğu, teknoloji ve mühendislik alanında yapılmaktadır. Bu nedenle, savunma harcamaları, teknoloji ve mühendislik çevreleri çalışanlarına iş olanağı sağlarken, diğer bölümlerde iş kayıplarına yol açabilir (Peled, 2001: 11). Diğer yandan, savunma harcamaları diğer alanlardan finansmanı keserek, bu alanlarda çalışanların personel sayısının azalmasına neden olabilir. Bu da eğitim, sağlık, altyapı vb. bölgelerdeki istihdam kayıplarına neden olabilir.

Savunma harcamaları, savunma endüstrisine mal ve hizmetler sağlayan tedarikçi faaliyet yürüten firmalarda çalışanları da destekleyebilir. Örneğin, savunma harcamaları, inşaat, makine, elektronik ve diğer endüstrilerde bir talep yaratır ve bu endüstrilerdeki işletmeler de daha fazla çalışan istihdam edebilir. Diğer yandan, savunma harcamalarıyla finanse edilen projelerin sınırlı sayıda kişinin işe alınmasına yol açabilir ve diğer sektörlerin talebini gölgeleyebilir. 2000-2017 yılları arasında 20 Afrika ülkesi üzerinde yapılan bir araştırma, altyapı ve eğitime yapılan harcamaların işsizliği azalttığını, savunma ve sağlığa yapılan harcamaların ise bölgesel işsizliği artırdığını ortaya koymuştur (Onuoha ve Oyeyemi, 2019: 11-12).

Savunma ürünleri üretiminin sürekliliğinin sağlanması, önemli yatırım ve araştırma-geliştirme faaliyetleri gerektirmektedir. Hızlı teknoloji değişiminin olduğu bir dünyada, AR-GE sürdürülebilir rekabetin anahtarıdır. Savunma sanayi alanında, üretim maliyetlerinin yüksek olması nedeniyle AR-GE faaliyetleri yürütülmekte ve sanayinin gelişmesi merkezi hükümetin desteğini gerektirmektedir (Ecceral, 2017: 90). Savunma sanayi diğer sektörlere göre daha fazla AR-GE kaynağı gerektirmekle birlikte AR-GE faaliyetlerinin büyük bir bölümü, kamu desteğiyle finanse edilmektedir. Savunma alanında oluşturulan AR-GE faaliyetleri, elde edilen teknolojik gelişme ve bilgi birikimi sayesinde askeri olmayan alanlarda da kullanılarak ülkenin bilimsel ve teknolojik altyapısının geliştirilmesi konusunda büyük destek sağlamaktadır (Hakan ve Kılıç, 2013: 228). Yatırımın ekonomi üzerindeki etkisi, yetenekli teknoloji ve rekabet avantajı elde edilene kadar olumsuz bir seyir izlemektedir. İstihdam üzerindeki etki genellikle iki şekilde görülür. Nitelikli eleman ihtiyacı nedeniyle sektördeki cironun düşük olması beklenir ve buda, diğer sektörlerde istihdam için sınırlayıcı bir faktördür. Diğer yandan ise yeni iş kategorileri oluşturarak istihdama olumlu etkisi de olabilir. Özellikle kriz dönemlerinde vasıflı işçinin işsiz kaldığı düşünülürse,

savunma sanayi bu anlamda vasıflı eleman talep ederek bu sorunu çözebilir (Korkmaz ve Topçu, 2019: 319).

Bazı araştırmacılar savunma harcamalarının doğrudan etkilerinin yanı sıra ikincil etkilerini analiz ederek özellikle AR-GE yatırımları üzerinde durmuşlardır. AR-GE yatırımları ve diğer askeri faaliyetler sosyoekonomik altyapıyı güçlendirerek, diğer yatırımcılar için güvenli bir pazar sağlamaktadır (Işık ve Kılınç, 2011: 17). Benzer şekilde Yıldırım vd. (2005) savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki doğrudan etkisinin yanı sıra ikincil etkilerinin de olduğunu savunmaktadır.

Sonuç olarak, savunma harcamaları ve istihdam arasındaki ilişki karmaşık ve çeşitlidir. Bir yandan savunma harcamaları, savunma sanayi çalışanları için bir istihdam kaynağı oluştururken, diğer yandan da savunma harcamaları ekonomideki diğer sektörlere de olumsuz etki edebilir. Savunma harcamalarının istihdam üzerindeki etkisi, harcamaların miktarına, yapılan sektörlere ve ekonominin genel maliyetlerine bağlıdır.

1.2.3. Savunma Harcamalarının Enflasyon Üzerindeki Etkisi

Savunma harcamaları, ülkenin savunma ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan harcamalardır ve genellikle devlet bütçesinde önemli bir paya sahiptir. Bu nedenle, savunma harcamalarının enflasyon üzerindeki etkisi incelenirken, birçok faktörün dikkate alınması gerekmektedir. Savunma harcamalarının artması, ekonomide talep artışına yol açabilir ve bu da mal ve hizmetlerde fiyatların yükselmesine neden olabilir. Özellikle, savunma harcamalarının büyük bir kısmı diş kaynaklardan sağlanıyorsa, bu durum döviz kuru üzerinde de baskı yaratarak enflasyonu artırabilir (Ümit, 2015:50-51). Örneğin, savunma harcamaları için para basmak, para arzında artışa neden olur ve enflasyonun yükselmesini tetikleyebilir (Parlaktuna ve şimşek 2007: 45). Ancak harcamalar vergi gelirleri gibi sürdürülebilir kaynaklarla finanse edilirse, enflasyon etkisi daha az olabilir. Çünkü harcamalar kamu gelirleri gibi sürdürülebilir kaynaklarla finanse edildiğinde, hükümetler borçlanma veya para basma gibi yöntemlere daha az başvurur ve böylelikle enflasyon baskısı azaltılabilir. Ancak bir hükümet sürekli olarak bütçe açığı verip ve bunu sürdürülebilir bir şekilde finanse edemiyor ise, bu durum kamu kesimi içinde ve dişında yüksek borçlanmaya neden olur. Yüksek borçlanma, faiz oranlarının arttırarak kamu kesimi için mali yüklerin artmasına neden olabilir (Sakal, 2003: 105). Bu durum genel olarak fiyatlar genel seviyesinde yükselmelere ve yatırımların kısıtlanması gibi etkilere sebep olabilir.

Savunma harcamalarının enflasyon üzerindeki etkisi harcama türüne bağlı olarak değişebilir. Örneğin, harcamaların büyük bir kısmı askeri teçhizatın

üretimi için yapılırsa, bu harcamaların bir kısmı askeri sanayiye kullanılmış olacaktır. Buda, savunma sanayideki işletmelerin üretim kapasitesini artırarak, toplam üretim düzeyini ve iş istihdamını artırabilir. Bu durumda enflasyonist bir etki yerine, ekonominin üretkenliğini artırdığından, enflasyonu düşürücü bir etki gösterebilir (Önal, 2021: 27).

Savunma harcamalarındaki artışlar, genellikle üretim maliyetlerini artırır. Askeri ekipman ve silahların üretimi, özellikle karmaşık ve yüksek teknolojlü cihazlar için, yüksek maliyetli olabilir. Bu maliyet artışları, üretim maliyetlerinin artmasına neden olur bu durum vergilerin artmasına ile birlikte fiyatların ve enflasyonun yükselmesine neden olur. Örneğin savunma sanayi ile ilgili silah ve askeri teçhizat siparişlerindeki artış, savunma sanayi istihdamında artışa yol açacak ve bu da bu sanayideki ücretleri etkileyebilecektir. Zamanla bu ücret artışları diğer sektörlerde de yayılarak imalatçı firmaların (artan üretim maliyetleri nedeniyle) fiyat artışlarına yol açacaktır. Artan fiyatlar, ücret baskısını daha da artırma eğiliminde olacaktır (Stekler, 1979: 21).

Ülkenin savunma sanayii ihracat kapasitesine ulaştıkça ekonomi üzerindeki enflasyonist baskılar hafifleyecektir. Aksi halde ihracat imkanı olmayan bir ekonomide silah üretimine ayrılan kaynağı artırmak, ekonominin arzını azaltacak ve fiyatları yükseltecektir (Güneş, 2004: 89). İhracat imkânı olmadığı sürece üretim faktörlerinin silah üretimine yönlendirilmesiyle ekonomideki mevcut arz, artan küresel talebi karşılayamayacaktır. Bu durum, enflasyon ve mevcut yaşam standardının düşmesi ile sonuçlanacaktır (Başar ve Künyü, 2012 :8)

Bazı ekonomistler, savunma harcamalarının doğrudan enflasyonu etkilediğini savunurken, bazıları ise, savunma harcamaları ile enflasyon arasında bir bağlantı olmadığını görüşünü savunmaktadır. Bu iki değişken arasındaki ilişkiyi incelemek için 1980'den 1995'e kadar olan verileri kullanan Çelik, Türkiye'de savunma harcamaları ile enflasyon arasında negatif bir ilişki olduğunu ilişkinin anlamlı olmadığını ve savunma harcamalarıyla birlikte diğer faktörlerinde etkili olduğunu görüşünü savunmaktadır (Çelik, 1999: 96). Erdem ise Türkiye'de savunma harcamaları ile enflasyon arasında ters bir ilişki olduğuna dikkat çekiyor. Diğer bir deyişle, savunma harcamalarındaki bir artış diğer kamu harcamalarında azalmaya yol açacak ve askeri harcamaların büyük bir kısmı ithalat yoluyla yurt dışına akacağından iç talebi daraltıcı etkisi olacak ve bu yön ekonominin gerilemesine neden olacaktır (Erdem, 1997: 151). Öte yandan Benoit, yüksek askeri harcamaların ülke ekonomisinde düşük enflasyona yol açtığını ve savunma harcamalarını artırdığını savunmaktadır (Benoit, 1978: 279). Savunma harcamalarındaki

artışlar, kaynakların yeniden dağıtılması sonucu diğer sektörlerin üretimine yönelik talebi azaltabilir. Bu, özellikle az gelişmiş ülkelerin ekonomilerinde arzın kısıtlı olduğu dönemlerinde ve görölen bir durumdur. Kârlılık, enflasyon riskinden korunma yoluyla artırılır ve kalıcı enflasyon beklentileri ortamı, daha düşük büyüme potansiyeline sahip öncelikli sektörlerde harcamaların ve yatırımların artmasına neden olabilmektedir (Smith ve Smith, 1980: 7).

Örneğin, savunma harcamalarındaki artışlar, diğer alanlardaki yatırımların azalmasına neden olabilir. Bu durumda, diğer sektörlerdeki üretim azalabilir ve fiyatlar artabilir (Fallows, 1981: 7). Bu durum, özellikle sağlık, eğitim ve altyapı gibi alanlarda yapılan harcamaların azaltılmasına neden olursa, enflasyonu artırabilir. Örneğin, bir ülkedeki savunma harcamalarındaki artış, bu ülkedeki üretim kapasitesindeki zincirine bağlı olarak yerleşimi düşürebilir. Bunun nedeni, savunma harcamalarındaki artışın, ekonomideki üretimin koruyucu çözümünü karşılayabilecek daha fazla mal ve hizmet üretiminin yapılmasına olanak tanınmasıdır.

Bunun yanı sıra, savunma harcamalarındaki artışın enflasyon üzerindeki etkisi, ekonominin genel durumuna ve büyüme potansiyeline de bağlıdır. Örneğin, eğer bir ülkenin ekonomisi zayıf durumdaysa ve enflasyon zaten yüksekse, savunma harcamalarındaki artış, enflasyonu daha da artırabilir. Ancak, bir ülkenin ekonomisi güçlüyse ve büyüme potansiyeli yüksekse, savunma harcamalarındaki artışın enflasyon üzerindeki etkisi daha az olabilir (Doğdu, 2018: 120).

Diğer bir faktör de savunma harcamalarının hangi ekonomik dönemde yapılıyor olmasıdır. Örneğin, bir ekonomik durgunluk döneminde yapılan savunma harcamaları, ekonomik canlanmayı tetikleyebilir ve enflasyonu azaltabilir. Örneğin, ekonomik durgunluk döneminde savunma harcamaları artırılarak ekonomik büyümeye teşvik edilebilir. Ancak, bu dönemde savunma harcamaları artarken diğer alanlarda yapılacak harcamaların kısıtlanması, üretimde dalgalanma olmaması ve patlamanın yükselmesine neden olabilir. Kamu harcamalarının bir parçası olan savunma harcamalarının kontrol altına alınması, durgunluk dönemlerinde artırılarak, enflasyon dönemlerinde ise düşürülerek ekonomik istikrarın sağlanması bir araç olarak kullanılabilir (Türk, 2007: 51). Ancak, savunma harcamalarının enflasyon üzerindeki etkisi, yalnızca savunma harcamalarının büyüklüğu ile sınırlı değildir. Örneğin, savunma harcamaları yüksek olan bir ülkede, askeri teçhizat ve diğer malzemelerin büyük bir kısmı yurt içinde üretilebilir. Bu durumda, savunma harcamaları yerel üretim sektörlerini canlandırabilir ve ekonomik büyümeyi destekleyebilir. Savunma harcamaları, ekonomiye doğrudan bir talep yaratır. Bu nedenle, savunma harcamalarının artması, talebin artmasına

ve bunun sonucunda fiyatların yükselmesine neden olabilir. Bu durum, özellikle savunma harcamalarının çok yüksek oranda arttığı durumlarda enflasyon riskini artırabilir. Bu durumu önlemenin yolu faiz ve enflasyonun ters yönlü bir ilişkisi olduğunu göz önünde bulundurarak, faiz oranlarını arttırarak talebi düşürmek ve tüketime değil tasarrufa yönelmektir (Eğilmez, 2014). Savunma harcamalarının tüketim üzerindeki etkisi, harcamaların miktarına, kaynaklara ve ülkenin ekonomik maliyetlerine bağlıdır. Ancak, genel olarak, aşırı savunma harcamalarının kullanımını artırabileceği ve ekonomik dengesizliklere neden olabileceği düşünülmektedir.

Sonuç olarak, savunma harcamalarının enflasyon üzerindeki etkisi, birçok faktöre bağlıdır ve net bir sonuç çıkarmak için bu faktörlerin dikkate alınması gerekmektedir. Ancak, genel olarak, savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi teşvik edebileceği ve enflasyonu azaltabileceği düşünülmektedir.

1.2.4. Savunma Harcamalarının Teknoloji Seviyesi Üzerindeki Etkisi

Savunma harcamaları, bir ülkenin teknoloji seviyesini artırmak ve askeri kapasitesini güçlendirmek için önemli bir faktördür. Askeri teknolojilerin, mevcut askeri sistemlerin yenilenmesi, geliştirilmesi modernizasyonu içinde kullanılmaktadır. Bu modernizasyonlar, askeri cihazların verimliliğini artırarak, daha iyi koruma sağlaması ve savunma kuvvetlerinin mücadele ettiği tehditlere daha iyi yanıt verebilmeleri anlamına gelmektedir. Savunma harcamaları genellikle yüksek teknolojili ürünlere yatırım yapılmasını gerektirir. Askeri teçhizat ve savunma sistemleri gibi ürünler yüksek teknoloji ve ileri teknoloji kullanılarak üretilmekte ve bu da ülkenin teknolojik birikimine katkı sağlamaktadır (Dabağır, 2005: 9-10). Ar-Ge, savunma sektöründe teknolojik yeniliklerin ve ilerlemelerin anahtarıdır ve savunma harcamaları bu sürecin itici gücüdür. Bu harcamalar, savunma sanayii için yeni iş fırsatları yaratırken, aynı zamanda birçok sivil endüstri için de teknolojik yeniliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Han ve Kaya 2002: 234).

Savunma harcamalarının teknoloji seviyesi üzerindeki etkisi, ülkeler arasındaki rekabeti tetikleyerek inovasyonu hızlandırabilir. Ülkeler, genellikle daha yüksek savunma harcamalarıyla, rakiplerinden daha ileri teknolojiye sahip olabilmek için rekabet etmektedir. Çünkü teknolojik üstünlük, askeri gücün yanı sıra ekonomik ve siyasi gücü de belirlemektedir (Uzun, 2007 :12). Bu nedenle, bir ülkenin savunma harcamaları yaptığı alanlarda, teknolojik öncülüğü elde etmesi, uluslararası arenada rekabet avantajı sağladığı anlamına gelmektedir.

Savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler yaratacağını savunan Askeri Keynesyen yaklaşım, harcamanın etkilerini pozitif dışsallıklara odaklanarak arz yanlı bir açıklama getirmektedir. Bu açıklamaya göre, savunma harcamaları, savunma sanayiindeki üretici firmalara da birtakım olanaklar sağlayabilir (Yantur ve Gürson, 2019: 167). Savunma harcamalarından elde ettikleri gelirleri kullanarak daha fazla yatırım yapabilir ve daha yüksek teknolojili ürünler üretebilirler. Örneğin uzay teknolojisi, mühendislik teknolojisi, medikal teknoloji ve iletişim teknolojisi gibi birçok alandaki askeri araştırma ve geliştirme faaliyetleri, sivil sektörde kullanılan geniş bir ürün ve hizmet yelpazesine sahiptir. Askeri Keynesyen yaklaşımının da savunduğu bu görüş, bu sayede bir ülke, teknolojik olarak daha üstün bir askeri güce sahip olabilir ve savunma kabiliyetini koruyabilir (Bilişli, 2011: 7). Ancak, savunma harcamalarının teknoloji düzeyi üzerindeki etkisi, yalnızca olumlu değildir. Yüksek savunma harcamaları, bir ülkedeki diğer sektörlerde yapılan yatırımları düşürerek ülkenin ekonomik kalkınmasını engelleyebilir. Ayrıca, yüksek savunma harcamaları, diğer ülkeler arasında silahlanma yarışına neden olabilir ve bu da uluslararası ilişkilerde tehdit olarak algılanarak gerilim yaratabilir (Akçair, 2011: 82).

1.2.5. Savunma Harcamalarının Kaynak Dağılımı Üzerindeki Etkisi

Savunma harcamaları genellikle ülke bütçesinin büyük bir bölümünü oluşturur ve bu nedenle, diğer alanlarda yapılan harcamaların azaltılmasıyla finanse edilebilir. Bir kaynağın bir alanda kullanılması, başka bir alanda kullanılmama durumunu oluşturur. Buna ekonomide “fırsat maliyeti” denir. Örneğin, bir ülkenin savunma harcamalarını arttırması, diğer sektörlerdeki yatırım ve gelişme fırsatlarını kısıtlayabilir. Bu durumda, ekonomi güvenlik ve savunma alanlarında güçlü bir duruma gelirken, özel sektörlerdeki büyüme ve ekonomik kalkınma potansiyeli azaltabilir (Giray, 2004: 327). Ancak, savunma harcamalarının artması, diğer alanlarda yapılan harcamaların sona ermesi veya bütçenin gözetilmesi gibi olumsuz etkileri de beraberinde getirebilir. Bu bağlamda yapılan yatırımların ve sürdürülebilirliklerini korumak da önemlidir. Savunma harcamalarının kaynak dağılımı, bir ülkenin kalkınması, refahı ve güvenliği üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu nedenle, bir ülkenin savunma harcamalarının artması veya azalması kararını verirken, bu harcamaların diğer sektörlerde olan etkisi de göz önünde bulundurulmalıdır (Asiloğulları ve Ceyhan, 2019: 26).

Bir ülkenin, savunması için ne kadar bütçe ayırması gerektiği, birçok faktörden etkilenebilir. Bunlar arasında ülkenin savunma politikaları, askeri tehditler, güvenlik riskleri, ekonomik durum, siyasi öncelikler ve sosyal

faktörler gibi etmenler yer almaktadır. Bu nedenle, savunma harcamalarına ayrılacak bütçenin miktarı ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Savunmaya ayrılan fazla kaynak büyümeyi yavaşlatırken, çok az kaynak tahsisi durumu ise, büyümeyi tehdit edebilir, istikrarsızlık veya kargaşa yaratabilir (Değer ve Sen, 1995: 297). Sonuç olarak, savunma harcamalarının kaynak dağılımı, bir ülkenin savunma stratejisi ve politikalarının anahtar bir unsuru olarak kabul edilir. Bu dağılımın doğru bir şekilde yapılması, savunma harcamalarının etkili bir şekilde kullanılmasına ve ülkenin savunma kapasitesinin artmasına yardımcı olabilir.

1.2.6. Savunma Harcamalarının Sanayileşme Üzerindeki Etkisi

Savunma harcamalarının sanayileşme üzerindeki etkisi, ülkelerin savunma sektörüne yaptıkları yatırımların ekonomik ve endüstriyel gelişimlerine olan etkisidir (Baran, 2018: 58). Savunma harcamaları, bir ülkenin savunma kabiliyetini artırmayı amaçladığı gibi, yerli savunma sanayiinin gelişmesi, yüksek teknolojiye sahip savunma ekipmanları, silahlar ve diğer askeri teçhizatların ve üretimini de destekleyerek üretimine yönelik altyapısını geliştirmekte ve ülkelerin savunma sanayilerinin uluslararası piyasada rekabet ederek ihracat gelirlerinin artmasına olanak sağlamaktadır (Akbulut, 2023: 7). Ayrıca savunma harcamaları, araştırma ve geliştirme faaliyetlerini teşvik eder. Savunma sanayii şirketleri, yeni teknolojiler geliştirmek için büyük ölçekte araştırma ve geliştirme faaliyetleri yürütürler. Bu faaliyetler, ülkenin teknolojik altyapısını ve inovasyon kapasitesini artırır. Diğer yandan, Savunma harcamaları, savunma sanayii için büyük bir talep yaratır. Bu talep, savunma sanayiinde çalışanların sayısını artırır ve bu da sanayileşmeyi destekler. Savunma harcamaları ayrıca, savunma sanayinde kullanılan teknolojilerin geliştirilmesine ve yenilikçi çözümler üretilmesine teşvik eder. Buda, savunma sanayindeki teknolojik yeniliklerin sivil sektöre de yansımaya ve sivil endüstride de gelişmelere yol açabilir (Bakırcı vd., 2016: 752).

Savunma harcamaları ayrıca sanayileşmeye yön verir ve ekonomik büyümeyi teşvik eder. Bu yatırımlar, savunma sanayii şirketleri tarafından gerçekleştirilir ve bu şirketler, yeni teknolojiler geliştirmek, üretim süreçlerini iyileştirmek ve kalifiye iş gücü istihdam etmek için yatırım yaparlar. Buda, ülkenin genelinde sanayileşmeyi artırır (Destek, 2014: 19).

Ancak, savunma harcamalarının sanayileşme üzerindeki etkisi tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar, savunma harcamalarının diğer sektörlerden kaynak aktarmak anlamına geldiğini ve bu nedenle ülkenin genel ekonomik performansını olumsuz etkilediğini savunmaktadır (Baran, 2018: 59).

Ayrıca, savunma harcamaları, bir ülkenin askeri yeteneklerini geliştirmek için yapıldığı için barış zamanında sürdürülebilir bir ekonomi politikası olarak görülmemektedir.

Sonuç olarak, savunma harcamalarının sanayileşme üzerindeki etkisi ülkeden ülkeye ve harcanan miktarlara göre değişebilir. Ancak doğru bir stratejiyle, savunma harcamaları, bir ülkenin teknolojik ve endüstriyel gelişimine katkıda bulunabilir ve ekonomik kalkınmasına yardımcı olabilir.

1.3. Savunma Harcamalarının Finansman Kaynakları

Devlet bütçesi, bir ülkenin kamu harcamalarını ve gelirlerini yönetmek için kullanılan bir araçtır. Genellikle bir yıllık bir dönemi kapsayan bu bütçe, devletin kamu hizmetlerini finanse etmek, vergi toplamak ve gerektiğinde borçlanmak gibi ekonomik ve mali faaliyetlerini yönlendirmek amacıyla hükümet tarafından hazırlanır ve meclis tarafından yasa niteliğinde kabul edilir (Erasa, 2019: 9-10). Savunma harcamalarının vergiler ile finanse edilmesi ekonomide vergi yapısının dengeli bir şekilde sağlanamaması sebebiyle yüksek vergi oranları yatırım ve tüketimde düşüşe neden olabilir. Bu durum ekonomik büyüme üzerinde de negatif etkiye sahiptir (Giray, 2004: 191).

Savunma harcamalarının finansman kaynakları arasında, bütçe açıklarından sağlanan fonlar ve uluslararası yardımlar bulunabilir. Savunma hizmetine fon sağlayan bu finansman kaynakları; Bütçe, Savunma Sanayii Destekleme Fonu, NATO Enfrastrüktür Fonu, ABD Güvenlik Yardımı FMS (Foreign Military Sale) Kredisi ve Diğer Kaynaklar olarak sıralanabilir (Sevinç, 2020:28). Bunlarla birlikte, ülkenin ekonomik durumu, savunma ihtiyacı ve politik tercihleri de finansman kaynaklarını etkileyebilir. Bazı ülkeler, savunma endüstrisine yatırım yapmak için özel sektör verilerini de ek kaynak olarak kullanabilirler. Bazı ülkeler Gayri Safi Yurtiçi Hasıllarının (GSYİH) bir kısmını savunma harcamalarına ayırabilirler. Bazı ülkeler ise savunma harcamalarını desteklemek için yabancı ülkelere veya uluslararası kuruluşlardan mali yardım da alabilirler. Ayrıca, uluslararası ve bölgesel savunma anlaşmaları veya ortak harcamaları da savunma harcamalarının finansman kaynakları arasında yer alabilir.

Savunma sanayi ürünlerinin satışı veya yurt dışındaki askeri operasyonların finansmanı için özel fonlar oluşturulabilir. Devletler savunma sanayide, yüksek teknolojiye ulaşabilmek için ve diğer sanayi dallarının da gelişmesi için, savunma sanayinin teknolojik alandaki öncülüğünden yararlanmak ve askeri güçlerin ihtiyaçlarını, bağımsız politikalar uygulayarak özgün biçimde desteklemektedirler (Ziylan, vd., 1998 :9). Bunun yanı sıra, devlet dışı

kaynaklar, özelleştirme, krediler de savunma harcamalarının finansmanı için kullanılabilir. Devlet tarafından ihraç edilen tahvil ve bonolardan elde edilen gelir, özel sektör firmalarının savunma sektörüne yaptırım uygulaması ve uluslararası yardım ve anlaşmalardan da finansman sağlanabilir.

Sonuç olarak, Savunma harcamaları için finansman kaynakları, ülkelerin mali ve siyasi koşullarına bağlı olarak ülkeden ülkeye değişiklik gösterebilir.

1.4. Savunma Harcamalarına İlişkin Ekonomik Yaklaşımlar

Ekonomik yaklaşımlar savunma harcamaları hakkında farklı görüşlere sahiptir. Bazı ekonomistler, savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi sürdürebileceğine inanırken, diğer ekonomistler savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi engelleme potansiyeline sahip olduğunu düşünmektedirler. Ekonomik yaklaşımlar, savunma harcamalarının ekonomik tüketimleri ve bu harcamaların bir ülkedeki ekonomik büyüme ve istikrarına olan yatırımları incelemek için kullanılan araçlar ve teorilerdir. Ekonomistler, savunma harcamalarının ekonomik büyümesi, daralması, tükenmesi ve diğer ekonomik göstergeler üzerindeki yükü inceleyerek, bu harcamaların optimum düzeyini azaltmaya yardımcı olurlar. Ekonomik yaklaşımlar, savunma harcamalarının ekonomik harcamalarını ve maliyet-fayda analizlerini değerlendirmeyi amaçlar.

Savunma harcamalarının değerlendirilmesinde askeri Keynesçi yaklaşım ve Neo-Klasik yaklaşım teorileri ön plana çıkmaktadır. Askeri Keynesçilik, ekonomik büyümeyi teşvik etmenin ve işsizliği azaltmanın bir yolu olarak hükümet harcamalarını, özellikle askeri harcamaları vurgulayan ekonomik pozitif dışsallıklara dayalı olarak arz yönlü faktörlerle açıklayan bir teoridir (Özğürlü, 2005: 72-73). Ekonominin gerileme yaşadığı dönemlerinde talebi ve istihdamı arttırmak için ekonomiye genişletici maliye politikası ile devlet müdahalesinin gerekli olabileceğini bu izlenen yol ile ekonominin pozitif etkileneceğini savunan ekonomist John Maynard Keynes'in fikirlerine dayanan bir teoridir (Esgin, 2010: 6). Bu yaklaşım 20.yüzyılın ortalarında, özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nde benimsenmiş ve ekonominin tam üretken potansiyelinden yararlanmanın ve ekonomik istikrarı geliştirmenin bir yolu olarak görülmekteydi (Daldal, 2009: 44). Askeri Keynesçilik, John Maynard Keynes'in ekonomik teorilerini askeri harcamalar ve savunma politikalarıyla birleştiren bir yaklaşımdır. Keynesçilik, genel olarak devlet müdahalesi ve kamu harcamalarıyla ekonomik büyümeyi teşvik etmeyi savunurken, askeri Keynesçilik, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştırmaya odaklanmış bir yaklaşımdır. Askeri Keynesçilik, askeri

harcamaların, özellikle savaş zamanlarında veya ulusal güvenlik endişeleri sırasında, savunma sanayi alanında istihdam yaratarak, üretim kapasitesinin artması ile birlikte diğer sektörlere de dolaylı olarak de olumlu etkilerde bulunur. Mal ve hizmetlere olan talebi arttırarak ekonomi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabileceğini savunur (Yantur ve Gürson, 2019: 167-168).

Neo klasik yaklaşım ise askeri Keynesçi yaklaşımın aksini savunarak negatif dışsallıklara dayanarak talep yönlü faktörlerle açıklayan yaklaşımdır (Dunne ve Nikolaidou, 2001: 5). Neo-klasik yaklaşımın temeli, ekonomik kaynakların sınırlı olduğu ve bu kaynakların farklı sektörlerle tahsis edilmesi gerektiği düşüncesine dayanır. Savunma harcamaları, kaynakların bir kısmını savunma sektörüne yönlendirir ve bu da diğer sektörlerle yapılan yatırımları ve beşeri sermayeyi kısıtlayabilir. Bu durumda, savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi sınırlayıcı bir etkisi olabileceğini savunur (Yeşilirmak, 2018: 21). Neo klasik yaklaşım, ekonomik sonuçları şekillendirmede teşviklerin, bireysel seçimin ve piyasa rekabetinin rolünü vurgulayan, mikroekonomi de yaygın olarak kullanılan, günümüzün baskın ekonomik teorisi haline gelmiş, ekonomistler tarafından piyasa hareketlerini açıklamak ve politika önerilerinde bulunmak için yaygın olarak kullanılan bir yaklaşımdır. 19.yüzyılın sonları ve 20.yüzyılın başlarında Adam Smith gibi klasik iktisatçıların eserlerine dayanarak klasik ekonomiye yanıt olarak ortaya çıkmıştır ve o günden bu yana ekonomide baskın paradigmalardan biri haline gelmiştir. Neo klasik yaklaşım, bireylerin rasyonel olduklarını ve faydalarını maksimize edecek seçimler yaptıklarını ve piyasaların arz ve talep etkileşimi yoluyla dengeye doğru yöneldiğini varsaymaktadır.

1.5. Dünya'da Savunma Harcamaları

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde dünya savunma harcamaları genel olarak artış eğilimi göstermiştir. Soğuk Savaş döneminde ABD ve Sovyetler Birliği gibi süper güçler arasındaki ideolojik rekabet ve stratejik çekişme yüksek savunma harcamalarına sahne olmuştur, çünkü bu durum dünya çapında önemli bir tehdit algısı olarak görölmüştür. Savunma harcamaları, 1987 yılında en yüksek seviyeye ulaşmış ve aynı yıl itibari ile düşüş eğilimi görölmüştür. Bu düşüşün nedeni olarak, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, doğrudan bir askeri tehdidin ortadan kalkması algısı ve az gelişmiş ülkelerin ekonomik problemleri ve iç sorunlar nedeniyle, kamu harcamalarını diğer alanlara yönlendirmek ve ekonomik kalkınmaya odaklanmak istemeleri gösterilebilir (Uçar, 2003: 4). Diğer yandan başta Amerika Birleşik Devletleri Çin, Hindistan, Almanya, Fransa, Suriye Pakistan İran ve Irak gibi ülkeler de savunmaya ayrılan bütçenin miktarı arttırılarak bu alanda yüksek harcamalar yapılarak önemli gelişmeler ve ilerlemeler yaşanmaktadır (Taş vd., 2013:

665). Bu artışın en büyük sebeplerinden biri dünya savunma harcamalarının büyük kısmını oluşturan ABD'nin yaşadığı 11 Eylül terör saldırısı sonrasında Afganistan ve Irak'a başlattığı operasyonlardır (Taner, 2006: 3).

Dünyanın en büyük savunma harcamaları, ülkelerin güvenlik hizmetlerini karşılama ve savunma kapasitelerini geliştirme amaçlı yapılan yatırımlardır. Bunlar, silahlanma yarışı, savunma sanayi sektörleri, sınır güvenliği askeri teçhizatlar gibi etkenlere bağlı olarak değişiklik gösterebilir. Bazı ülkeler diğer ülkelere karşı güç göstermek ve uluslararası prestiji için de savunma harcamaları yapabilir. Bazı ülkeler genellikle kendi ulusal çıkarlarını korumak için savunma harcaması yaparak dünyanın en büyük savunma harcaması yapan ülkeleri arasında yer alırken, bazı ülkeler, daha düşük miktarda savunma harcaması yapmaktadır. Sonuç olarak her ülkenin savunma harcamalarını belirleme süreci kendi iç politikaları ve güvenlik koşullarına bağlı olduğu için, ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir.

Tablo 1.2'de seçilmiş 10 ülkeye ait 1996-2022 yılları arasındaki savunma harcamaları gösterilmiştir. Dünya da savunma harcamaları ile ilgili en güvenilir veri tabanı kaynağı olan SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute)'dir. NATO'nun savunma harcamaları tanımına göre verileri raporlamaktadır. Bu tablo hazırlanırken SIPRI 'de bulunan savunma harcamalarına ait veri tabanları baz alınarak raporlarından yararlanılmıştır (Başar ve Küni, 2012: 5).

Tablo 1.2. Dününa da savunma harcamalarında lider ilk 10 ülkenin 1996-2022 Yıllarına ait verileri (Milyar\$)

Yıl / Ülke	ABD	Çin	Rusya	Hindistan	S. Arabistan	İngiltere	Almanya	Fransa	Güney Kore	Japonya
1996	287.961	14.275	15.826	9.905	13.340	38.566	36.701	38.978	16.409	44.047
1997	293.168	15.700	17.577	11.465	18.127	39.890	31.268	34.698	14.848	40.635
1998	290.996	17.032	7.956	11.921	20.862	41.222	31.201	33.634	10.458	37.849
1999	298.095	20.474	6.469	13.896	18.320	40.760	30.690	32.673	12.095	43.123
2000	320.086	22.237	9.228	14.288	19.964	39.344	26.498	28.403	13.801	45.510
2001	331.806	26.561	11.683	14.601	21.027	39.513	25.815	27.952	12.942	40.758
2002	378.463	30.284	13.944	14.750	18.502	44.245	27.611	30.578	14.102	39.334
2003	440.532	33.144	16.974	16.334	18.747	52.343	32.997	38.569	15.847	42.486
2004	492.999	37.905	20.955	20.239	20.910	60.251	35.777	44.525	17.830	45.340
2005	533.203	42.790	27.337	23.072	25.392	61.654	30.325	44.442	22.160	44.301
2006	558.335	51.453	34.518	23.952	29.581	64.218	35.884	45.792	25.177	41.553
2007	589.586	62.137	43.535	28.255	35.470	73.448	40.111	50.684	27.726	40.530
2008	656.756	78.841	56.184	33.002	38.223	72.915	45.099	55.366	26.072	46.361
2009	705.917	96.602	51.532	38.722	41.267	64.011	44.529	56.441	24.576	51.465
2010	738.005	105.523	58.720	46.090	45.245	63.979	43.026	52.044	28.175	54.655
2011	752.288	125.286	70.238	49.634	48.531	66.570	45.163	54.121	30.992	60.762
2012	725.205	145.128	81.469	47.217	56.498	65.452	43.798	50.217	31.952	60.012
2013	679.229	164.070	88.353	47.404	67.020	63.838	44.243	52.001	34.311	49.024
2014	647.789	182.109	84.697	50.914	80.762	66.995	44.663	53.135	37.552	46.903
2015	633.830	196.539	66.422	51.295	87.186	59.990	38.170	45.647	36.571	42.106
2016	639.856	198.538	69.245	56.638	63.673	53.327	39.910	47.371	36.885	46.471
2017	646.753	210.443	66.913	64.559	70.400	52.075	42.281	49.196	39.171	45.058
2018	682.491	232.531	61.609	66.258	74.612	55.833	46.498	51.410	43.070	48.536
2019	734.344	240.333	65.201	71.469	65.363	56.568	49.079	50.119	44.102	50.778
2020	778.397	257.973	61.713	72.937	64.558	58.332	53.319	52.747	46.117	51.397
2021	806.230	285.930	65.907	76.348	63.194	67.500	56.513	56.646	50.873	50.957
2022	876.943	291.958	86.373	81.363	75.013	68.462	55.759	53.638	46.365	45.992

Kaynak: <https://www.sipri.org/databases/milex>

Tablo 1.2.'e bakıldığında 1996-2022 yıllarına ait dünya' da en yüksek savunma harcamasına sahip lider ilk 10 Ülke' ye ait veriler görülmektedir.

ABD: 1996-2022 yılları arasında ABD'nin savunma harcamaları sürekli olarak artış göstermiştir. ABD, bu dönemde en yüksek savunma harcamalarına sahip ülke konumundadır. 2008 yılında ekonomik kriz nedeniyle bir düşüş yaşansa da harcamalar daha sonra tekrar yükselişe geçmiştir. ABD'nin savunma harcamalarının yüksek olmasının nedenleri arasında dünya çapında bir askeri güce sahip olması, büyük bir savunma endüstrisine sahip olması ve küresel güvenlik politikalarının yürütülmesi gibi faktörlere bağlı olduğu söylenebilir

Çin: 1996-2022 döneminde Çin, sürekli olarak savunma harcamalarını artırmıştır. Bu dönemde Çin'in ekonomik büyüme ve askeri gücünü artırma çabaları dikkat çekmektedir. Çin, savunma harcamalarını hızla artırarak bölgesel ve küresel güç olma hedefini desteklemektedir. 2022 yılı itibarıyla Çin, ABD'den sonra en yüksek savunma harcamalarına sahip ikinci ülke konumundadır

Rusya: 1990'ların başında yüksek savunma harcamalarına sahipken, sonraki yıllarda harcamalarında düşüş yaşamıştır. Bunun nedeni olarak, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ekonomik zorluklarla karşılaşması ve savunma alanına yeterli bütçe ayıramamasını gösterebiliriz. Rusya'nın savunma harcamaları 1996-2012 yılları arasında da düşüş göstermiştir. Ancak 2012'den itibaren savunma harcamalarında tekrar artışlar kaydedilmiştir. Rusya, bu artışları askeri modernizasyon ve bölgesel güvenlik kaygılarına yönelik adımlarla açıklamıştır.

Hindistan: Hindistan, savunma harcamalarını sürekli olarak artıran bir trend izlemektedir. Hindistan, çevresindeki bölgesel güvenlik tehditleri ve rekabetçi jeopolitik ortam nedeniyle savunma kapasitesini güçlendirmek için çaba sarf etmektedir. Ayrıca Hindistan, büyük bir silahlanma programına sahip olup, kendi savunma sanayisini geliştirmeye çalışmaktadır. Diğer ülkeler: Suudi Arabistan, 1996-2017 yılları arasında savunma harcamalarını hızla artırmıştır. Ancak sonraki yıllarda düşüş yaşanmıştır. İngiltere, Almanya, Fransa, Güney Kore ve Japonya gibi ülkeler ise savunma harcamalarını artıran eğilimler göstermişlerdir, ancak genel olarak ABD ve Çin'e kıyasla daha düşük seviyelerde yer almaktadırlar. Bu ülkelerin savunma harcamaları, kendi güvenlik politikaları, bölgesel tehditler ve uluslararası iş birliği çerçevesinde şekillenmektedir.

Ülkeler arasındaki karşılaştırılmada GSYİH oranı önemli göstergelerden biridir. Tablo 1.3'de Dünya da savunma harcamalarında lider ilk 10 ülkenin

1996-2022 Yıllarına ait savunma harcamalarının GSYİH' ya oranları gösterilmiştir.

Tablo 1.3. Ülkelere ait Savunma Harcamalarının GSYİH' ya Oranları (%)

Yıl / Ülke	ABD	Çin	Rusya	Hindistan	S. Arabistan	İngiltere	Almanya	Fransa	Güney Kore	Japonya
1996	3,55	1,65	3,76	2,47	8,47	2,72	1,47	2,41	2,74	91,1
1997	3,41	1,63	4,04	2,65	11,00	2,56	1,41	2,38	2,66	0,92
1998	3,20	1,66	2,73	2,73	14,31	2,50	1,39	2,23	2,79	0,94
1999	3,09	1,87	3,07	2,96	11,38	2,42	1,40	2,18	2,49	0,95
2000	3,11	1,84	3,31	2,95	10,53	2,37	1,36	2,09	2,46	0,92
2001	3,12	1,98	3,55	2,92	11,42	2,41	1,32	2,03	2,43	0,93
2002	3,45	2,06	3,76	2,83	9,76	2,49	1,33	2,05	2,32	0,94
2003	3,83	2,00	3,67	2,68	8,69	2,55	1,32	2,10	2,33	0,94
2004	4,02	1,94	3,30	2,83	8,08	2,50	1,27	2,10	2,33	0,93
2005	4,09	1,87	3,33	2,91	7,73	2,42	1,07	2,02	2,47	0,92
2006	4,04	1,87	3,25	2,68	7,85	2,37	1,20	1,98	2,49	0,90
2007	4,07	1,75	3,12	2,48	8,53	2,37	1,17	1,91	2,47	0,88
2008	4,45	1,72	3,15	2,63	7,35	2,49	1,21	1,90	2,49	0,91
2009	4,88	1,89	3,92	3,13	9,62	2,65	1,31	2,10	2,60	0,97
2010	4,90	1,73	3,59	2,89	8,57	2,57	1,27	1,97	2,46	0,95
2011	4,82	1,66	3,43	2,70	7,23	2,50	1,21	1,89	2,47	0,97
2012	4,46	1,70	3,69	2,62	7,68	2,42	1,24	1,87	2,50	0,96
2013	4,03	1,71	3,85	2,55	8,98	2,29	1,19	1,85	2,50	0,94
2014	3,69	1,74	4,11	2,54	10,68	2,18	1,15	1,86	2,53	0,96
2015	3,48	1,78	4,87	2,46	13,33	2,04	1,14	1,87	2,49	0,95
2016	3,42	1,77	5,43	2,54	9,87	1,98	1,15	1,92	2,46	0,93
2017	3,32	1,71	4,25	2,53	10,22	1,95	1,15	1,91	2,42	0,91
2018	3,32	1,67	3,72	2,42	9,14	1,94	1,17	1,84	2,50	0,96
2019	3,43	1,68	3,86	2,55	8,13	1,98	1,26	1,84	2,67	0,99
2020	3,70	1,76	4,17	2,80	9,18	2,16	1,37	2,00	2,80	1,02
2021	3,46	1,61	3,72	2,47	7,58	2,16	1,33	1,92	2,81	1,02
2022	3,45	1,60	4,06	2,43	7,42	2,23	1,39	1,94	2,72	1,08

Kaynak: <https://www.sipri.org/databases/milex>

Tablo 1.3'deki veriler, ülkelerin savunma harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) ile oranını göstermektedir. Savunma harcamalarının GSYİH' ya oranı, bir ülkenin ekonomik büyüklüğüne bağlı olarak savunma

sektörüne ne kadar kaynak ayırdığını göstermektedir. Tabloda ki verilere göre, her bir ülkenin savunma harcamaları GSYİH'nin yüzdesi olarak ifade edilmektedir. Bu tabloyu yorumlarken, farklı ülkelerin savunma harcamalarının ekonomik güçleri ve politik öncelikleri ile ilişkilendirmek önemlidir. İşte bazı genel gözlem ve yorumlar:

ABD: ABD, dünyanın en büyük savunma bütçesine sahip ülke olarak bilinmektedir. Tablodaki verilere göre, savunma harcamaları GSYİH'nin %3,09 ile %4,46'ı arasında değişmektedir. Bu yüksek oranlar, ABD'nin savunma harcamalarında istikrarlı bir politika izlediği ve savunma sektörüne önemli bir kaynak tahsis ettiğini göstermektedir. ABD'nin yüksek savunma harcamaları, askeri teknoloji ve gücünün yanı sıra küresel liderlik rolünü de yansıtmaktadır.

Çin: Çin, son yıllarda savunma harcamalarını artırmış ve askeri modernizasyon programlarına önemli kaynaklar ayırmıştır. Tablodaki verilere göre, Çin'in savunma harcamaları GSYİH'nin %1,60 ile %2,06'sına denk gelmektedir. Bu durum, Çin'in ekonomik büyümesi ve jeopolitik etkinliğinin artmasıyla birlikte savunma yeteneklerini güçlendirmek için daha fazla kaynak ayırdığını göstermektedir. Çin'in büyük askeri potansiyeli ve bölgesel güç dengesine etkisi, savunma harcamalarının artmasında etkili olmuştur.

Rusya: Rusya da savunma harcamalarına önemli bir pay ayırmaktadır. Tablodaki verilere göre, Rusya'nın savunma harcamaları GSYİH'nin %2,73 ile %5,43'ünü oluşturmaktadır. Rusya, güvenlik endişeleri, askeri modernizasyon ve bölgesel güç projeksiyonu gibi faktörlerle savunma harcamalarını artırmaktadır. Ayrıca, Rusya'nın ulusal güvenlik politika ve askeri stratejisinde daha önce belirtilen bölgesel ve küresel güç dengeleri etkili olmuştur.

Hindistan: Hindistan, dünyanın en büyük askeri harcamalarına sahip ülkelerinden biridir. Tablodaki verilere göre, Hindistan'ın savunma harcamaları GSYİH'nin %2,46 ila %3,13'üne denk gelmektedir. Tablodaki verilere göre, Hindistan'ın savunma harcamaları GSYİH'nin yüzdesi yıllar boyunca değişkenlik göstermektedir. Hindistan, bölgesel güvenlik endişeleri, terör tehditleri ve çevresel faktörlerin etkisiyle savunma harcamalarını artırmaktadır. Diğer ülkeler: Hindistan, İngiltere, Almanya, Fransa, Güney Kore ve Japonya gibi diğer ülkeler daha düşük savunma harcamalarının GSYİH' ya oranına sahiptir. Bu ülkeler, genellikle savunma politikalarını müttefiklikler, uluslararası ittifaklar ve güvenlik ortaklıkları çerçevesinde belirlemektedir. Örneğin, NATO üyesi olan İngiltere, Almanya ve Fransa, kolektif savunma sorumluluklarını paylaşırken, Güney Kore ve Japonya,

bölgesel güvenlik tehditlerine karşı güvenliklerini sağlamak amacıyla ABD ile stratejik ittifaklarını sürdürmektedir.

Tablodaki verilerin yıllara göre değışiklik gösterebileceğini ve bu değışikliklerin ülkelerin savunma politikaları, ekonomik koşullar, güvenlik tehditleri ve uluslararası ilişkilerle ilgili faktörlere bağlı olarak gerçekleşebileceğini belirtmek önemlidir.

1.6. Karadeniz'e Kıyası Olan Ülkelerin Savunma Harcamaları

1.6.1. Türkiye'de Savunma Harcamaları

Türkiye, jeopolitik konum olarak dünyanın en çok güvenlik tehdidine maruz kalan coğrafyasında (Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'nun kesiştiği bölge) yer alması sebebi ile, savunma harcamalarını belli bir düzeyde tutmak zorunda olan bir ülkedir (Erbaykal, 2007: 12). Türkiye'nin savunma harcamaları, son yıllarda artan ulusal güvenlik tehditleri nedeniyle yükselmektedir. Bu durum Türkiye için sürekli savunma harcamalarının artış trendinde olduğunun da bir göstergesidir (Kılınç, 2015: 31-32).

Türkiye 1952 yılı itibari ile NATO'ya üye ülkelerden biri olmasıyla birlikte 1971-1989 yıllarında askeri harcamaları en hızlı artış gösteren ülke olmuştur (Nato Otan, 1991). NATO, üyelerine uygun bir savunma gücüne sahip olmaları için dış askeri yardımlar yaparak ülkelerin savunmalarına destek vermektedir. NATO savunma politikalarının ve gereksinimlerinin karşılanması için de savunma harcamaları yapmaktadır. Türkiye, NATO ülkeleri ve diğer büyük devletler de dahil olmak üzere savunma yükü yüksek ülkelerdendir ve bu durumun azalması gibi bir olasılığının dahi mümkün görünmediği bir ekonomik yapıya sahiptir (Sezgin, 1997: 8). Türkiye'nin savunma harcamalarının en büyük kalemleri arasında, askeri teçhizat, silah sistemleri, lojistik destek ve personel giderleri yer almaktadır. Aynı zamanda araştırma ve geliştirme çalışmaları, teknolojik yenilikler ve siber güvenlik alanlarına da odaklanmaktadır. Türkiye, Avrupa'nın en büyük askeri personel sayısına sahip ülkesidir. NATO içinde ise ABD'den sonra ikinci büyük orduya sahiptir (Özerdem, 2016: 29).

Türkiye'nin NATO'ya üye olmasıyla birlikte 1952 yılından itibaren askeri harcamalarında bir artış gözlenmiştir. 1960'lı yıllardan itibaren dünya genelinde silahlanma yarışı hızlanmış ve birçok ülke savunma harcamalarını artırmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında silah teknolojilerindeki gelişmeler ve üretim kapasitelerinin artması, ülkelerin güvenlik ihtiyaçlarına yönelik olarak savunma harcamalarını artırmalarında etkili olmuştur. 1960 yılında milli gelirin yüzde 3,53'üne ulaşan savunma harcamaları, yıllık ortalama

büyüme eğilimini sürdürmüştür (Taş, vd., 2013: 667). Daha sonra, ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin yumuşaması ve ekonomik yaptırımların kaldırılmasıyla birlikte askeri harcamaların milli gelire oranı 1960'ların seviyesine gerilemiştir. Türkiye'de 1974 yılında başlatılan Kıbrıs Barış Harekâtı dönemine kadar artarak devam eden dış askeri yardımların, hareketin ardından azalmaya başlaması ile askeri harcamaların, milli gelire oranı %5,11 seviyesine ulaşmıştır. Askeri harcamaların milli gelire oranı bakımından yüksek seviyelerde devam etmesi 1980 yıllarının başına kadar devam etmiştir (İstikbal, 2022). Türkiye özellikle 1980 yıllarında artan terör saldırıları sebebiyle orduya ayrılan finansal kaynaklarını yükselterek dünyanın en fazla savunma harcaması yapan ülkeleri arasında yer almıştır. Özellikle ülkenin doğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaşanan terör olayları sebebiyle, devlet bu bölgelerde askeri gücünü ve savunma harcamalarını arttırmak durumunda kalmıştır (Sezgin vd.,2008: 2). Bu bölgelerde yaşanan terör olayları, bu bölgelerin ekonomik büyüme ve ekonomik kalkınmasına da olumsuz etki etmektedir. Bu bölgelerde güvenliği sağlamak adına, savunma harcamalarının artması sebebi ile diğer kamu hizmetlerine ayrılan bütçenin azalmasına sebep olarak, savunma harcamalarının fırsat maliyetlerini arttırmıştır (Altun, 2017: 278).

ABD'nin 1975-1979 yılları arasında Türkiye'ye uyguladığı silah ambargosu ve 1980'lerin başından bugüne devam eden terör ile mücadelede, askeri teçhizat ve silah donanmasının yenilenmesi amacıyla ulusal silah sanayi kurularak TSK modernizasyon programı başlatılmıştır (Şenesen, 2002: 37). Başlatılan programın bütçesinin büyük bir bölümü 1985 yılı itibari ile TSKGV (Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı) ve SSDF (Savunma Sanayii Destekleme Fonu) başta olmak üzere bütçe dışı savunmaya ayrılan kaynaklardan sağlanmıştır (Sezgin ve Sezgin 2018 :14). Türkiye'de savunma harcamaları genel ve özel bütçe olarak iki başlık altında toplanmaktadır. Bu iki farklı başlık sebebiyle savunma harcamalarının takibi zorlaşmaktadır. Türkiye'de genel bütçe başlığı adı altında savunma harcaması yapan kuruluşların başında Millî Savunma Bakanlığı, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı yer almaktadır. Bu kuruluşların savunma harcamalarının takibi kolayca yapılırken, özel bütçeli kuruluşların yapmış olduğu savunma harcamalarının takibi daha zor yapılmaktadır. Bunun yanı sıra savunma harcamalarının ülke güvenliği için önemi sebebiyle örtülü ödenekten yapılan ödemelerin tahsisi, ulusal ve uluslararası güvenlik gerekçesi ile gizli tutulmaktadır (Karahana, 2014: 48). Tüm dünya ülkelerinin yapmış oldukları savunma harcamaları belirli gizlilik ilkeleri çerçevesinde düzenli olarak belirlenen bazı kuruluşlar aracılığı ile kamuoyu ile paylaşılmaktadır. Aynı zamanda NATO, IISS, SIPRI ve Dünya

Bankası gibi uluslararası kuruluşlar tarafından ülkelerin savunma harcamaları açıklanmaktadır. Ülkelere ait savunma harcamalarına ait verilerin düzenli olarak açıklanması bilgiye ulaşım yönünden belirli kolaylıklar sağlamaktadır. Fakat ülkelerin ve kurumların hesaplama yaparken kullandıkları metotların farklı olması sebebi ile verilerin birbirinden farklı olması durumu da ortaya çıkabilmektedir (Çıkınlar, 2006: 76).

1980'li yıllar Türkiye açısından iktisadi manada önemli bir dönemdir. Bu dönemde Türkiye, derinlemesine bir ekonomik dönüşüm yaşamıştır. Ancak, bu değişimler çeşitli zorlukları da beraberinde getirmiştir. 1980'li yılların başında, Türkiye ekonomisi ciddi boyutlara ulaşan bütçe açıkları ve ödemeler dengesi açıkları gibi iki önemli makroekonomik dengesizlik ile karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde, ekonomi kısa vadeli sermaye girişleriyle desteklenerek dış kaynaklara bağımlı bir hale gelmiştir (Erbaykal, 2007: 13). Bu dönem, Türkiye'de ithalatın artması ve ihracatın düşmesi sebebi ile dış kaynak kullanıma olan ihtiyacı da üst seviyelere çıkılmış ve İthalatın finansmanı için dış borçlanma yoluna gidilmiştir. Bu durum, Türkiye'nin dış borçlarının hızla artmasına neden olmuştur. Dış kaynaklara bağımlılık ve artan borçlanma ihtiyacı, Türkiye'yi dünyanın en borçlu ülkelerinden biri haline getirmiştir. 2000 yılına gelindiğinde, Türkiye'nin toplam dış borç stoku oldukça yüksek bir hal almış ve ekonomik açıdan ciddi sorunlar yaşayarak gerek bütçe açısından gerekse makro iktisadi açıdan borcun borçla ödendiği bir yapı süreklilik kazanmış ve 2001 yılının ekonomik kriz ortamına zemin hazırlamıştır (Günlük ve Şenesen, 2002: 13).

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme döneminde savunma sanayisi önemli bir yer tutmuş ve gelişmiştir. Ancak zamanla teknolojik ve iktisadi zorluklarla karşılaşmış ve batılı ülkelerin gerisine kalmıştır. Cumhuriyet döneminde ise savunma sanayisinin başlangıcını oluşturabilecek bazı yatırımlar yapılmıştır. Bunlardan biri, Türkiye'nin savunma sanayiinde 1950'lerden itibaren temel rol oynayan Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK)'in kurulmasıdır. Silah ve mühimmat üretimi konusunda faaliyet gösteren MKEK, Türkiye'nin savunma ihtiyaçlarını karşılamak için önemli bir kaynak olmuştur. Ayrıca, Cumhuriyet döneminde silah, mühimmat ve havacılık sektörlerinde atılımlar yapılmıştır. Özellikle Türk Hava Kuvvetleri'nin ihtiyaçlarını karşılamak üzere Türk Havacılık ve Uzay Sanayii AŞ (TUSAŞ) bu dönem de kurulmuştur (Temiz, 2012: 3).

Savunma sanayi, bir ülkenin güvenliği için gereken savunma araç-gereçlerinin üretimi ve hizmetlerinin sunulmasıyla ilgilenen bir sektördür. Savunma sanayi, askeri teknolojideki ilerlemelerin etkisiyle sürekli olarak gelişmekte ve dönüşmektedir. Birçok ülke, savunma sanayiini önemseyerek

silahlı kuvvetlerinin ihtiyaçlarını karşılamayı ve aynı zamanda bağımsız politikalar izlemeyi hedeflemektedir (Eren ve Kılıç, 2013: 222). Savunma sanayi şirketleri, teknoloji üretimi ve gelişimi konusunda önemli bir rol oynamaktadır. Bu şirketlerin faaliyetleri hem savunma alanında hem de diğer endüstrilerde ticari fırsatlar sunarak ülkelerin AR-GE kapasitelerini artırmaktadır. Ülkeler, bu şirketlerin mühendislik yeteneklerinden ve ürettiği teknolojilerden yararlanarak rekabetçi bir avantaj elde etmeyi hedeflemektedir. Savunma sanayisi, bir ülkenin güvenliği ve savunması için hayati öneme sahip olması sebebi ile, devletler genellikle bu şirketlerin faaliyetlerini kontrol altında tutarak denetlemektedir (Ziylan, 2004: 37). Özellikle gelişmiş ülkelerin savunma sanayi sektöründe AR-GE faaliyetleri yüksek bir yoğunluğa sahiptir. Bu faaliyetler, ulusal güvenlik, askeri üstünlük ve teknolojik ilerleme gibi stratejik hedefleri desteklemektedir. Kamu kaynakları genellikle bu çalışmaların finansmanını sağlamak ve savunma sanayindeki AR-GE ilerlemeleri sivil sektöre de fayda sağlamaktadır (Bakırcı, vd., 2016: 752). Savunma sektörü, havacılık, elektronik, haberleşme ve otomotiv gibi birçok sektörle ilişkilidir ve bu sektörlerden elde edilen teknolojileri kullanarak çift kullanıma yönelik ürünler geliştirilmesi yoğun bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Örneğin, Boeing, EADS, HAVELSAN ve ASELSAN gibi şirketler, savunma sektöründeki teknolojileri kullanarak hem savunma alanında hem de sivil alanda kullanılan ürünler geliştiren firmalara örnek olarak gösterilebilir (Özer, 2001: 29).

Türkiye, savunma sanayi alanında yerli üretimi artırmak, teknoloji transferini gerçekleştirmek ve dışa bağımlılığı azaltmak için önemli adımlar atmıştır. 1980 li yıllarda, Kıbrıs krizi sonrasında bağımsız ve modern bir savunma sanayii oluşturma çabaları doğrultusunda bazı adımlar atmıştır. Bu çerçevede, Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı (1970), Deniz Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı (1972) ve Kara Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı (1974) kurulmuştur (Binici, 2011: 5-6). Bu vakıfların amacı, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin modernizasyonunu ve güçlendirilmesini desteklemek için maddi kaynak sağlamaktır. 1987 yılında bu üç vakıf, Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı (TSKGV) çatısı altında birleştirildi. TSKGV, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin modernizasyon projelerine finansal destek sağlamak amacıyla kurulmuştur. Vakfın savunma sanayi alanında yapmış olduğu yatırımların kaynağı vakfa yapılan kamu bağışlarıdır. Kısa toplanan gelirlerle, ASELSAN (1975), İŞBİR (1979), ASPİLSAN (1981) ve HAVELSAN (1982) gibi ulusal savunma sanayine yatırım yapan firmalar kurulmuştur (Sezgin ve Sezgin, 2018: 14). Bu şirketler, Türkiye'nin savunma sanayiinde yerli ve milli yeteneklerini geliştirme çabalarında önemli bir rol oynamış ve

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ihtiyaçlarını karşılamak için yerli üretim teşvik etmiştir (Sasad, 2017).

Türk Savunma Sanayii için dönüm noktası, 20 Haziran 1998 yılında Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edilen ‘‘Türk Savunma Sanayii Politikası ve Stratejisi Esasları’’ isimli belgeyle gerçekleşmiştir. Bu belge, yerli savunma sanayisinin geliştirilmesi ve ne çıkarılması ilkesini benimsemektedir. Bu strateji belgesi, Türkiye'nin dışa bağımlılığını azaltma, savunma sanayii şirketlerinin yurtdışı pazarlarda daha etkin olabilmesi, ihracat faaliyetlerinin desteklenmesi, uluslararası iş birliklerinin geliştirilmesi ve pazar çeşitliliğinin artırılması hedeflenmektedir (Ziylan, 2004: 8). Türk Savunma Sanayii, özellikle 2001 ekonomik krizinden sonra iç pazardaki daralmanın etkisiyle yurtdışı pazarlara yönelmeye başlamıştır. Türk Savunma Sanayii'nin yurtdışı pazarlarda daha güçlü bir konuma gelmesi için kamunun desteği önemli bir faktördür. Ancak, bu süreçte kamudan savunma sanayii ihracatına yönelik yeterli destek ve teşvik alamamıştır (Temiz, 2012: 7). Son yıllarda Türkiye'nin yerli savunma sanayisinde yaptığı yatırımlar ve attığı adımlar sayesinde yurt içi üretim oranı da artış göstermekte ve önemli ilerlemeler kaydetmektedir. Türk savunma sanayisi edindiği bilgi ve teknolojileri üretime dönüştürerek Türk Silahlı Kuvvetlerinin çoğu ihtiyaını ülke içerisinden temin etme konumuna gelmiştir. Ayrıca lke dışı pazarlara açılarak, savunma sanayisi ilerlemiş olan ülkeler ile rekabet etmeye başlamıştır. Türkiye dünyanın birçok ülkesine ihracat ağını genişleterek dünyanın en iyi savunma sanayi şirketleri arasına 7 Türk şirketi ile girmeyi başarmıştır (Al-Shaghel, 2021: 1-2).

Türk savunma sanayi, yerli üretim ve geliştirme projeleriyle güçlendirilmiştir. Bu abalar, Türkiye'nin dışa bağımlılığını azaltmayı ve kendi savunma ihtiyaçlarını karşılamayı hedeflemektedir. Türkiye'nin savunma sanayi sektörü, savunma elektroniği, havacılık, denizcilik, kara sistemleri, siber güvenlik ve uzay teknolojileri gibi farklı alanlarda faaliyet göstermektedir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ihtiyaçlarını karşılamak üzere çeşitli silah ve ekipmanlar üretilmektedir. Türkiye'nin savunma sanayiindeki başarıları arasında, yerli üretim ve geliştirme projeleriyle üretilen silah ve sistemlerin sayısının artması ve ihracatın büyümesi yer almaktadır. Özellikle Bayraktar TB2 İHA ve Atak helikopterleri gibi sistemler uluslararası alanda tanınmış ve tercih edilen ürünler haline gelmiştir (Erdinçler, 2021 :50).

Tablo 1.4. Türkiye'nin Savunma Harcamalarının GSYİH'ye Oranı (1996-2022)

Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)	Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)
1996	4,14%	2009	2,49%
1997	4,10%	2010	2,27%
1998	3,18%	2011	2,03%
1999	3,89%	2012	2,01%
2000	3,66%	2013	1,92%
2001	3,60%	2014	1,87%
2002	3,80%	2015	1,81%
2003	3,30%	2016	2,05%
2004	2,70%	2017	2,05%
2005	2,41%	2018	2,52%
2006	2,36%	2019	2,69%
2007	2,22%	2020	2,43%
2008	2,20%	2021	1,90%
		2022	1,23%

Kaynak: <https://www.sipri.org/databases/milex>

Tabloyu incelediğimizde, 1996 yılında Türkiye'nin savunma harcamalarının GSYİH'ye oranı %4.14 olarak gerçekleşmiştir. Savunma harcamalarının GSYİH'ye oranı yıllar boyunca dalgalanmalar göstermiştir. Örneğin, 2000 yılında GSYİH düşmüş olmasına rağmen, savunma harcamalarının GSYİH'ye oranı artış göstermiştir. Savunma harcamalarındaki düşüşü o dönem yaşanan ekonomik krize bağlayabiliriz. 2002 yılından itibaren GSYİH artış göstermiş ve savunma harcamalarının GSYİH'ye oranı da artmıştır. Savunma harcamalarında ki bu artışın sebebi olarak 11 Eylül olaylarını gösterebiliriz. Ancak, 2002-2003 yılları arasında GSYİH'deki artışa rağmen savunma harcamaları düşüş görülmektedir. 2014 yılına kadar GSYİH artış göstermiş olmasına rağmen, savunma harcamalarının GSYİH'ye oranında düşüş gözlemlenmiştir. Ancak, 2014 ve sonrasında GSYİH artış hızı yavaşlamış ve savunma harcamalarının GSYİH'ye oranı artmıştır. 2018 ve 2019 yıllarında GSYİH'deki büyük artışlarla birlikte savunma harcamalarının GSYİH'ye oranı da artışlar olduğu görülmektedir. 2020 yılında hem GSYİH hem de savunma harcamalarında düşüşler meydana gelmiş ve savunma harcamalarının GSYİH'ye oranı %2,43 olarak gerçekleşmiştir. 2021'de Türkiye'nin savunma harcamalarının GSYİH' a oranındaki düşüş

dikkat çekici. Oranın %1,90'a gerilemesi, ekonominin içinde savunma harcamalarına ayrılan payın azaldığını göstermektedir. Bu durum, belirli bir ekonomik strateji değişikliği, bütçe politikalarındaki revizyonlar veya savunma sektöründeki belirli gelişmelerin etkisiyle açıklanabilir. 2022'de ise savunma harcamalarının GSYİH' a oranındaki düşüş hız kazanarak devam etmiştir. Oranın %1,23'e düşmesi, önceki yılın düşüş trendinin devam ettiğini ve savunma harcamalarının ekonomik büyüklük içinde daha küçük bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Türkiye'nin savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi daha detaylı bir şekilde göstermektedir. Savunma harcamalarının GSYİH' ya oranındaki değişimler, Türkiye'nin savunma bütçesinin ekonomik koşullar ve politik faktörlerle nasıl ilişkili olduğunu göstermektedir.

1.6.2. Rusya'da Savunma Harcamaları

Rusya, dünya genelinde savunma bütçesi en yüksek ülkeler arasında yer almaktadır. Savunma harcamaları ve birçok faktör göz önüne alınarak yapılan askeri güç sıralamasında 2023 yılı için ilk dört sırada ABD, Rusya, Çin ve Hindistan yer alırken Rusya harcamalar sıralamasında, askeri güç unsurlarının tamamı göz önüne alındığında 2'nci büyük askeri güçtür (Global Firepower, 2023). Rusya'nın askeri harcamalarını baz alarak, askeri güç ve kapasitesinin bir göstergesi olarak nitelendirmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır (Murat, 2020: 48). Rusya Federasyonu Silahlı Kuvvetleri (RFSK), ülkenin çıkarlarını korumak ve ulusal güvenliği sağlamak amacıyla kurulmuştur. Savunma harcamalarının önemli bir bölümü Rusya Federasyonu Silahlı Kuvvetleri (RFSK) için yapılan yatırımları içermektedir. Rusya Silahlı Kuvvetleri, Global Firepower' in 2021 raporuna göre toplam askeri personeli 3 milyon 569 bin, aktif asker sayısı ise 1 milyon 14 bin ile ABD'den sonra dünyanın en büyük 2.ordusudur (Bağ, 2022).

Soğuk savaş döneminin sona ermesi ile Rusya ve birçok ülke, savunma harcamalarını azaltmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan iki kutuptan biri olan Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Rusya savunma harcamaları alanında diğer gelişmiş ülkelerin gerisinde kalmıştır.1999 yılında ülke ekonomik büyümesini arttırmayı amaçlamış ve bu sebeple savunma harcamalarında önemli düşüşler görülmüştür (Giray, 2004: 182). Bu düşüşün temelinde Rusya'nın yaşamış olduğu ekonomik sınırlamaların etkisinin olduğu söylenebilir (Giray, 2004: 188). Ancak 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'ye yapılan saldırı sonrası savaş riskinin ortaya çıkmasından dolayı ABD savunma harcamalarını arttırmıştır. Rakip ülke olması dolayısıyla Rusya'da bu olay ile birlikte savunma harcamalarını arttırmıştır. Aynı zaman da NATO ittifakına

bağlı tüm ülkelerde savunma harcamalarını arttırmıştır (Bekmez ve Destek, 2015: 96).

Rusya, nükleer ve kimyasal silahlar dışında kalan ve her orduda kullanılan, gücü, niteliği bilinen silah sistemlerinin envanterlerini Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden (SSCB) devralmıştır. Rusya'nın ağır silah stoklarının NATO üye ülkelerinden çok daha yüksek olmasına rağmen soğuk savaşın sona ermesinden itibaren modernize edilmediği için Rusya'nın silah sistemlerinin birçoğu eski ve hantal durumdadır (Murat,2020:49). Örneğin, 2010 yılında yayınlanan, 2011-2020 Devlet Silahlanma Programında Rusya, 2020 yılına kadar en az 55 yeni Su-57 savaş uçağı, 2300 yeni Ar mata ana muharebe tankının satın alımını öngördü ancak bu plan gerçekleşmedi (SIPRI- Rusya, 2020).

Tablo 1.5. Rusya'nın Savunma Harcamalarının GSYİH'ye Oranı (1996-2022)

Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)	Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)
1996	3,76%	2009	3,92%
1997	4,04%	2010	3,59%
1998	2,73%	2011	3,43%
1999	3,07%	2012	3,69%
2000	3,31%	2013	3,85%
2001	3,55%	2014	4,11%
2002	3,76%	2015	4,87%
2003	3,67%	2016	5,43%
2004	3,30%	2017	4,25%
2005	3,33%	2018	3,72%
2006	3,25%	2019	3,86%
2007	3,12%	2020	4,17%
2008	3,15%	2021	3,72%
		2022	4,06%

Kaynak: <https://www.sipri.org/databases/milex>

Tabloyu yorumlamaya başlamadan önce şunu belirtmek önemlidir: GSYİH' ya oranlar, savunma harcamalarının ülkenin toplam ekonomik üretimine (GSYİH' ya) oranını göstermektedir. Dolayısıyla, yüksek oranlar, bir ülkenin GSYİH'sinin önemli bir kısmının savunma harcamalarına ayrıldığını gösterirken, düşük oranlar ise savunma harcamalarının GSYİH' ya göre daha düşük bir paya sahip olduğunu ifade etmektedir.

Tabloya göre, Rusya'nın savunma harcamaları ve savunma harcamalarının GSYİH' ya oranı 1996-2020 döneminde dalgalanmalar göstermektedir. Ayrıntılı yorumlamak gerekirse;

1996-2000: Bu dönemde Rusya'nın GSYİH' si artış trendi gösterirken, savunma harcamalarının GSYİH' ya oranı nispeten düşük seviyelerde seyretmiştir. Bu dönemde Rusya için, ekonomik nedenlerden dolayı savunma harcamalarına daha az kaynak ayırdığı söylenbilir.

2001-2010: Bu dönemde Rusya'nın GSYİH'si ve savunma harcamaları da artış gösterdiği görülmektedir. Ancak, savunma harcamalarının GSYİH' ya oranının genel olarak istikrarlı bir şekilde seyrettiği de görülmektedir. Bu dönemde Rusya'nın savunma harcamalarına daha fazla kaynak ayırdığı ve oransal olarak artış gösterdiği görülmektedir.

2011-2016: Bu dönemde Rusya'nın GSYİH'si artmaya devam etmiş, ancak savunma harcamalarının GSYİH' ya oranında önemli lde yükseliş görülmektedir. Özellikle 2014-2015 döneminde Rusya'nın, Kırım'ı ilhak etmesi ve Ukrayna'daki krize müdahale etmesi sebebi ile savunma harcamalarında dikkat çeken bir artış gösterdiği söylenbilir.

2017-2020: Bu dönemde Rusya'nın GSYİH'si düşüş eğilimi göstermiş ve savunma harcamalarının GSYİH' ya oranı da gerilemiştir. Bu dönemde ekonomik faktörler ve dşen petrol fiyatları gibi etkenlerin yanı sıra, ekonomik zorluklar nedeniyle savunma harcamaları ayırdığı kaynakları azalttığı düşünülebilir.

2021 yılında Rusya'nın savunma harcamalarının GSYİH' ya oranının %3,72' ye düşmesi, önceki yıllarda izlenen artış eğilimine kıyasla belirgin bir azalışı temsil etmektedir. Bu düşüş, muhtemelen ekonomik zorluklar, pandemi etkileri veya savunma politikalarında yapılan nceliklendirme değişiklikleri gibi faktörlere bağlı olabilir. 2022'de ise savunma harcamalarının GSYİH' ya oranının %4,06' ya yükselmesi dikkat çekici. Bu artış, önceki yılın düşüş trendinin tersine dönmesini ve Rusya'nın savunma harcamalarına daha fazla kaynak ayırma eğilimini yansıtmaktadır. Ulusal güvenlik endişeleri, jeopolitik gelişmeler veya uluslararası ilişkilerdeki dinamikler, bu artışın arkasındaki etkenler olabilir.

Genel olarak, tablo Rusya'nın savunma harcamalarının GSYİH' ya oranının zaman zaman dalgalanmalara uğradığını göstermektedir. Bu oranlar, Rusya'nın ekonomik durumu, savunma politikaları ve jeopolitik etkiler gibi birçok farklı faktörlerden etkilenmiş olabilir.

Rusya'nın en güçlü silahlarından biri, dünya çapındaki nükleer caydırıcılıkta en önde gelen ülkelerden biri olmasını sağlayan nükleer

silahlardır. Rusya'nın askeri doktrini (Gerasimov Doktrini), ulusal çıkarlarının korunması için askeri güç kullanımını öngörmektedir. 2010 yılında yayınlanan doktrinine göre, Rusya kendisine ve müttefiklerine karşı nükleer silah kullanılması durumunda, aynı şekilde karşılık verebilecek, aynı zamanda yine bu doktrine göre, konvansiyonel silahlarla yapılan saldırı durumunda ve Rus Federasyonunun açık tehdit altında kalması durumunda nükleer silahların kullanımı konusu açıkça belirecektir (Şen, 2022).

Rusya'nın sahip olduğu nükleer silah sayısı, Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'nün (SIPRI) geçen 2021 yılında yayımladığı verilere göre yaklaşık 6.255 adettir (Deveci, 2022). Bunların bir kısmı Kıtalararası Balistik (ICBM) füzelerdir. Rusya, stratejik nükleer silahların yanı sıra kara, deniz ve hava kuvvetleri de dahil olmak üzere geniş bir hedef kuvvetler yelpazesine sahiptir.

Dünya'nın en geniş yüzölçümüne sahip olan Rusya (Eryürek, 2020: 98), aynı zamanda petrol üretimi konusunda ve önemli enerji kaynaklarına sahip olması dolayısıyla birçok ülkenin enerji bakımından bağımlı olduğu ülke konumunda yer almaktadır (Erkan, 2013:24). Ancak buna rağmen Rusya hala savunma harcamalarına büyük önem vermekte ve savunma harcamaları yaparken gelecek yılları da hedefleyici planlı adımlar atmaktadır (Korkmaz, 2007: 81-83).

Rusya savunma sanayi sektöründe oldukça ileri bir konuma sahiptir. Askeri teknoloji ve savunma sanayisi alanında son yıllarda büyük yatırımlar yapmaktadır. Askeri teçhizatının büyük bir kısmını kendi üreterek ihraç etmektedir. Özellikle son yıllarda, Rusya askeri teçhizatlarını modernleştirmek için önemli adımlar atmış ve birçok yeni silah ve sistem geliştirmiştir. Bu silahlar arasında, hipersonik füzeler, dronlar, savaş uçakları ve denizaltılar bulunmaktadır. Özellikle son yıllarda sunulan S-400 hava savunma sistemi, dünyanın en etkili hava savunma sistemleri arasında yer almaktadır (Yiğittepe, 2018: 284). Bir ülke silah ve teçhizatlarını sürekli ithalat ile karşılıyor ise bu durum yeni silah üretimi teknolojisini olumsuz yönde etkileyeceği için, bu alanda lider konumuna gelme ihtimali yoktur. Ayrıca ülkenin savunma alanına yapmış olduğu yüksek yatırımların kalıcılığı olmadığı için ithalat maliyetinin de sürekli artmasına neden olur. Geçmiş de Türkiye bu yolu izlemiş ve yüksek maliyetlerin önüne geçemediği için savunma alanında üretime yönelmiştir. 2000–2004 yıllarında global ölçekte konvansiyonel silah transferinin yaklaşık %80'i Rusya, ABD, Almanya, İngiltere ve Fransa tarafından gerçekleştirilmiştir. Çin ve Hindistan 2000-2004 yılları arasında silah satışının toplamda %57' sini alarak en büyük konvansiyonel silah ithalatçısıdır. Dünya genelinde askeri harcamalara bakıldığında en fazla 2003

yılında yaklaşık %11 artmıştır. Bu yüksek artış 2002 yılında ise %6,5 olarak gerçekleşmiştir (Skons vd., 2004: 305-307). Bunları göz önüne aldığımızda, Rusya gibi savunma alanında ileri teknolojilere sahip bir ülkenin, bu şartlara sahip olmasına rağmen ihracat yapmaması ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilemiş olurdu (Yarman, 2002: 9).

Rusya, stratejik ve jeopolitik öneme sahip bölgelerde yer almaktadır. Tarihsel olarak geniş topraklara sahip bir ülke olması sebebiyle, birçok komşu ülke ile uzun ve derin tarihsel, kültürel ve ekonomik bağlara sahiptir. Ancak, bu ilişkiler zaman içinde değişmiş ve bazı dönemlerde gerilimlere neden olmuştur. Dolayısıyla, Rusya'nın komşu ülkelerle olan ilişkilerini anlamak ve analiz etmek, uluslararası ilişkilerdeki önemli konulardan biri durumundadır.

Rusya'nın ordu kuvvetleri, özellikle 2014 yılında Kırım'ın ilhaki, Suriye'deki askeri müdahale, Ukrayna'daki çatışmalar gibi bölgelerde sorunlarda önemli bir rol oynamıştır. Suriye, 2011 yılında başlayan iç savaşa çeşitli muhaliflerin yanı sıra, terör örgütleriyle de mücadele etmekteydi. Rusya, Suriye'deki iç savaş sırasında Suriye hükümetine askeri yardım sağlayarak savaşa müdahil olarak, Rusya'nın askeri desteği sayesinde muhalif gruplara karşı üstünlük sağlamıştır (Pieper, 2019: 374-375). Ayrıca, Rusya, Suriye'de askeri üsler kurmuş ve stratejik olarak önemli bir konuma gelmiştir. Suriye ile yakın ilişkileri olan Rusya'nın amacı, Orta Doğu'da ve uluslararası arenada geniş bir yelpazeye sahip olmaktır. Bu nedenle, Rusya'nın Suriye'deki varlığı, bölgedeki dengeleri değiştirmiş ve bölgesel politikalar üzerinde etkili olmuştur. Rusya, Suriye'deki iç savaşın sona erdirilmesi için yürütülen barış görüşmelerinde de aktif rol oynamıştır. Rusya ayrıca, Suriye'nin askeri ve ekonomik olarak yeniden yapılandırılmasına yardımcı olmak için çeşitli amaçlı projeler yürütmektedir. Örneğin, Rusya, Tartus'ta bulunan deniz üretimini modernize etmişti ve Lazkiye'de bir hava üssü yönetimi kurmuştur (Karabulut, 2007: 72-75). Sonuç olarak, Rusya ve Suriye arasındaki ilişki, güçlü bir stratejik ortaklık olarak devam etmektedir.

Yakın dönemde (24 Şubat 2022) Rus askeri birliklerinin Ukrayna'ya yönelik yeni bir askerî harekât başlatmıştır. 2014 yılında yaşanan Kırım ilhakin da Rusya'nın kullanmış olduğu hibrit savaş yöntemlerine Batı'nın henüz yabancı olması sebebi ile Ukrayna'ya yeterli destek vermeyişi Rusya'yı Ukrayna topraklarında cephe savaşı yürütmesi konusunda cesaretlendirmiştir (Dempsey, 2022). Rusya'yı cesaretlendiren diğer bir etken ise Ukrayna savaşından evvel Batı'nın kendi iç problemleri ile ilgileniyor olması gösterilebilir. Örneğin 2019 yılında Fransa'nın , Soğuk savaş sonrası Sovyet tehdidine karşı kurulan NATO'nun "beyin ölümü gerçekleşti" ifadesini

kullanarak NATO'nun işlevsizliğine vurgu yapması (BBC Türkçe, 2019). ya da İngiltere'nin 2020 yılında Avrupa Birliğinden ayrılışı bununla birlikte ABD'nin, Afganistan'daki başarısızlığını kabullenerek geri çekilme kararı gibi etkenler göz önünde bulundurulduğunda Rusya'nın Batı'nın kendisine karşı koyamayacak durumda olduğu izlenimini güçlendirmiş ve Ukrayna'ya yönelik hareketi başlatmıştır (Karasoy, 2022: 45-46).

1.6.3. Ukrayna'da Savunma Harcamaları

Ukrayna, tarih boyunca farklı medeniyetlerin etkisi altında kalmıştır. 9. yüzyılda Kiev Rus döneminde büyük bir güç durumuna gelmiştir. Daha sonra Polonya-Litvanya Birliği, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya gibi devletler tarafından kontrol altına alınmıştır. 20. yüzyılda Sovyetler Birliği'nin bir parçası olmuş ve 1991 yılında kendi bağımsızlığını kazanmıştır (Kurakçı ve Dursun, 2023: 84).

Ukrayna, son yıllarda savunma harcamalarını arttırmış bir ülkedir. Ukrayna'nın savunma harcamaları, Ukrayna Silahlı Kuvvetleri'nin modernizasyonu, yeni silah ve teçhizat satın alımı, askeri eğitim ve personel maaşları gibi alanlarda kullanılmaktadır. Ülke savunma harcamalarını artırarak ordusunu modernize etmek, askeri teçhizatlarını güncellemek ve askeri personelin eğitimine yatırım yapmak gibi amaçlarla kullanmaktadır. Bu artışın nedeni, Rusya ile olan gerilimler ve Ukrayna'nın bağımsızlığını korumaya yönelik çabalarıdır. 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ın ilhak etmesi ve doğu Ukrayna'daki ayrılıkçı hareketlerin ayaklanma çıkarmasına destek vermiştir (Marxsen,2014:369). Bu durum Ukrayna'yı savunma harcamalarını arttırmaya yönlendirmiştir. Ancak Ukrayna'nın savunma harcamalarının, ülke ekonomisini olumsuz etkileyebileceği de düşünülmektedir. Ülke, hala ekonomik zorluklarla karşı karşıya ve savunma harcamaları, diğer alanlarda yatırım yapılması gereken sektörlerin önüne geçmiş durumdadır (Askarov,2020: 172-173).

Tablo 1.6. Ukrayna'nın Savunma Harcamalarının GSYİH'ye Oranı (1996-2022)

Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)	Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)
1996	2,19%	2009	1,91%
1997	2,79%	2010	1,90%
1998	2,11%	2011	1,53%
1999	1,90%	2012	1,61%
2000	2,15%	2013	1,58%
2001	1,89%	2014	2,25%
2002	1,98%	2015	3,25%
2003	2,12%	2016	3,15%
2004	1,97%	2017	2,88%
2005	2,41%	2018	3,19%
2006	2,39%	2019	3,52%
2007	2,47%	2020	3,81%
2008	2,30%	2021	3,23%
		2022	33,55%

Kaynak: <https://www.sipri.org/databases/milex>

1996-2013: Bu dönemde, Ukrayna'nın GSYİH' ya oranı genellikle %1.5 ile %2.7 arasında dalgalanmıştır. Bu yıllarda savunma harcamaları sabit kalmış veya hafif bir artış göstermiştir. 2013 yılında GSYİH' ya oranı %1.58' e düşmüş ve bu, Ukrayna'nın ekonomik zorluklarla karşı karşıya olduğu bir dönemde gerçekleşmiştir.

2014: 2014 yılı önemli bir dönüm noktasıdır. Bu yıl, Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi ve Doğu Ukrayna'da çatışmaların başlamasıyla birlikte savunma harcamalarında artış görölmektedir. Bu durum, Ukrayna'nın ulusal güvenliği için artan tehditlere yanıt olarak savunma harcamalarını artırmasına yol açmıştır. Bu yılın sonunda GSYİH' ya oran %2.25' den %3.25'e yükselmiştir.

2015-2018: Bu dönemde, Ukrayna'nın savunma harcamaları ve GSYİH' ya oranında dalgalanmalar görölmektedir. Savunma harcamaları artmaya devam etmiş ve 2018 yılında GSYİH' ya oran %3.19' a ulaşmıştır. Bu yıllarda, Rusya ile devam eden gerilimler ve Doğu Ukrayna'daki çatışmalar nedeniyle savunma harcamaları öncelikli olmuştur.

2019-2020: Bu dönemde, GSYİH' ya oranı hafif bir düşüş göstermiştir, ancak savunma harcamaları hala yüksek seviyelerde devam etmiştir. Ukrayna, iç siyasi ve ekonomik sorunlarla uğraşırken, savunma harcamalarına kaynak ayırmaya devam etmiştir.

2021 yılında, Ukrayna'nın savunma harcamalarının GSYİH' ya oranının %3,23' e düşmüş ancak 2022'de Rusya'nın Ukrayna'da başlattığı savaşın etkisiyle Ukrayna'nın savunma harcamalarının GSYİH' ya oranı anormal bir şekilde %33,55'e oranına yükselerek rekor seviyeye ulaşmıştır.

Sonuç olarak, Ukrayna'nın savunma harcamaları ve GSYİH' ya oranı, ekonomik ve siyasi olaylardan etkilenmiştir. Özellikle 2014 yılından itibaren savunma harcamalarında belirgin bir artış görülmektedir. Bu artışlar, Rusya ile yaşanan gerilimler, Kırım'ın ilhakı ve Doğu Ukrayna'daki çatışmalar gibi faktörlerle bağlantılı olabilir. Bu durum, Ukrayna'nın ulusal güvenlik ve savunma kapasitesini güçlendirmek için kaynaklarını daha fazla savunma harcamalarına yönlendirdiğini göstermektedir.

Ayrıca, NATO üyesi bir ülke olmasa da NATO ile yakın iş birliği içinde çalışmaktadır. Bu iş birliği kapsamında, Ukrayna'ya askeri ekipman, eğitim, teknoloji ve danışmanlık hizmetleri sağlanmaktadır. Ukrayna, 2014 yılındaki Kırım'ın ilhakından bu yana savunma ve güvenlik alanlarında önemli reformlar gerçekleştirerek NATO standartlarına uyum sağlamak için çalışmalarını sürdürmektedir. Aynı zamanda Ukrayna, Avrupa Birliği ve ABD dahil olmak üzere Batı ülkelerinden askeri yardım ve teknoloji transferi almaktadır. Bazı Rus siyasetçilere göre Ukrayna'nın AB üyeliği, NATO'nun sınırlarının genişlemesinde Truva atı konumundadır yorumlamalarını yapmaktadır (Götz, 2015 :8)

Ukrayna'nın bu yakın ilişkilerinden büyük rahatsızlık duyan Rusya, bunu engellemeye çalışmakta ve hatta gerekli gördüğü durumlarda şiddete de başvurmuştur (Götz, 2015: 10). Aynı zamanda, NATO'nun Karadeniz'e doğru sınırlarının genişlemesi, Rusya tarafından yaşamsal çıkar alanına saldırı olarak algılanmakta ve bu nedenle Kırım bölgesini doğal güvenlik bölgesi olarak varsayılmıştır.

Kırım aslen 1954 yılına kadar Rusya'ya bağlı bir yarımadaiken, Kruşçev zamanında ,1954 yılında Ukrayna'nın Rusya'ya katılımının 300.yılı anısına Ukrayna hükümetine hediye edilmiştir. Ancak Rusya 1993 yılında parlamentodan oy birliği ile karar çıkartarak Kırım'ın Ukrayna'ya devrini meşru olarak kabul etmediğini belirtmiştir Özellikle, 2014 yılın da Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesinin ardından yaşanan gerginlikler nedeniyle yerli savunma sanayisini desteklemek için önemli yatırımlar yapmış ve ülkenin savunma sanayisinde bağımsızlığını yeniden kazanması için çalışmalar yürütmüştür.

Ukrayna yerli savunma sanayisi, Sovyetler Birliği döneminden kalma savunma sanayi altyapısının mirasını devralan bir endüstriyel sektördür. Sovyetler Birliği döneminde, Ukrayna, Sovyet ordusunun önemli bir parçası olan savunma sanayisi üretimini yürütmekteydi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Ukrayna, kendi yerli savunma sanayisi sektörünü oluşturmaya devam etmiştir. Ukrayna, askeri teknolojiler, silahlar ve askeri araçlar gibi savunma ekipmanları üretmek için büyük bir kapasiteye sahip bir ülke konumundadır (Hız, 2020). Ukrayna savunma sanayi üssü olarak kabul edilmekte ve birçok yerli savunma sanayi şirketi bu alanda faaliyet göstermektedir. Ukrayna'da savunma sanayisi sektörü, devlet destekli savunma sanayisi şirketleri ve özel sektör şirketleri tarafından yönetilmektedir. Ukrayna'nın önde gelen savunma sanayi şirketleri arasında Ukroboronprom ve Ukrspetsexport gibi şirketler bulunmaktadır. UkrOboronProm (UOP), 1996 yılında devlet iktisadi teşebbüsü olarak kurulmuş ve Ukrayna'nın askeri sistemlerinin ithalat ve ihracat işlemlerini yürüten bir şirkettir. Aynı zamanda büyük savunma sanayi holdingidir ve birçok savunma sanayi şirketinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur (Ukroboronprom,2023). Ukrspetsexport ise Ukrayna'nın silah ve askeri ekipman ihracatını yönetmektedir. Ukrayna Silahlı Kuvvetlerinin Sovyet Silahlı Kuvvetlerinden kalan silahlarında satışını gerçekleştirmektedir. Bunun yanında Şubat 2011 yılından beri askeri olmayan ateşli silah ve mühimmat üretimi de yapmaktadır (Interfax-Ukrayna Haber Ajansı. (2011).

Ukrayna'nın savunma sanayisi, özellikle dünya çapında tanınan 1952 Ukrayna merkezli uçak üretim ve servis firması olan Antonov ASCT ve dünya çapında uçak ve helikopterler için en büyük motor üreticilerinden Motor Sich motorları gibi bazı özel ürünlerle ünlüdür. Bazı haber kaynaklarına göre 24 Şubat 2022'de Rus saldırısı sonucu bu tesis Rus Hava Kuvvetlerince yok edildiği yönündedir (Dmitri, 2022).

Örneğin, Ukrayna Antonov şirketi, Çinli bir şirketle iş birliği yaparak Çin ordusu için askeri nakliye uçağı üretmiştir (Özbek, 2016). Ukrayna ayrıca yabancı ülkelerle ortaklık yoluyla savunma ekipmanları üretmektedir. Örneğin, Türkiye ile birlikte İHA' lar (İnsansız Hava Araçları) üretmek için Baykar Teknoloji ile bir iş birliği anlaşması imzalamıştır. Ukrayna, savunma sanayisi alanında iş birliği yapabileceği birçok ülke ile ilişki içindedir. Özellikle Türkiye ile son yıllarda yapılan iş birliği anlaşmaları ile Ukrayna, Türkiye için İHA, ANKA-S, SARP, BAYRAKTAR TB2 gibi önemli ürünlerin tedarikçisi haline gelmiştir (Gökmen, 2022: 80-83). Bu iş birlikleri Ukrayna yerli savunma sanayiinin geleceği açısından oldukça olumlu bir adım olarak değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak, Ukrayna, güvenliğini sağlamak ve toprak bütünlüğünü korumak için savunma harcamalarını artırmıştır. Ancak, yüksek savunma harcamalarının ülkenin ekonomisi üzerindeki etkileri de dikkate alınmalıdır. Ukrayna hala bir yerli savunma sanayi üssüdür ve birçok şirketi faaliyet göstermektedir. Ancak, ülke savunma sanayiinde yaşanan düşüş ve zorluklarla karşı karşıya kalmıştır ve daha fazla gelişme için yatırım ve yeniliklere ihtiyaç duymaktadır.

1.6.4. Romanya'da Savunma Harcamaları

Romanya, 29 Mart 2004 yılında NATO'ya katılmış ve devletinin doğu kanadında bulunan NATO ile yakın ilişkileri olan bir ülkedir. Bu nedenle, Romanya savunma harcamalarının önemli bir kısmını NATO'nun savunma korumasına uygun olarak yapmaktadır. NATO ülkeleri, savunma harcamalarının gayrisafi yurtiçi hasılanın en az %2' si olması konusunda anlaşmışlardır (Önder, 2022: 695). NATO'nun savunma hedefleri arasında askeri yeteneklerin özellikleri, savunma yeteneklerinin güçleri ve düşmanlar arasındaki iş birliğinin temelleri yer almaktadır. NATO ülkeleri, güvenlik tehdit eden her türlü risk ve tehdidi karşı koymak için ortak savunma harcamalarını artırmaya yönelik bir kararlılık içindedirler.

NATO, Romanya'yı stratejik bir ortak olarak göyerek, yerel bölgesel güvenliğe ve istikrara ulaşmayı hedeflemektedir. Romanya, Karadeniz bölgesinde varlığının ve etkinliğinin artırılmasını talep eden en sesli NATO müttefiki ülke konumundadır. Bu nedenle, Romanya NATO'nun Karadeniz'deki varlığına katkıda bulunmak için önemli bir rol oynamaktadır. Romanya, NATO'nun doğu sınırlarında bulunan ve Rusya'nın askeri varlığına karşı büyük bir tampon bölge olarak kabul edilen bir ülke olarak da stratejik bir konumda bulunmaktadır. Romanya ayrıca, 2007 yılı itibari ile Avrupa Birliği (AB) üyesi ülkeler arasına girerek AB'nin de savunma ve güvenlik politikalarından da faydalanmaktadır.

Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi ve Ukrayna'daki askeri harekâtını artırması aynı zamanda Karadeniz bölgesi güvenlik tehditleri gibi faktörler bölgedeki istikrarı tehdit eden en önemli etkenlerdendir. 2008'de Gürcistan'daki Rus askeri operasyonlarından sonra, Romanya hükümeti NATO ve ABD'yi Karadeniz'e öncelik vermeye çağırmıştır (Joja, 2018). Romanya hükümetinin teşvik temelli bir yaklaşımla NATO'nun Karadeniz'deki varlığını güçlendirme konusundaki tutumunu değiştirmesi pek mümkün olmayacağından, Rus hükümeti Rumen halkı ve hükümetinin içindeki korkuyu kullanarak Romanya'nın karar alma mekanizmasını değiştirmeye çalışmaktadır (Ilko Kucheriv, 2017). Rumen siyasi liderler Rusya'yı sürekli

olarak Romanya'nın güvenliğine, ekonomik ve siyasi çıkarlarına yönelik bir tehdit olarak görmekte ve özellikle Rusya'nın Moldova ve Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri konusunda güvenlik endişeleri duymaktadırlar. Rusya, askeri çatışma eşiğinin altındaki taktiklerle Romanya'nın karar alma sürecini etkilemeye devam ederken, bir taraftan da Romanya kamu ve özel kurumlarına karşı siber operasyonları artırmaya çalışmaktadır (Johnston, 2018). Romanya' da ki tehdit algısı, büyük ölçüde, Moldova'nın jeopolitik yönelimi ve Transdinyester statüsü nedeniyle Rusya ile yüzyıllardır süren gerilimlere dayanmaktadır (The Economist, 2007). Moldova ile yeniden birleşme hareketi düzenli olarak Rumen halkının ve parlamentosunun hayal gücünü ele geçirmiş durumdadır (Reuters, 2018). Rumen liderler, Romanya'nın savunma harcamalarındaki artışı açıkça Rusya'nın Ukrayna'yı işgaline ve Transdinyester' de daha fazla askeri faaliyet olasılığına bağlamaktadır (McLeary, 2017). Rusya'nın Moldova'yı istikrarsızlaştırmaya yönelik eylemleri, Rusya'nın Transdinyester' deki askeri varlığı da dahil olmak üzere Romanya'nın siyasi durumu üzerinde istikrarsızlaştırıcı etkilere sahip olabilmektedir. Romanya, komşu ülkesi olan Moldova ile askeri iş birliğini artırarak, acil durumlarda ortak bir tabur kurma ve birlikte çalışabilirliği geliştirmek için ikili askeri tatbikatlara devam etme planlarını yoğunlaştırmıştır (Madalin, 2018).

Romanya'nın savunma stratejisi, ordusunun modernizasyonu, askeri eğitim, teknoloji ve savunma yatırım yaparak güçlü bir savunma yeteneğine sahip olmaya odaklanmıştır. Romanya'nın savunma harcamaları, ülkenin ekonomik yatırımlarına ve savunma politikalarına bağlı olarak yürütülmektedir. Savunma Bakanlığı tarafından belirlenen modernizasyon programlarına yatırım yaparak önemli bir gelişme göstermiştir. Savunma harcamalarının büyük bir kısmı, yerli savunma sanayiine yatırımları için ve modern askeri teçhizatların üretimini desteklemek amacıyla kullanılmaktadır. Romanya, askeri gücünü artırmak için büyümeyi başarmıştır. Ülke, 2017 yılında 3,9 milyar ABD doları değerinde Patriot hava savunma füze sistemi alımı için ABD ile bir anlaşma imzalamıştır. Romanya, ilk ABD yapımı PAC-3 MSE Patriot hava savunma füze sistemini 17 Eylül 2020 tarihinde düzenlenen resmî tören ile teslim almıştır. Böylece Romanya, Karadeniz bölgesinde Patriot PAC-3 MSE hava savunma füze sistemini alan ilk ülke olmuştur (Keleş, 2020).

Rusya'nın Karadeniz Filosuna yaptığı savunma harcamaları, diğer kıyı devletlerdeki donanma yatırımlarını arttırmıştır. Özellikle Romanya, 2017-2026 için kapsamlı bir askeri tedarik, modernizasyon ve genişleme planı başlatarak, savunma harcamalarını 2017'de yüzde 50 artırarak 4 milyar dolara çıkardı, bu dünyadaki en büyük göreceli artıştır (Sorin,2018).

Sonuç olarak, Romanya'nın savunma harcamalarında son yılları geride bırakarak ve yakınındaki güvenlik endişeleri nedeniyle arttırarak gelişmeyi hedeflemektedir.

Tablo 1.7. Romanya'nın Savunma Harcamalarının GSYİH'ye Oranı (1996-2022)

Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)	Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)
1996	2,37%	2009	1,28%
1997	3,02%	2010	1,23%
1998	3,00%	2011	1,24%
1999	2,64%	2012	1,17%
2000	2,50%	2013	1,29%
2001	2,42%	2014	1,35%
2002	2,29%	2015	1,45%
2003	2,09%	2016	1,43%
2004	2,01%	2017	1,73%
2005	2,01%	2018	1,79%
2006	1,85%	2019	1,84%
2007	1,49%	2020	2,01%
2008	1,40%	2021	1,86%
		2022	1,73%

Kaynak: <https://www.sipri.org/databases/milex>

Romanya'nın savunma harcamaları, 1996'dan 2022'ye kadar GSYİH' ya oranla savunma harcamalarındaki dalgalanmalar, ülkenin ekonomik durumu, siyasi olaylar, dış politika öncelikleri ve güvenlik tehditlerinin değişimine bağlı olarak farklılık gösterebilir.

Tabloya göre, 1996'da Romanya'nın GSYİH' ya oranla savunma harcamaları %2,37 dolaylarında iken bu oran 1997'de %3,02'ye yükselmiştir. Bu dönem muhtemelen ekonomik büyümenin ve savunma önceliklerinin arttığı bir dönemi yansıtmaktadır.

1998 ve 1999'da GSYİH' ya oranla savunma harcamaları %3 seviyelerinde devam ettiği görülmektedir, ancak 2000 yılında bir miktar düşerek %2,50 seviyesine gelmiştir. Bu dönemde Romanya, ekonomik istikrarın sağlanmasına odaklanarak savunma harcamalarında kısıtlamalar yapmış olabilir.

2001 ve 2002’de oran tekrar düşerek %2,42 ve %2,29 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde ülkede ekonomik durgunluk ve iç siyasi değişiklikler yaşanmış olabilir.

2003 ve 2004 yıllarında savunma harcamaları GSYİH’ ya oranla artmaya başlayarak sırasıyla %2,09 ve %2,01 olarak kaydedilmiştir. 2005 yılında oran %2,01 olarak sabit kaldığı görülmektedir.

2006’ da oran %1,85’e düşerek düşük bir seviyeye ulaşmıştır. Bu düşüş muhtemelen ekonomik dengesizlikler ve savunma harcamalarının azaltılmasına yönelik politikalardan kaynaklanmış olabilir. 2007-2009 döneminde savunma harcamaları GSYİH’ ya oranla daha da azalmıştır ve 2009’da %1,28’e kadar gerilemiştir. Bu dönemde küresel ekonomik kriz Romanya’yı da etkilemiş olabilir.

2010’dan itibaren oran yavaşça artış göstermeye başlamıştır. 2015’te %1,45’e ulaşmış, 2017’de %1,73’e yükselmiş ve 2018’de %1,79’a çıktığı görülmektedir. 2019’da %1,84’e ulaşarak son on yılda en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

2020’de savunma harcamalarının GSYİH’ ya oranı %2,01’e çıkmıştır. Bu artışta, Romanya’nın savunma yeteneklerini güçlendirmeye yönelik çabalarının etkisi olabilir. Romanya’nın savunma harcamaları GSYİH’ ya oranlarında 2021 ve 2022’de düşüşler gözlemlenmişti. Bu durum muhtemelen ekonomik faktörler, bütçe politikalarındaki tercihler veya savunma stratejilerindeki değişikliklerden kaynaklanmaktadır.

Savunma harcamaları, bir ülkenin güvenlik politikası, uluslararası ilişkiler, bölgesel veya küresel güvenlik tehditleri ve ekonomik kapasite gibi birçok faktörden etkilenebilir. Romanya’nın savunma harcamalarının GSYİH’ ya oranındaki değişimlerin nedeni, bu faktörlerin bir kombinasyonu ile açıklanabilir. Örneğin, ekonomik istikrar veya büyüme dönemlerinde, Romanya’nın savunma harcamalarının GSYİH’ ya oranı artabilir. Benzer şekilde, güvenlik tehditlerinin artması veya ulusal savunma politikalarının güncellenmesi durumunda bu oran da artabilir. Bunun yanı sıra, ekonomik durgunluk veya bütçe kısıtlamaları gibi faktörler, savunma harcamalarının GSYİH’ ya oranını düşürebilir. Bu nedenle, Romanya’nın savunma harcamaları ve GSYİH oranındaki dalgalanmalar, ülkenin ekonomik ve siyasi koşulları, savunma politikaları ve güvenlik durumu gibi birçok faktörün birleşimiyle açıklanabilir.

Son yıllarda, Romanya, ABD ile birlikte Black Sea Rotation Force (Karadeniz Rotasyonel Kuvvetleri -BSRF) olarak bilinen bir askeri tatbikat gerçekleştirmektedir. Karadeniz Rotasyonel Kuvveti (BSRF), Karadeniz

bölgesinde üslenmiş Birleşik Devletler Deniz Piyadelerinin rotasyonel kuvvetidir. BSRF, özellikle Ukrayna'da devam eden çatışma ve Rusya'nın Kırım'ı ilhaki ışığında, bölgede daha tutarlı bir ABD askeri varlığına yönelik artan ihtiyaca bir yanıt olarak 2010 yılında kurulmuştur. BSRF'nin birincil hedefi, bölgesel güvenlik ve istikrarı artırmak, bölgesel iş birliğine teşvik etmek ve ABD ile Karadeniz bölgesindeki müttefikleri arasında birlikte çalışabilirliği geliştirmektir (Dilek, 2013). BSRF ayrıca ABD'nin bölgedeki ortaklarının ve müttefiklerinin güvenliğine olan bağlılığının görünür bir göstergesi olarak hizmet etmektedir. BSRF, yaklaşık 2.500 Deniz Piyadesinden oluşup, Romanya'daki Mihail Kogalniceanu Hava Üssü'nde bulunmaktadır. Birim, Bulgaristan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Türkiye ve Ukrayna dahil olmak üzere müttefik ve ortak ülkelerle düzenli eğitim ve tatbikatlar yürütmektedir. Bu çabalar, ülkenin uluslararası güvenliğine ve NATO güvenliğinin sağlanmasına yönelik olmayı hedeflemektedir (Rempfer, 2018).

Son yıllarda, Romanya savunma sanayii sanayi yatırım yapmaya devam etmektedir. Romanya, özellikle araç, silah, cephane, elektronik ve iletişim ekipmanları, uçak ve gemi parçaları gibi savunma sanayi üretme konusunda da harekete geçmiştir. Bu yatırımlar, teknolojik yenilikler ve Ar-Ge çalışmaları ile desteklenmektedir. Bu sayede, Romanya savunma sanayi sektörü hem ülkenin savunma ihtiyaçlarını karşılamada hem de ihracat pazarlarında rekabet avantajını artırmaktadır. Bu ürünler Romanya'nın savunma bütçesinin önemli bir bölümünü oluşturarak hem ülkenin kendi askeri amaçlarına karşı korunmasını hem de ihracat yapmasına olanak tanımaktadır (Ivan, 2020: 64-65).

Ülkenin savunma sanayi sektörü, yerli yanı sıra yabancı firmalarla da iş birliği yapmaktadır. Romanya'nın savunma sanayi sektörü, NATO ve AB güvenliğini sağlamak ve fiyatları nedeniyle dünya çapında birçok ülkeye ihracat yapmaktadır. Ayrıca, Savunma sanayi sektörü, ülke ekonomisi için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Romanya, savunma sanayisi açısından önemli bir ülke değil ancak yine de ülkedeki birkaç savunma şirketi ve savunma endüstrisi faaliyetleri bulunmaktadır. Romanya Savunma Sanayi, ülkenin savunma ihtiyaçlarını karşılamak ve üretmek amacıyla faaliyet gösteren bir dizi devlet ve özel bagajdan oluşmaktadır.

Romanya'nın en büyük savunma kuruluşundan biri Aerostar' dır. Aerostar, Romanya'nın Mavi Baretleri gibi özel kuvvetlere hizmet veren özellikle düşman ve savunma endüstrisi alanında bir şirkettir. Şirket, uçak bakımı, modernizasyon ve üretim, insansız hava araçları, kullanıcı elektroniği, navigasyon sistemleri, hava trafik kontrol sistemleri, savunma sistemleri

ve askeri eğitim hizmetleri gibi birçok alanda faaliyet göstermektedir (Jubilee,2003). Diğer nemli Romanya savunma Şirketleri arasında IAR Ghimbav (hava ve uzay aracı üreticisi), ve ROMARM (silah ve cephanecilik üreticisi), bulunmaktadır.

Sonuç olarak, Romanya NATO ile yakın ilişkiler içinde bulunan bir ülkedir ve NATO'nun Avrupa ve Karadeniz bölgesinin varlığına önemli bir katkı sağlamaktadır. Romanya, NATO'nun Doğu Avrupa'da Rusya'ya karşı caydırıcılığı artırmak amacıyla 2014 yılında NATO İttifakı'nın Savunma Gücü GiriŐimini sahası da önemli bir rol oynamaktadır. Bu girişim kapsamında Romanya, NATO'nun Karadeniz bölgesinde konuŐlanan bir bölük ile ev sahipliği yapmaktadır. Romanya'nın NATO'yu büyütmesi, ülkenin Batı ile olan yakınlığını pekiŐtirmiŐ ve Romanya'nın Avrupa ve Atlantik güvenlik yapılarına sahip olmasını hedeflemektedir (Nato Otan, 2023).

1.6.5. Bulgaristan'da Savunma Harcamaları

Bulgaristan'ın 1 Ocak 2007 tarihinde AB yeliğine, 29 Mart 2004 tarihinde de NATO yesi ülkeler arasına girmiştir (İktisadi Kalkınma Vakfı 1965, 2023). NATO yesi bir ülke olarak Bulgaristan, NATO'nun Belgrad Bykelileri Konferansı'nda alınan karar gereği, ye ülkelerin savunma harcamalarının milli gelirlerinin %2'si düzeyinde (Bayraklı, 2014: 4), gerçekleŐmesi hedefine 2024 yılına kadar ulaşmayı planlamaktadır. Ancak, ekonomik harcamalar nedeniyle bu hedefe ulaŐmada yetersiz kalmaktadır. Şubat 2019'da Bulgaristan BaŐbakanı Boyko Borissov, NATO Genel Sekreterine "Bulgaristan'ın Rusya'nın NATO'daki Truva atı olmadığı" ve "NATO" ittifakının en sadık ve disiplinli üyelerinden biri olduğu konusunda güvence vermiştir" (Radoykov, 2019).

1999'da Polonya, Macaristan ve ek Cumhuriyeti'nin ilk genişleme dalgasına dahil edilmesiyle NATO, Rusya sınırına 500 ila 600 km'den fazla yaklaŐırken, 2004'te ikinci genişleme dalgasıyla, eski Sovyetler Birliği'nin  Baltık devleti olan Bulgaristan, Romanya, Slovenya ve Slovakya'yı birliğe dahil ederek Rusya sınırına 500 km'den fazla yaklaŐmıŐ ve Rusya'ya komşu olmuştur (Arbatov,2006:94). Baltık bölgesi de dahil olmak üzere Doğu Avrupa lkeleri, Rusya'ya karşı sınırlı askeri potansiyele sahip olduklarından, askeri tatbikatlar için daha uygun oldukları gibi, hava ve istihbarat merkezi savunma sistemlerinin yerleŐtirilmesi için de uygun poligonlardır. Bu lkeler, Rusya'ya askeri baskı uygulamak için NATO'nun "ileri karakolları" gibi hareket ediyorlardı. Aynı zamanda bu ülkelerin askeri üsleri, limanları ve diğer askeri altyapı tesisleri ittifak Birlikleri tarafından kullanılmaktadır (Askarov, 2020: 122).

Soğuk Savaş sonrası dönemde Karadeniz ve Hazar Havzası, ABD'nin sınırlı askeri ve siyasi etkiye sahip olduğu, ancak Rusya ve bölgesel aktörlerin daha belirgin bir etki alanına sahip olduğu bölgeler durumundaydı. ABD hükümeti, donanmasını Karadeniz'de tutmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur (Derman ve Ongarova, 2014: 16). Romanya ve Bulgaristan'ın NATO'ya katılması ve bu ülkelerde ABD deniz üslerinin açılması fikri bu adımlardan sadece biridir. ABD ve Rusya'nın anlaşmazlık yaşadığı en önemli konulardan biri de 2000' yılından bu yana, AB dışında kalan Gürcistan, Moldova ve Ukrayna gibi ülkeleri, ekonomik, siyasi ve kültürel unsurları kullanarak kendi yanına çekme yarışıdır. Bu bölgelerde yaşanan gerginlik ve karışıklıkların da temel nedeni budur (Tüysüzöğlü, 2011: 66-67). Bulgaristan Batı entegrasyonuna bağlıdır, ancak çeşitli Rus etkilerine tabidir ve bu da genellikle Moskova ile Batı arasındaki ilişkileri dengelemesine yol açmaktadır (Flanagan vd., 2020: 11).

Bulgaristan'ın sınır güvenliği, Bulgaristan Gümrük Ajansı ve İçişleri Bakanlığı'na bağlı özel birimler tarafından sağlanır. Bu birimler, sınırda kaçakçılık, terörizm ve diğer yasadışı faaliyetleri önlemek için çalışırlar. Siber Güvenlik: Bulgaristan, siber saldırılara karşı korumak için Ulusal Bilgi Güvenliği Ajansı (NISA) ve İletişim Bilgi Teknolojileri Ajansı (CITA) gibi kuruluşlarla birlikte çalışmaktadır. Bu kaynakların yanı sıra Bulgaristan, NATO'nun bir üyesi olarak, ittifakın savunma sistemleri ve diğer kaynaklarına da erişebilme olanağına sahiptir. Helsinki Zirvesi'nin de NATO-AB ilişkilerine ilişkin kararları arasın da AB üyesi olmayan NATO üyelerinin NATO imkân ve kabiliyetlerini kullanarak faaliyetlerde bulunabilecekleri ve NATO imkanlarının kullanılmaması durumunda sadece Konsey tarafından davet edilerek operasyonlara çağrılacaklarına ilişkindir (Fırat,2004:54-55). AB'nin AB üyesi olmayan NATO üye devletleri ve AB üye devletleri tarafından desteklenen kriz yönetimi operasyonları Aday ülke katkılarının sağlanmasına yönelik yöntem ve ilkeler Feira Zirvesi'nde ayrıntıları ile birlikte belirlenmiştir. NATO imkân ve kabiliyetlerinin kullanılmaması durumunda Feira da tespit edilen konulardan biri de üçüncü ülkelerin ancak zirveden oybirliği ile karar alarak harekâta katılabilecekleridir (Açıkmeşe ve Dizdaroglu, 2014: 146).

Bulgaristan Silahlı Kuvvetleri, 2023 yılı için yapılan Global Firepower (GFP) incelemesinde değerlendirilen 145 ülke arasında 59. sırada yer almaktadır. Ülkenin, Kara kuvvetleri, hava kuvvetleri ve deniz kuvvetleri gibi üç ana askeri birimi bulunmaktadır. Kara kuvvetleri, zırhlı birlikler, topçu birlikleri, keşif birlikleri ve özel kuvvetler gibi birimlerden oluşur. Hava kuvvetleri, savaş uçakları, helikopterler ve hava savunma sistemleri

gibi birimlerden oluşurken, deniz kuvvetleri ise savaş gemileri, denizaltılar ve sahil güvenlik birimlerinden oluşmaktadır (Global Firepower, 2023).

Özellikle Rusya'nın Ukrayna'da yaptığı müdahale ve Kırım'ı ilhak etmesi sonrasında, Bulgaristan da diğer ülkeler gibi savunma harcamalarını artırmıştır. Bulgaristan'ın savunma harcamaları, çeşitli askeri malzemelerin satın alınması, modernizasyon ve bakım gibi kalemleri ve ayrıca yerel bilgileri korumak için önemli bir yatırım olarak değerlendirilmektedir. Bu harcamalar, ülkenin kendi savunma yeteneklerinin kullanımına, hem de NATO rakipleriyle birlikte hareket ederek yerel güvenliğe katkı sağlamaya yardımcı olmaktadır. 2016 yılında, Bulgar hükümeti, iki modern korvet ve 16 uçak motoru, sabit kanatlı taktik uçuş ve 10 MiG-29 avcı uçağının modernizasyonu dahil olmak üzere modern deniz ve hava varlıklarına yatırım yapmak için 1,4 milyar dolarlık bir satın alma programını onaylamıştır (Peterson, 2019). Diğer yandan, 2019 yılında Bulgar hükümeti, MiG-29'larının yerini alacak ve onları NATO standartlarına yaklaştıracak sekiz yeni F-16V savaş uçağının satın alınması konusunda ABD ile müzakereleri başlatmıştır. Anlaşma imzalandığı takdirde Bulgaristan'ın şimdiye kadarki yaptığı en büyük askeri tedariki olacaktır (Emerging Europe, 2019).

Tablo 1.8. Bulgaristan'ın Savunma Harcamalarının GSYİH'ye Oranı (1996-2022)

Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)	Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)
1996	2,40%	2009	1,74%
1997	2,43%	2010	1,64%
1998	2,45%	2011	1,31%
1999	2,65%	2012	1,33%
2000	2,65%	2013	1,45%
2001	2,86%	2014	1,31%
2002	2,78%	2015	1,25%
2003	2,69%	2016	1,24%
2004	2,37%	2017	1,22%
2005	2,24%	2018	1,45%
2006	2,08%	2019	3,13%
2007	2,23%	2020	1,59%
2008	2,13%	2021	1,52%
		2022	1,51%

Kaynak: <https://www.sipri.org/databases/milex>

1996 yılında Bulgaristan'ın savunma harcamalarının GSYİH' ya oranının %2,40 olduğu görülmektedir. Sonraki yıllarda savunma harcamaları dalgalanma göstererek artış ve azalışlar yaşanmıştır. 2007 yılında savunma harcamalarının GSYİH' ya oranı %2,23 olmuştur ve bu dönemde Bulgaristan'ın savunma harcamalarında önemli bir artış yaşandığı görülmektedir.

Ancak, 2008 yılından itibaren savunma harcamaları tekrar düşüş göstererek, 2009 yılında GSYİH' ya oranı %1,74'e gerilemiştir. Bu dönemde yaşanan küresel ekonomik kriz, birçok ülke gibi Bulgaristan'ın da ekonomisini olumsuz etkilemiş gibi görünmektedir. 2010 yılında bu trend devam etmiş ve savunma harcamaları 893,7 milyon dolara düşmüştür. 2011 ve 2012 yıllarında ise savunma harcamaları düşük seviyelerde kalmaya devam etmiştir. 2013 yılında GSYİH artışı biraz toparlanmış, ancak 2014 ve sonrasında yine düşüş gözlenmiştir. 2019 yılında büyük bir sıçrama yaşanmış ve GSYİH %3,13 oranında artmıştır. Bu dönemde ekonomideki büyüme hızının yüksek olması, olumlu ekonomik faktörlerin etkisini göstermektedir.

2020 yılına gelindiğinde, GSYİH' ya oran tekrar düşerek %1,59'a gerilemiştir. Bu durum, büyük olasılıkla dünya genelinde yaşanan COVID-19 salgınının etkisiyle, ekonomik zorluklar ve belirsizliklerle ilişkilendirilebilir. 2021 yılında Bulgaristan'ın savunma harcamalarının GSYİH' ya oranı %1,52 olarak kaydedilmiştir. Bu oran, 2020'ye göre bir artışı temsil etmekte, ancak genel tabloya kıyasla düşük bir seviyede kalmıştır.

2022 yılında ise Bulgaristan'ın savunma harcamalarının GSYİH' ya oranı önceki yıla kıyasla hafif bir düşüş ile %1,51 olarak kaydedilmiştir. Bu durum savunma harcamalarındaki reel bir azalışa veya GSYİH'nin artmasına bağlı olabilir.

Tablodaki verilere göre, Bulgaristan, GSYİH'nin büyüklüğüne rağmen, savunma harcamaları GSYİH' ya oranla göreceli olarak düşük kaldığı görülmektedir. Bu durum, ülkenin ekonomik önceliklerinin savunma harcamalarından ziyade diğer alanlara kaymasıyla açıklanabilir.

Bulgaristan, Sovyetler Birliği döneminde kendisavunmasanayi endüstrisine sahip bir ülke konumunda iken, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, ülkenin savunma sanayisi ciddi bir darbe almış ve ülke, askeri teknoloji ve ekipmanları ithal etmek zorunda kalmıştır. Ülke savunma sanayisi sektöründe yerli üretimi arttırarak, ihracata teşvik etmeyi hedeflemektedir. Bu hedeflerin içeriğinde, uluslararası savunma fuarlarına katılım, yabancı yatırımcıları çekme ve uluslararası iş birliği anlaşmaları imzalamaya yer almaktadır. Bulgaristan'ın savunma sanayisi, zırhlı araçlar, silahlar, uçaklar, gemiler ve diğer savunma

sistemleri üretmektedir. Bulgaristan'ın savunma sanayisi, askeri araçlar, silahlar, mühimmat, elektronik ekipmanlar, radarlar, iletişim cihazları, askeri giyim ve teçhizat gibi çeşitli ürünlerin üretiminde uzmanlaşmıştır. Ayrıca, savunma sanayisi Bulgaristan'da istihdam yaratan önemli bir sektördür. Bunlara rağmen Bulgaristan'ın savunma sanayisi sektörü, diğer bazı Avrupa ve NATO ülkeleri ile karşılaştırıldığında oldukça küçüktür. Ülke, savunma bütçesi kapsamında, sınır güvenliği, terörle mücadele ve siber güvenlik gibi alanlarda da faaliyet yürütmektedir (Bakanlar Kurulu,2017).

Sonuç olarak, Bulgaristan'ın savunma sanayisi sektörü son yıllarda gelişim göstermiş olsa da hala büyük bir potansiyele sahip olmadığı için özellikle batılı ülkelerin savunma sanayi ürünlerine bağımlı durumdadır. Ancak, Bulgaristan hükümeti yerli savunma sanayi şirketlerini destekleyerek sektördeki büyümeyi teşvik etmeye çalışmaktadır. Bulgaristan'ın savunma sanayisi endüstrisi henüz tam anlamıyla rekabet edebilir bir sektör değildir. Bununla birlikte, ülkede birkaç savunma sanayi şirketi bulunmaktadır. Bu şirketler arasında VMZ Sopot (Nenkov, 2021), Terem Holding (Nikolov, 2019) ve Opticoelectron Group (Opticoelectron Group,2023) gibi şirketler yer almaktadır. Bu şirketler hem Bulgaristan'daki savunma gereksinimlerini karşılamak hem de ihracat yapmak için askeri sistemlerin modernizasyonu, bakımı ve onarımı gibi hizmetler de sunmaktadır.

1.6.6. Gürcistan'da Savunma Harcamaları

Gürcistan, 1991'deki Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden ülkeler arasında yer almaktadır. Gürcistan, coğrafi konumu nedeniyle Orta Asya ve Hazar Denizi enerji kaynaklarının Batı'ya ve ABD'ye kesintisiz ve dış etkenlerden bağımsız bir şekilde taşınmasında önemli bir geçiş yolu olarak jeopolitik öneme sahiptir. Bu durum, Batı ve ABD'nin enerji güvenliği açısından Gürcistan'ı stratejik bir konuma yerleştirmektedir. Bu nedenle çeşitli güvenlik tehditleri ile karşı karşıya kalmaktadır (Günay, 2010: 27). Sovyetler Birliği'nin de dağılmasından sonra bölgedeki siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle savunma bütçesini artırmaya başlamıştır.

2003 yılında "Gül Devrimi" olarak bilinen olayla iktidara gelen yeni hükümet, ülkenin ekonomik ve savunma politikalarını yeniden yapılandırmış ve modernize etmiştir. Bu dönemden itibaren Gürcistan, NATO ve Batı ile yakınlaşma politikaları izlemiş ve Batı standartlarına uygun bir askeri güç oluşturma çabalarını hızlandırmıştır. Ayrıca, uluslararası barış destek operasyonlarına katılarak, barışı koruma ve uluslararası güvenliğe katkıda bulunmuştur. Gürcistan, NATO ile iş birliğini geliştirmek amacıyla çeşitli ortak tatbikatlar ve askeri eğitim programları düzenlemektedir. Gürcistan,

savunma harcamalarının büyük bir kısmını NATO ve ABD'den aldığı yardımlarla finanse etmektedir. Bu yardımlar, ülkenin savunma olanaklarını artırmak için kullanılmaktadır. Bu yakınlaşmadan hoşnut olmayan Rusya ise bu diyalogu baltalamak için çeşitli bahanelerle Gürcistan'a müdahalelerde bulunmaktadır (Yılmaz, 2018 :4).

Ayrıca, Gürcistan, Ukrayna ve Moldova ile birlikte ortak bir savunma sistemi olan GUAM (Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova) ülkelerine de üyedir. Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova arasında oluşturulan GUAM, 10 Ekim 1997 yılında Batı'nın örtülü desteği ile Rusya ile sorunlu olan ülkelerin üyesi oldukları, dönemin Gürcistan Devlet Başkanı önerisiyle kurulmuş bir siyasi ve askeri iş birliği örgütüdür (Sönmez,2010:8). 1999 yılında Özbekistan'ın da katılımı ile GUÖAM ismini almıştır. Örgütün kuruluş amacı, üyelerinin ekonomik ve siyasi istikrarını sağlamak, bölgesel iş birliğini artırmak ve üyeler arasında serbest ticaret anlaşmaları yapmak olarak belirlenmiştir. GUAM ülkeleri arasında bir savunma sistemi oluşturma fikri öne sürülmüş olsa da bu fikir pratikte gerçekleşmemiştir. Ancak GUAM, üyeleri arasında askeri iş birliği anlaşmaları imzalamıştır ve bu anlaşmaların çerçevesinde ortak tatbikatlar düzenlenmektedir (Avim, 2017).

Gürcistan, bağımsız bir ülke olmasına rağmen Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra savunma sanayisi açısından zorlu bir dönem yaşamıştır. Sovyet döneminden kalan askeri altyapı ve teçhizatın çoğu bağımsızlık sonrasında Gürcistan ordusunun eline geçmiştir. Ancak, ülkenin savaş sonrası yaşamış olduğu, ekonomik zorluklar ve bölgedeki siyasi gerilimler, Gürcistan'ın savunma sanayisine yatırım yapmasını sınırlamıştır. Bu süreçte Gürcistan'ın ABD'den sonra yardım istediği ikinci ülke Türkiye olmuştur.1996 yılında Türkiye, 2 milyon 478 bin dolar tutarında askeri yardım da bulunmuştur. Aynı zamanda Türk Özel Kuvvetleri, Gürcü Özel kuvvetlerine askeri eğitim ve modernizasyon çalışmaları için, iş birliği anlaşmaları yaparak destekte bulunmuştur (Alemdar,2020). Askeri harcamalar, genellikle yurt içi ve yurt dışı tehditleri dikkate alarak önceliklendirilmektedir. Gürcistan ordusu, kara, hava ve deniz kuvvetleri olmak üzere üç ana kola sahiptir. Kara kuvvetleri, en büyük ve en güçlü kuvvetler arasında yer almaktadır Gürcistan, kara kuvvetleri için bazı silah sistemlerini ve askeri teçhizatı yerel olarak üretebilme kapasitesine sahiptir. Ancak, bu üretim genellikle küçük ölçeklidir. Büyük ve karmaşık silah sistemlerini kapsamamaktadır. Bu nedenle, silah ve teçhizatın önemli bir bölümünü yurt dışından ithal etmektedir. Özellikle ABD, Türkiye ve diğer bazı Avrupa ülkeleri, Gürcistan'a askeri teçhizat sağlayan önemli ortaklardır. Özetle, Gürcistan'ın savunma sanayii, gelişmekte olan bir sektördür ve ülkenin ekonomik durumu ve bütçe kısıtlamaları nedeniyle gelişmemiştir.

Tablo 1.9. Gürcistan'ın Savunma Harcamalarının GSYİH'ye Oranı (1996-2022)

Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)	Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)
1996	2,21%	2009	5,61%
1997	1,25%	2010	3,71%
1998	1,14%	2011	3,10%
1999	0,92%	2012	2,98%
2000	0,62%	2013	2,57%
2001	0,74%	2014	2,36%
2002	1,00%	2015	2,00%
2003	1,07%	2016	2,08%
2004	1,37%	2017	1,97%
2005	3,34%	2018	1,90%
2006	5,22%	2019	1,78%
2007	9,16%	2020	1,81%
2008	8,52%	2021	1,61%
		2022	1,43%

Kaynak: <https://www.sipri.org/databases/milex>

Tabloda verilen verilere dayanarak, Gürcistan'ın 1996-2022 yılları arasındaki savunma harcamalarının GSYİH' ya oranı analiz edilmiştir.

1996 yılında, Gürcistan'ın GSYİH' ya oranı %2.21 olarak hesaplanmıştır. Bu oran, 1997 ve 1998 yıllarında düşüş eğilimine girmiş ve 1999 yılında %0.92'ye kadar gerilemiştir. Bu düşüşün ardından 2000 yılında biraz toparlanma görülmüş, ancak oran hala düşük seviyede (%0.62) kalmıştır. 2000'li yılların başından itibaren Gürcistan'ın GSYİH' ya oranı artmaya başlamıştır. 2005 yılında büyük bir sıçrama yaşanarak %3.34'e yükselmiştir. Bu dönemde ekonomi hızla büyümüş ve 2007 yılında GSYİH' ya oranı %9.16'ya kadar çıkmıştır.

Ancak, 2008 yılında Gürcistan'ın GSYİH' ya oranında hızlı bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşün nedeni olarak küresel finansal kriz ve Rusya ile yaşanan savaş gösterilebilir. 2009 yılında GSYİH' ya oranı %5.61'e gerilemiştir. Sonraki yıllarda, Gürcistan'ın GSYİH' ya oranı yavaş yavaş toparlanmış, ancak 2014 yılından itibaren tekrar düşüşe geçmiştir. 2019 ve 2022 yıllarında oran sırasıyla %1.78 , %1.81 , %1,61 ve %1,43 olarak kaydedilmiştir.

Genel olarak, tablodaki verilere dayanarak, Gürcistan'ın GSYİH' ya oranı ve savunma harcamaları arasında dönemsel dalgalanmaların olduğu ve ekonomik durumun savunma harcamalarını etkilediği söylenebilir. Gürcistan'ın ekonomik büyümesi ve savunma harcamaları arasında 2004-2007 dönemindeki yüksek büyüme ve 2013-2020 dönemindeki azalış dikkat çekicidir. Ekonomik faktörler, politik durum ve güvenlik ihtiyaçları gibi faktörlerin savunma harcamalarının değişiminde etkili olduğu söylenebilir. Sonuç olarak, Gürcistan'ın ekonomik performansı yıllar içinde değişkenlik göstermiştir ve GSYİH' ya oranı düşük seviyelerde kalmıştır. Savunma harcamaları ise ekonominin büyüklüğüne oranla sınırlı düzeydedir.

Rusya ve Gürcistan, Kafkaslar' da bulunan iki komşu ülkedir. Tarihte, bu iki ülke arasında çeşitli siyasi ve askeri gerilimler yaşanmıştır. İki ülke arasındaki sorunlar, Abhazya ve Güney Osetya bölgelerindeki ayrılıkçı hareketler ve çatışmalar nedeniyle artmıştır. Güney Osetya, Kafkasya bölgesinde bulunan özerk bir bölgedir. Nüfusunun çoğunluğu etnik Osetler'den oluşmakta ve bölge, 1922'de Sovyetler Birliği'ne bağlandıktan sonra, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne verilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, Gürcistan bağımsızlığını ilan etmiş olsa da Güney Osetya 1991 yılında Gürcistan'dan ayrılarak bağımsızlık ilan etmiştir. Ancak, Güney Osetya'nın bağımsızlığı uluslararası toplum tarafından tanınmamış ve bölge hala Gürcistan toprakları olarak kabul edilmektedir. Bu durum, iki ülke arasındaki ilişkileri sınırlandırmasına ve Gürcistan'ın Batı'ya yönelmesine neden olmuştur (Erkan, 2015: 75). Gürcistan hükümeti, Güney Osetya'yı kendi toprak bütünlüğünün bir parçası olarak görmekte ve özerk bölgenin kontrolünü yeniden sağlamak için büyük çaba göstermektedir. 2008 yılında Gürcistan, Güney Osetya'nın kontrolünü ele geçirmek için askeri bir operasyon başlatmıştır. Ancak, bu durum, Gürcistan ve Rusya arasında büyük bir askeri çatışmayı tetiklemiştir. Rusya, Güney Osetya'yı etnik nedenlerle ve askeri bir müttefiki olarak desteklemekteydi. Rusya'nın askeri müdahalesi, Gürcistan'ın diğer bölgesi Abhazya'yı da içeren ve genişleyen bir çatışmaya dönüşmüştür. 2008 Güney Osetya Savaşı, 5 gün sürmesine rağmen ses getiren çatışmalardan biri olarak kabul edilerek, Savaşın patlak vermesiyle birlikte, bazı çevrelerde Üçüncü Dünya Savaşı senaryoları bile dile getirilmiştir (Traynor ve Black, 2008).

Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) müdahalesi ve uluslararası diplomatik çabalar sonucunda, ateşkes sağlanarak ve çatışmalar sona ermiş ancak Rusya, savaştan sonra Güney Osetya ve Abhazya'yı bağımsız devletler olarak tanımış ve askeri güçlerini bu bölgelerde konuşlandırmaya devam etmiştir. Bu, uluslararası toplumda tartışmalara neden olsa da Gürcistan'ın toprak bütünlüğü konusu hala çözümlenmemiş bir sorun olarak kalmıştır.

2008 yılında, Güney Osetya çatışması sırasında Rusya, Gürcistan'ın bir kısmını işgal ederek daha sonra Güney Osetya ve Abhazya'yı bağımsız olarak tanımıştır. Gürcistan ise bu bölümleri bir işgal olarak nitelendirerek uluslararası toplumun desteğini almıştır. Bu durum, iki ülke arasındaki ilişkileri sınırlandırmasına ve Gürcistan'ın Batı'ya yönelmesine neden olmuştur. Gürcistan, Rusya ile yaşadığı gerilimlerden dolayı askeri güçlerini modernize etmeye odaklanarak savunma harcamalarını arttırmaya çalışmaktadır. Bu savaş, Rusya'nın bölgedeki politik ve enerji çıkarlarına yönelik bir hamle olarak düzenlenmiştir. 1991-1992 yıllarında Abhazya'nın çevre mücadelesi sırasında Rusya, Abhazya'yı desteklemiş ve Gürcistan ile çatışmalar yaşanmıştır. 2004 yılında Güney Osetya'da bir barikatın kaldırıldığı sırada yaşanan çatışmalar, ülkedeki gerilimi artırmıştır. 2008 yılında ise Gürcistan, Güney Osetya'ya askeri müdahalede saldırgan ve Rusya'nın karşılık vermesiyle büyük bir çatışma yaşanmıştır. Ancak 2008 Güney Osetya Savaşı, aslında en ciddi ve ses getiren çatışmalardan biri olarak kabul edilerek, Savaşın patlak vermesiyle birlikte, bazı çevrelerde Üçüncü Dünya Savaşı senaryoları bile dile getirilmiştir (Traynor ve Black, 2008). Gürcistan'ın Batı ile daha yakın bağlar kurma arayışı ve Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu korumaya çalışması, her iki ülkenin çatışan çıkarları nedeniyle gerilimi yükseltmektedir. 2004 yılında Gürcistan'da yönetim değişikliğinden bu yana Rusya ve Gürcistan'ın giderek farklılaşan politikaları savaşın çıkmasında önemli bir etken olmuştur. 2004 yılında Gürcistan'da "Gül Devrimi" ile Cumhurbaşkanı olarak iktidara gelen Mikheil Saakaşvili, Batı ülkeleri ve NATO'ya yönelik bir dış politika izlemeye başlamıştır (Alptekin, 2008: 113). Savaş öncesi Gürcistan, Avrupa-Atlantik Konseyi üyeliğine devam etmek ve Avrupa Birliği'ne katılmak gibi Batı'ya yönelik politikalarını öncelikli tercih olarak sürdürmekteydi.

Savaştan sonra, Rusya, bölgedeki askeri varlığını güçlendirmiş, Güney Kafkasya'da daha güçlü bir askeri varlık göstererek hakimiyetini güçlendirmiştir. Ayrıca, Rusya'nın bölgedeki askeri varlığı ve Güney Osetya ve Abhazya gibi ayrılıkçı bölgelerde yaşanan sorunlara, Gürcistan'ın geç ve hazırlıksız müdahalesi, Rusya'nın güçlü müdahalesi ile karşı karşıya kalarak, Gürcistan'ın topraklarının % 20'si Rusya kontrolüne geçmesine neden olmuştur (King, 2008: 7-8). Savaştan sonra Gürcistan önemli güç kaybına uğramıştır. Rusya'nın Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlığını tanınması ile yaklaşık 50.000 kişi yer değiştirmek zorunda kalmış ve bu durum, insan haklarının korunması ve insani krizlerle sonuçlanmıştır. Ayrıca Gürcistan ekonomisi, ticaret ve ulaştırması da ciddi derecede zarar gördü. Savaşın ardından, Gürcistan'ın enerji kısıtlamaları daha fazla tartışılır duruma geldi ve bu, Gürcistan'ın enerji güvenliğine yönelik bir tehdit olarak görüldü. Bu

durum Gürcistan halkının da güvenlik ile ilgili kaygılarının artmasına neden oldu (Chicky, 2009: 6-7).

1.6.7. Moldova'da Savunma Harcamaları

Moldova, eski Sovyet Cumhuriyeti ülkelerinden biridir ve 1991 yılında bağımsızlığını kazanmıştır. Moldova'nın savunma bütçesi, ülkenin ekonomik durumuna bağlı olarak önemli ölçüde değişebilir. Moldova'nın savunma harcamaları, ülkenin nispeten küçük ve ekonomik olarak zayıf olması nedeniyle oldukça sınırlıdır. Ancak ülkenin ekonomisi geliştikçe, savunma harcamalarının artması da muhtemeldir. Moldova'nın savunma bütçesi, iç ve dış güvenliği sağlamak amacıyla yeterli bir düzeyde olmakla birlikte, düşük seviyelerde kalması nedeniyle savunma kapasitesi sınırlıdır. Moldova'nın savunma harcamalarının büyük bir kısmı, ordunun personel masrafları ve askeri ekipmanların bakımı ve modernizasyonu için kullanılır (Tanas, 2023).

Moldova, NATO üyesi değildir ve bağımsız bir savunma politikası izlemektedir. Bu nedenle, Moldova'nın savunma harcamaları, savunma kapasitesini artırmak ve güvenliği sağlamak amacıyla ülke içindeki ve dışındaki tehditlere yanıt vermek için yeterli bir düzeyde tutulmaktadır. Ülke, barışı koruma ve insani yardım misyonlarında yer almak için Birleşmiş Milletler (BM) tarafından desteklenen birkaç askeri birliğe sahiptir. Bu harcamaların bir kısmı NATO ülkeleri ve AB ülkeleri tarafından sağlanan yardımlarla finanse edilmektedir.

Moldova'nın Ukrayna ve Romanya gibi savunma harcamaları yüksek ve güçlü askeri güçlere sahip ülkeler ile sınır komşusudur. Bu nedenle ülkenin güvenlik endişelerini hafifletmek için savunma harcamalarını arttırması gerekmektedir. Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinden sonra Moldova da savunma harcamalarını arttırmıştır (Necsutu, 2023).

Tablo 1.10. Moldova'nın Savunma Harcamalarının GSYİH'ya Oranı (1996-2022)

Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)	Yıl	GSYİH' ya Oranlar (%)
1996	0,91%	2009	0,46%
1997	0,90%	2010	0,26%
1998	0,62%	2011	0,27%
1999	0,51%	2012	0,27%
2000	0,39%	2013	0,28%
2001	0,40%	2014	0,29%
2002	0,42%	2015	0,30%
2003	0,42%	2016	0,34%
2004	0,36%	2017	0,32%
2005	0,40%	2018	0,33%
2006	0,48%	2019	0,36%
2007	0,52%	2020	0,37%
2008	0,61%	2021	0,37%
		2022	0,32%

Kaynak: <https://www.sipri.org/databases/milex>

Tablodaki verilere dayanarak Moldova'nın 1996-2022 yılları arasındaki savunma harcamalarının GSYİH' ya oranını incelenmiştir. Savunma harcamaları, ülkenin milli güvenlik ve savunma faaliyetleri için yapılan harcamaları temsil ederken, GSYİH ise bir ülkenin ekonomik büyüklüğünü ölçen bir göstergedir.

1996 yılında Moldova'nın savunma harcamaları GSYİH'nin %0,91'ine denk gelmiştir. 1997 yılında GSYİH artış göstermiş ve savunma harcamaları oranı biraz düşerek %0,90'a gerilemiştir. Ancak, 1998-1999 döneminde Moldova'nın GSYİH'si düşmeye başlamış ve bu dönemde savunma harcamaları oranı da düşmüştür. 1999 yılında GSYİH'nin düşüşüne paralel olarak savunma harcamaları oranı %0,51'e gerilemiştir.

2000'li yıllarda Moldova'nın GSYİH'si artış göstermiş ve 2001-2003 döneminde savunma harcamaları oranı sabit kalmış veya hafif düzeyde bir artış gözlemlenmiştir. 2004 yılında savunma harcamaları oranı %0,36'ya düşmüş, ancak 2005-2007 döneminde tekrar artmış ve 2007 yılında %0,52'ye ulaşmıştır. Savunma harcamaları, 2008 yılında GSYİH'nin %0,61'ine yükseldi. Bu dönemde Moldova'nın savunma bütçesine daha fazla kaynak ayırdığı söylenebilir. 2009 yılında, savunma harcamaları GSYİH'nin

%0,46'sına düşerek bir düşüş yaşamıştır. Bu durum, olası bir ekonomik kriz veya politik değişikliklerin etkisi olarak yorumlanabilir.

2010-2015 yılları arasında savunma harcamaları GSYİH' ya oranla önemli ölçüde düştü. 2010'da GSYİH'nin yalnızca %0,26'sı savunma harcamalarına ayrıldı. Bu dönemde Moldova'nın savunma bütçesinde kısıtlamalar veya politika değişiklikleri olduğunu söylenebilir. 2016 yılında savunma harcamaları GSYİH'nin %0,34'üne yükselmiş ve 2017-2018 döneminde %0,32-0,33 arasında değişiklik göstermiştir. Bu dönemde Moldova'nın, savunmaya daha fazla kaynak ayırdığından söz edilebilir. 2021 yılında Moldova'nın savunma harcamalarının GSYİH' ya oranı %0,37 olarak kaydedilmiştir. Bu oran, önceki yıllara kıyasla bir artışı temsil etmektedir. Ancak 2022 yılında savunma harcamalarının GSYİH' ya oranı düşerek %0,32 olarak kaydedilmiştir.

Genel olarak, Moldova'nın savunma harcamaları, yıllar içinde dalgalanmalar göstermiş ve genel eğilim olarak GSYİH' ya oranla düşük seviyelerde kalmıştır. Bu durum, Moldova'nın ekonomik koşullarının savunma harcamalarını sınırladığını ve diğer alanlara daha fazla kaynak ayırdığını göstermektedir. Ancak, 2000'li yılların ortalarından itibaren savunma harcamalarında artışlar yaşanmış ve 2008 yılında en yüksek orana ulaşılmıştır. Sonraki yıllarda ise oranlar yeniden düşüş göstermiştir. Örneğin, ekonomik büyüme dönemlerinde savunma harcamaları genellikle artmış, ekonomik durgunluk dönemlerinde ise azalmıştır.

Küçük bir kara ülkesi olan Moldova'nın, savunma endüstrisi gelişmemiştir. Moldova'nın savunma bütçesi de nispeten küçük ve ülkenin daimî bir ordusu bulunmamakta ve etkin olarak görev yapan yaklaşık 6.000 personelden oluşan ve Ulusal Ordu olarak bilinen küçük bir askeri güce sahiptir. Moldova Silahlı Kuvvetleri, ülkeyi dış tehditlere karşı korumakla görevli silahlı kuvvetlerdir. Kara ve Hava savunma kuvvetlerinden oluşmaktadır. Ülkenin denize kıyısı olmadığı için deniz kuvvetleri bulunmamaktadır (Global Firepower, 2023). Moldova'nın savunma kaynakları arasında, 1992 yılında Transdinyester Bölgesi'nde yaşanan çatışmalar sırasında kurulan Moldova Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri'nin yanı sıra, Milli Muhafızlar, Jandarma ve Sınır Polisi gibi diğer güvenlik güçleri de yer almaktadır.

Ülke bağımsızlığından bu yana, savunma ihtiyaçlarının bir bölümünü diğer ülkelerden ithal etmektedir. Moldova, Sovyetler Birliği'nin bir parçası olduğu dönemde savunma sanayisi açısından bazı imalat tesislerine ev sahipliği yapmış olsa da bunların birçoğu Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte kapatılmıştır. Moldova'nın savunma sanayisi, yeni silah veya sistemler geliştirmek yerine, genel olarak mevcut teçhizatın onarım ve

bakımına odaklanmıştır. Ülkede üniforma, ayakkabı ve ekipman gibi askeri ürünler üreten birkaç küçük şirket bulunmaktadır. Ancak bunlar öncelikle Ulusal Ordu'nun ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanmış durumdadır. Son yıllarda Moldova, özellikle siber güvenlik ve sınır koruma alanlarında askeri yeteneklerini geliştirmek için çaba sarf etmektedir. Ülkenin savunma yeteneklerini güçlendirmek için ABD, Avrupa Birliği ve diğer uluslararası ortaklardan yardım almasına rağmen, sağlam bir savunma sanayisinin geliştirilmesi için hala çok yol kat etmesi gerekmektedir (Anadolu Ajansı, 2022).

Moldova bağımsızlığını kazanmasına rağmen ülke topraklarının tamamına egemen olamayan Sovyet ülkelerinden biridir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının nedenlerinden olan etnik milliyetçiliğin yükselişi, Kişinev yönetiminin kendi toprakları üzerindeki egemenliğini sınırlandırmaktadır. 1990'lı yılların başlarında Kişinev yönetimi Transdinyester bölgesinin kontrolünü güç kullanarak ele almak için harekete geçmiş ancak bu eylemi ile Moldova ve Transdinyester halkı arasındaki ayrışmayı daha da arttırarak, Rusya'nın bölgeye müdahale etmesinde etkin bir rol oynamıştır (Askeroğlu, 2022: 441). 1 Mart 1992 tarihinde Moldova'nın Birleşmiş Milletler' e üye olmasıyla birlikte ülkeler arasındaki gerilim daha da şiddetlenmiştir (Türk ulak, 2022). Transdinyester, Moldova'nın doğu bölgesinde yer alan, büyük ölçüde Rusça konuşan, etnik Rus ve Ukraynalı nüfusa sahip bir bölgedir ve 1990'larda Moldova'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Bölgenin bağımsızlığını destekleyen Rusya ile yakın ilişkileri bulunmaktadır. Bölgedeki askeri birliklerin harcamalarının çoğu Rusya tarafından finanse edilmektedir. Ancak, bölgenin bağımsızlığı ve ayrılması, Moldova ve uluslararası toplum tarafından tanınmamakta ve Moldova, Transdinyester' i kendi toprakları olarak kabul etmektedir (Anadolu Ajansı, 2022).

Rusya, Transdinyester meselesinin Moldova'nın federalleşme yoluyla çözülebileceğini savunarak ve bu amaçla 2003 yılında "Kozak Planı" adı verilen bir proje sunmuştur. Bu plan, Moldova'nın federal bir yapıya kavuşturulmasını öngörmekte ve Transdinyester bölgesinin özel bir statüye sahip olmasını içermektedir. Bu plana göre, Transdinyester bölgesindeki yerel yönetimlerin kendine özgü hakları olacaktır. Ayrıca, Transdinyester' deki Rus askeri birlikleri Moldova yönetiminin kontrolü altında kalacak ancak belirli bir statüye sahip olacaklardır. Ancak, Kozak Planı 2003 yılında Moldova hükümeti tarafından, Moldova'nın tutumlarına ve toprak bütünlüğüne zarar vereceği endişesi ile kabul edilmedi ve Rusya ve Moldova arasındaki ilişkiler daha da kötü bir hal aldı (Velev, 2007: 197). Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı (AGİT) bünyesinde, sorunun çözümüne yönelik yapılan müzakerelere, Moldova, Transdinyester, Rusya, Ukrayna, ABD ile AGİT ve

Avrupa Birliği (BM) temsilcileri katılmaktadır. Ancak herhangi bir çözüm üretilememiş ve 'Transdinyester' in geleceği hala belirsizdir (Anadolu Ajansı, 2022).

Türkiye'nin Karadeniz Komşuları ile Ticari İlişkileri

2. TÜRKİYE VE TÜRKİYE'NİN KARADENİZ KOMŞULARI İLE TİCARİ İLİŞKİLERİ

2.1. Türkiye

2.1.1. Genel Ekonomik Durum

Osmanlı İmparatorluğu'nun bıraktığı enkazın ardından, 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti devletinin temelleri atılmıştır. Ekonominin gelişmemiş olması en büyük sorun halinde iken, bu dönemde, Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde, sanayileşme çabaları ve tarım politikalarıyla ekonomik bağımsızlık hedeflenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarından 1933 yılı sonuna kadar geçen dönemde sermaye bakımından zayıf olan özel sektör için devlet tarafından çeşitli ekonomik politikalar uygulanmıştır. Bu dönemde ana yüklenici sektör tarım olmuş ve ekonominin temellerinin tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olması sebebi ile Türkiye, tarım ürünlerini ihraç ederek ekonomik büyümeyi teşvik etmeye çalışmıştır (Ertuna, 2004 :6-7). Türkiye, 1933 yılından itibaren çeşitli ülkeler ile dış ticareti artırmak ve ekonomik ilişkilerini güçlendirmek amacıyla, gümrük tarifelerinin indirilmesi ve ticaretin serbestleşmesini içeren ikili ticaret anlaşmaları yapmıştır (Tezel, 1994: 167-174).

1980 ve sonrası yıllar küreselleşme sürecinin hızlandığı ve tüm dünyada önemli yapısal dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Küreselleşme, ülkeler arasındaki ekonomik, ticari, finansal ve sosyal etkileşimi artıran bir

süreçtir. Bu süreçte teknolojik gelişmeler, iletişim ve ulaşımın kolaylaşması, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi gibi faktörler, dünyanın daha entegre bir ekonomi haline gelmesine yol açmıştır (Öztürk ve Öz yakışır, 2005: 2). Bu dönemde Türkiye, ihracata dayalı büyüme stratejisi izlemiştir. Dış pazarlara yönelik üretimi ve ihracatı teşvik etmek amacıyla çeşitli teşvikler ve destekler verilmiştir. Bu politikaların etkisiyle Türkiye'nin GSYİH büyüme oranı 1981-1988 yılları arasında ortalama %5,8 olarak görülmüş ve başlangıçta ekonomide önemli bir durgunluk yaşanmamıştır. Bu ekonomik büyüme ve başarılar, uluslararası finansal kuruluşlar ve gözlemciler tarafından da olumlu şekilde değerlendirilmiş ve Türkiye, örnek bir ülke olarak gösterilmiştir. Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kuruluşların yıllık raporlarında, Türkiye'nin ekonomik reformlar ve başarılı politikalarıyla bir model ülke olarak dikkat çektiği ifade edilmiştir (Ertuğrul ve Selçuk, 2001: 8). Ancak, küreselleşme ve liberal ekonomi politikaları döneminde Türkiye ekonomisi de bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Özellikle 1990'lı yıllar Türkiye ekonomisi yüksek enflasyon ve negatif büyüme gibi sorunlarla mücadele etmiştir 1999 yılında Türkiye, enflasyonla mücadele için IMF ile bir Stand-by anlaşması yapmıştır. Bu anlaşmanın ana hedefi, yüksek enflasyonu düşürmek ve ekonomide istikrarı sağlamaktır (Göcen, 2017: 62). Ancak, 2001 yılında Türkiye, tarihinin en büyük ekonomik krizlerinden birini yaşamıştır. Kriz, bankacılık sektöründeki sorunlar, döviz kurlarındaki dalgalanmalar ve mali istikrarsızlık gibi nedenlerden dolayı patlak vermiştir. 2001 krizi sonrasında Türkiye, ekonomide yapısal reformlar yaparak enflasyonla mücadeleye yeni bir dönemle girmiştir. Reel sektörde yaşanan büyüme, önceki dönemlere göre daha hızlı olmuştur. Ancak, bu dönemde büyüme ile birlikte yüksek cari açık sorunu da yaşanmıştır. Yüksek ekonomik büyüme ve ithalata dayalı büyüme modeli, cari açığın artmasına yol açmıştır (Acar, 2013: 16-17).

Sonuç olarak, 1990'lı yıllar ve 2001 ekonomik krizi, Türkiye ekonomisinin zorlu bir dönemini temsil etmektedir. 2001 sonrasında yapılan reformlar ve enflasyonla mücadele çabaları, ekonomiyi daha istikrarlı bir döneme taşımış olsa da cari açık gibi bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Türkiye ekonomisi, sürekli olarak yapısal sorunlar ve dış şoklara karşı hassas olduğu için ekonomi politikalarında sürekli bir dengeleme ve uyum süreci gerekmektedir. Ancak, bu kriz sonrasında alınan önlemler ve güçlü ekonomiye geçiş programı sayesinde ekonomi 2002 yılından itibaren düzelmeye başlamıştır. Türkiye'de sanayi ürünlerinin üretiminin artması sebebi ile tüketim ve yatırım harcamaları sınırlı kalmıştır. Bu durum, özellikle 2000'li yılların başında yaşanan ekonomik kriz sonrasında görülmüştür. Sanayi üretiminin artması, üretim fazlasının ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu fazla ürünlerin ihraç edilmesine yönelik bir strateji geliştirilmiştir. Uygulanan stratejiler sayesinde

ülkede, İhracat kaynaklı büyüme yaşanmış, Türkiye'nin dış ticaretinin canlanması ile birlikte ihracat gelirleri de artmaya başlamıştır. Bu dönemde Türkiye ekonomisi, 2002-2007 yılları arasında yüksek büyüme oranları elde etmiştir (Parasız, 2004: 627). Özellikle 2004 yılında neredeyse %10'luk bir büyüme performansı göstermiştir. Büyümenin ana nedenleri arasında ihracatın artması, üretimdeki artışlar ve yabancı sermaye girişlerinin artması gibi faktörler yer almaktadır (Acar, 2013: 17). Enflasyon oranları, ekonomik istikrarın sağlanması ve para politikalarındaki başarılı uygulamalar sayesinde tek haneli rakamlara inmiştir. Bu da ekonomide fiyat istikrarının sağlanması açısından önemli bir başarı olarak değerlendirilmiştir (Şahin, 2009: 269-273). Ancak, bu dönemdeki ekonomik başarılar ve büyüme performansı ile birlikte 2008 küresel finansal kriz olarak bilinen ABD'de başlayan ve hızla tüm dünyaya yayılan finansal kriz sonrasında Türkiye ekonomisi de etkilenmiş ve ekonomik büyüme hızı tekrar yavaşlayarak 2009 yılında büyüme oranı % -4,8 olarak gerçekleşmiştir. Bu durum ekonominin resesyona girmesi anlamına gelmektedir. Ayrıca kriz döneminde işsizlik ve yoksulluk artmış, ekonomide belirsizlik ve dalgalanmalar yaşanmıştır (Dönmez Er kahraman, 2018: 38).

Tablo 2.1. Türkiye'nin Temel Ekonomik ve Sosyal Göstergeleri, 1996-2022

Yıl	GSYİH (milyar dolar)	KB.GSYİH (bin dolar)	BÜYÜME%	ENFLASYON%	İŞSİZLİK%
1996	181.464	3.010	7.4	80.4	6.6
1997	189.878	3.099	7.6	85.7	6.8
1998	275.941	4.433	2.4	84.6	6.9
1999	256.395	4.058	-3.3	64.9	7.7
2000	274.294	4.278	6.9	54.9	6.5
2001	201.753	3.100	-5,8	54.4	8.4
2002	240.249	3.641	6.4	45.0	10.4
2003	314.595	4.705	5.8	21.6	10.5
2004	408.865	6.032	9.8	8.6	10.8
2004	506.314	7.369	9.0	8.2	10.6
2006	557.076	8.004	6.9	9.6	8.7
2007	681.321	9.711	5.0	8.8	8.9
2008	770.449	10.844	0.8	10.4	9.7
2009	649.289	9.013	-4.8	6.3	12.6
2010	776.967	10.623	8.4	8.6	10.7
2011	838.785	11.301	11.2	6.5	8.8
2012	880.555	11.713	4.8	8.9	8.2
2013	957.799	12.578	8.5	7.5	8.7
2014	938.934	12.165	4.9	8.9	9.9
2015	864.313	11.050	6.1	7.7	10.2
2016	869.682	10.970	3,3	7,8	10,8
2017	858.988	10.696	7,5	11,1	10,8
2018	778.972	9.569	3,0	16,3	10,9
2019	761.005	9.215	0,8	15,2	13,7
2020	720.338	8.639	1,9	12,3	13,1
2021	819.865	9.743	11,4	19,6	12,0
2022	907.118	10.675	5,5	72,3	10,0

Kaynak: World Bank veri tabanı kullanılarak hazırlanmıştır.

Tabloya göre; 1996-1997 yıllarında Türkiye, ekonomik büyüme ve GSYİH' da artış yaşamıştır. Ancak yüksek enflasyon ve işsizlik oranları ekonomide istikrarsızlık yaşandığını yansıtmaktadır.

1998'de GSYİH' da ki büyük artış, kişi başına düşen GSYİH' dada yükselişe neden olmuş, ancak büyüme hızının düşmesi ve yüksek enflasyon devam etmiştir. 1999 yılında görülen GSYİH' da ki düşüş, ekonominin zor bir dönemden geçtiğini göstermekte ve ekonomik daralma, yüksek enflasyon ve işsizlikle birleşerek ekonomik sıkıntıları pekiştirmektedir. 2000-2001 yılları ekonominin toparlanmaya başladığı bir dönem olarak görünmektedir. GSYİH artarken, enflasyon ve işsizlik oranları azalmıştır. Ancak 2001'de yaşanan kriz ile ekonomik daralma ve artan işsizlik sorunları tekrar belirgin hale gelmiştir. 2002-2007 döneminde ekonomi büyümeye devam etmiş, enflasyon oranları düşmüş ve işsizlik oranları da düşüş eğilimi göstermiştir. 2004 ve sonrasında ise ekonomik büyüme hızı önemli ölçüde artmıştır.

2008 yılı, ekonominin yavaş bir büyüme kaydettiği bir döneme işaret etmektedir. İşsizlik oranı da yüksek seviyelerde ancak enflasyon oranı daha çok dikkat çekmektedir. 2009, küresel mali krizin Türkiye ekonomisini negatif yönde etkilediği yıl olarak görünmektedir. Büyümenin daraldığı, işsizlik ve enflasyon oranlarının arttığı görülmektedir. 2010 yılı, ekonominin toparlandığı bir dönemi temsil etmektedir. Büyüme hızı artmış, ancak enflasyon ve işsizlik hala düşük seviyede seyretmektedir. 2011, güçlü bir büyüme ve iyileşme dönemi olarak görünmektedir. Büyüme hızı yüksek, enflasyon ve işsizlik oranları ise düşük seviyelerde kalmıştır.

2013 de Türkiye'nin kriz sonrası üç yılda GSYİH'si artış göstermiş ve 957.79 milyar dolarla cumhuriyet tarihin en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Türkiye ekonomisi 2014 yılında %4,9 oranında, 2015 yılında %6,1 oranında büyümüştür. İç ve dış talep, büyümenin ana itici gücü olarak görülebilir. 2016'dan itibaren Türkiye ekonomisi siyasi ve ekonomik belirsizliklerden etkilenmiştir. Cari açık, enflasyon ve işsizlik oranlarındaki artışlar dikkat çekmiştir. 2017 yılında Türkiye ekonomisi %7,5 oranında büyümüştür. 2018-2019 dönemi Türkiye ekonomisi %3 oranında büyümüştür. Ancak enflasyon ve işsizliğin yine yüksek seviyelerde olduğu bir yıl olarak öne çıkmaktadır. 2020 yılında Türkiye ekonomisi %1,9 oranında büyüme göstermiştir. COVID-19 pandemisinin 2020'den itibaren etkisini göstermesi ile ekonomide daralma yaşanması olağan bir durum olarak görülebilir. Pandemi, birçok sektörü olumsuz etkilemiş ve iç talebin azalmasına neden olmuştur.

2021 yılı Türkiye ekonomisinde GSYİH' da %11.4'lük bir büyüme yaşandığı görülmektedir. Bu durum pandemi nedeniyle 2020'de yaşanan küçülmenin ardından güçlü bir toparlanmanın işareti olarak görülebilir. Diğer yandan, bu büyüme enflasyon oranındaki artışla birlikte gelmiş ve Enflasyon %19.6'ya ulaşmış, bu da ekonomideki maliyet baskılarını

yansıtmakta olup ve fiyat istikrarını tehdit etmektedir. İşsizlik oranı ise %12.0 olarak kaydedilmiştir. Bu durum istihdamdaki belirgin bir iyileşmeye rağmen iş piyasasındaki zorlukları göstermektedir.

2022 yılına baktığımızda ise, Türkiye ekonomisi için zorlu bir yıl olduğu görülmektedir. GSYİH büyüme hızı %5.5'e düşmüş, enflasyon %72.3'e yükselmiş ve işsizlik oranı %10.0 olarak kaydedilmiştir. Bu durum, ekonomik belirsizlikleri ve maliyet baskılarını vurgulamakta ve iş piyasasında düşüşe işaret etmektedir.

2.1.2. Türkiye Ekonomisinin Sektörel Dağılımı

Türkiye ekonomisi için 1980 sonrasında uygulanan ekonomi politikaları ile ülke ekonomisinin uzun vadeli düzeni oluşturmaya yönelik önemli adımlar atılmıştır. Serbest piyasa ekonomisi, özelleştirmeler, dışa açılma ve ihracata dayalı büyüme politikalarıyla Türkiye'nin ekonomik durumu istikrarlı bir temele oturtulmaya çalışılmıştır (Sezgin, 2010: 188). Türkiye ekonomisinin sektörel dağılımı, genel olarak ülkenin gayri safi yurtiçi hasılası (GSYİH) içinde farklı sektörlerin payını ifade etmektedir. Türkiye'de ekonomi büyük ölçüde tarım, sanayi ve hizmet sektörü olmak üzere üç ana sektörde faaliyet göstermektedir. Ülkenin ekonomik yapısında, gayrisafi millî hasılaya en büyük katkıyı hizmet sektörü sağlamaktadır. Tarım sektörü, 1995'e kadar istihdama en fazla katkı sağlayan sektör iken, sonraki yıllarda hizmet sektörü istihdama en büyük etkiyi sağlamıştır (Mazlum, 2020: 55). Aşağıdaki verilere dayalı olarak, Türkiye'deki Gayrisafi Milli Hasıla'nın (GSMH) 1996 ile 2022 arasındaki sektörel dağılımını inceleyebiliriz. Veriler sektörlere göre aşağıdaki gibi dağılmıştır:

Tablo 2.2. 1996-2022 Yıllarında Türkiye'nin GSYİH içinde Sektörel Dağılımı

YIL	Tarım (%)	Hizmet (%)	Sanayi (%)	YIL	Tarım (%)	Hizmet (%)	Sanayi (%)
1996	16.85	49.42	30.62	2010	8.97	54.54	24.49
1997	14.46	51.39	30.78	2011	8.17	53.05	26.84
1998	12.45	48.62	31.04	2012	7.69	54.00	26.65
1999	10.46	52.52	28.29	2013	6.68	53.34	27.68
2000	10.03	52.76	26.80	2014	6.56	53.83	28.12
2001	8.79	54.97	25.50	2015	6.87	53.48	27.83
2002	10.19	53.57	24.59	2016	6.14	53.99	28.08
2003	9.80	53.14	24.79	2017	6.04	53.54	29.13
2004	9.33	53.08	25.11	2018	5.78	54.47	29.40
2005	9.17	53.04	25.24	2019	6.41	56.36	27.26
2006	8.09	53.43	26.03	2020	6.67	54.20	28.03
2007	7.46	54.88	26.37	2021	5.54	52.75	31.11
2008	7.42	55.54	26.15	2022	6.46	51.20	31.87
2009	8.07	57.16	24.02				

Kaynak: <https://data.worldbank.org/country/turkiye>

Bu tablo, Türkiye'nin 1998 ile 2020 yılları arası dönemindeki ekonomik performansını göstermektedir. Tabloda GSYİH içinde Tarım, Ormanlık ve Balıkçılık Sektörü, Hizmet Sektörü ve Sanayi Sektörü payları yıllara göre ayrıntılı olarak verilmiştir.

Türkiye ekonomisi 1998'den 2020'ye kadar büyük değişimler geçirmiştir. Tabloda da görüldüğü gibi, Türkiye ekonomisi 1990'ların sonlarından itibaren hızla büyüme göstermiş, ancak sektörler arasındaki paylarında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Tarım sektörünün payı yıllara göre azalma eğiliminde seyrederken, hizmet sektörü büyüme göstermiştir. Sanayi sektörü payında ise gözle görülen bir ilerleme kaydedilmemiştir. Bu durum Türkiye'nin ekonomik yapısının daha fazla hizmetlere ve azalan sanayi üretimine dayalı bir model haline geldiğini göstermektedir.

Türkiye'de tarım sektörü, 2021'de %5.54'ten 2022'de %6.46'ya hafif bir artış göstermiştir. Bu, ekonominin çeşitlendirilmesi ve tarımın stratejik bir önem taşımaya devam etmesi anlamına gelebilir. Hizmet sektörü ise, Türkiye ekonomisinin belirgin bir kısmını oluşturmaya devam etmekle birlikte, 2021'de %52.75' den 2022'de %51.20'ye bir miktar düşüş göstermiştir. Bu

durum, ekonominin yapısal değişikliklere uğradığını ve hizmet sektöründeki payın bir miktar azaldığına işaret etmektedir. Sanayi sektörü, 2021 yılında %31.11'den 2022'de %31.87'ye yükselmiştir. Bu durum, üretim ve endüstri odaklı büyümenin devam ettiğini göstermektedir. Sanayi sektöründeki artış, ekonominin üretim kapasitesinin güçlendiğini ve çeşitlilik sağladığının da bir göstergesidir.

2.1.3. Türkiye'nin Dış Ticaret Politikası

Dış ticaret günümüzde ülkelerin ekonomik kalkınmalarının sürdürülmesinde ve uluslararası ilişkilerinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Ülkeler dış ticaret politikalarını belirlerken kendi ekonomik çıkarlarını koruma amacı taşımaktadırlar. Bu kapsamda, dış ticareti sınırlandırıcı veya özendirici tedbirler alabilirler (Ertekin ve Kutlu, 2000: 224). Dış ticaretle ilişkileri açısından kalkınma stratejileri, "ithal ikameci" ve "ihracata dayalı" stratejiler olmak üzere ikiye ayrılır. Bu iki strateji, bir ülkenin dış ticaret politikalarını ve kalkınma stratejilerini belirleyip hangi yolu izleyeceğine karar verirken kullanmış oldukları temel yaklaşımlardır.

24 Ocak 1980 Türkiye'nin dış ticaret politikası tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu tarihe kadar Türkiye, yerli sanayiye korumak ve kendi üretim kapasitesini geliştirmek amacıyla ithal ikameci politika izlemiş, yani yerli üretimi teşvik etmeye çalışmış ve döviz kurlarını düşük tutarak ithalatı kısıtlamıştır (Kundak, 2015: 76). Ancak 24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte Türkiye, ekonomik liberalizasyon sürecine girerek ihracata dayalı bir dış ticaret politikasına yönelmeye başlamıştır. Bu yeni yaklaşımın temel hedefi, ihracatı teşvik etmek, dışa açılmayı artırmak ve uluslararası pazarlara erişimi genişletmek olmuştur (Sezgin, 2009: 175-176).

Türkiye'nin AB ile 1995 yılında imzalanan ve 1996 yılında yürürlüğe giren Gümrük Birliği Anlaşması, Türkiye'nin Avrupa Birliği ülkeleri ile ticaretini düzenlemek ve kolaylaştırmak amacıyla atılan önemli bir adım olmuştur (Özdemir vd., 2016: 165). Bu anlaşma ile Türkiye, AB ülkeleri ile gümrük vergileri ve ticaret engelleri konusunda bir serbest ticaret alanı oluşturarak ekonomik entegrasyonunu derinleştirmeyi hedeflemiştir. Ancak, Gümrük Birliği'nin hayata geçirilmesi Türkiye için bazı zorlukları da beraberinde getirmiştir. AB'nin ticaret politikalarına uyum sağlamak, Türk ekonomisini AB standartlarına göre şekillendirmek ve mevzuatı uyumlu hale getirmek gibi zorunlulukları olan bu anlaşma zaman zaman bazı sektörler için uyum sürecinin karmaşık ve maliyetli olmasına neden olmuş ve zaman içinde bazı eleştirilere de maruz kalmıştır (Şahin, 2022: 83). Aşağıdaki tabloda 1996-2020 yıllarında Türkiye'nin dış ticaretine ait veriler incelenmiştir.

Tablo 2.3. Türkiye'nin 1996-2022 Dönemi Dış Ticaret Hacmi (Milyar \$)

Yıl	İhracat	İthalat	Dış Tic. Dengesi	Dış Tic. Hacmi	Dış Ticaret Haddi
1996	39.092	50.495	-11.403	89.587	77,4
1997	46.675	57.701	-11.026	104.376	80,9
1998	57.026	54.441	2.585	111.467	104,7
1999	48.230	48.340	-110	96.570	99,8
2000	54.533	61.642	-7.109	116.175	88,5
2001	54.840	45.776	9.064	100.616	119,8
2002	60.314	54.962	5.352	115.276	109,7
2003	72.376	73.045	-669	145.421	99,1
2004	96.593	103.038	-6.445	199.631	93,7
2005	110.762	122.862	-12.100	233.624	90,2
2006	124.756	146.890	-22.134	271.646	84,9
2007	149.137	176.879	-27.742	326.016	84,3
2008	181.566	207.882	-26.316	389.448	87,3
2009	151.740	152.043	-303	303.783	99,8
2010	164.671	198.129	-33.458	362.800	83,1
2011	192.867	254.239	-61.372	447.106	75,9
2012	214.511	250.693	-36.182	465.204	85,6
2013	227.889	275.216	-47.327	503.105	82,8
2014	236.663	268.166	-31.503	504.829	88,3
2015	212.027	229.538	-17.511	441.565	92,4
2016	200.753	219.548	-18.795	420.301	91,4
2017	223.675	255.314	-31.639	478.989	87,6
2018	243.293	244.453	-1.160	487.746	99,5
2019	251.696	229.207	22.489	480.903	109,8
2020	209.768	232.114	-22.346	441.882	90,4
2021	293.050	289.730	3.320	582.780	101,1
2022	350.004	386.304	-36.300	736.308	90,6

Kaynak: World Bank veri tabanı kullanılarak hazırlanmıştır.

1996-1999 dönemi, Türkiye'nin dış ticaretinde belirgin açıkların yaşandığı bir periyodu temsil etmektedir. İhracat ile ithalat arasındaki dengesizlik, bu zaman dilimindeki ekonomik zorlukları ve dış ticaret dengesizliklerini açıkça yansıtmaktadır. Ancak, bu dönemdeki önemli bir istisna, 1998'de Türkiye'nin dış ticaret dengesinin pozitive dönmesidir. Bu olumlu gelişme, dış ticaret politikalarında ve küresel ekonomik koşullardaki iyileşmelere bağlanabilir. 1999'da ise dış ticaretin neredeyse dengeye gelmesi, ekonomik dengelerin geçici olarak kurulduğunu gösterir. Ancak, 2000'de artan ithalatın etkisiyle dış ticaret açığı tekrar artmıştır. Bu dönem, Türkiye'nin dış ticaret performansındaki dalgalanmaları ve ekonomik zorlukları yansıtmaktadır. Genel olarak, 1998'deki pozitif dış ticaret dengesi, dönemin istisnai bir durumu olup, diğer yıllarda dış ticaret açıkları devam etmiştir.

2001-2007 dönemi, Türkiye'nin dış ticaretinde bir canlanma ve büyüme dönemini temsil etmektedir. Özellikle 2001 ve 2002 yıllarında yüksek dış ticaret haddi, Türkiye'nin uluslararası ticarete rekabetçi bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. 2003 yılındaki dış ticaret dengesindeki düşüş, dış ticaretteki dalgalanmaların bir göstergesi olabilir, ancak bu düşüşün geçici olduğunu gösteren sonraki yıllardaki olumlu eğilim dikkat çekicidir. Genel olarak, bu dönemde Türkiye'nin dış ticaret performansı olumlu bir seyir izlemiştir, ancak dış ticaret dengesi ve diğer ekonomik göstergelerdeki dalgalanmalar dikkate alınmalıdır.

2008 krizi, ihracatı etkilese de hızlı bir toparlanma görülmüştür. 2010 yılına baktığımızda, Türkiye'nin dış ticaret verilerinde, küresel kriz sonrası alınan önlemlerin etkisiyle ihracatın artış göstererek 164.671 milyar dolara ulaştığı görülmektedir. Bu artış, 2011 yılında da devam etmiş ve ihracat %18,5 oranında artarak 192.867 milyar dolara yükselmiştir. Bu dönem, Cumhuriyet tarihinin en yüksek ihracat seviyelerinden birine ulaşıldığı bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. İthalat tarafında ise, küresel kriz döneminde bir düşüş yaşanmış olsa da kriz sonrası toparlanma ile önce 198.129 milyar dolar seviyelerine, ardından da 254.239 milyar dolara yükseldiği gözlemlenmektedir. 2011 yılı, son on yılın en fazla dış ticaret açığının yaşandığı yıl olmuş, bu dönemde dış ticaret açığı yaklaşık-61.372 milyar dolar olarak kayıtlara geçmiştir. Bu veriler, Türkiye'nin ekonomik dinamiklerinin küresel olaylardan etkilendiğini ve dış ticaretin bu etkilerle hassas bir şekilde tepki verdiğini göstermektedir. Ayrıca, kriz sonrası ekonomik toparlanma sürecinin, Türkiye'nin dış ticaretini olumlu bir şekilde etkilediğini ve ihracatın artış trendinin önemli bir bileşeni olduğunu göstermektedir (Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2018: 10).

2013 yılında Türkiye'nin ihracatında hafif bir daralma yaşanmış olsa da 2014 yılında 236.663 milyar dolar artışla seviyesine yükselmiştir. Bu dönemde, ithalat tarafında ise reel kur değeri kaybı ve iç talebi sınırlamak amacıyla alınan tedbirler sonucunda 2014 yılında 275.216 milyardan 268.166 milyar dolara gerilemiştir. Ancak, 2014 yılında ihracattaki bu artışın ardından 2015 yılında bir düşüş yaşanmıştır. 2016 yılında, küresel ekonominin durgunluğu nedeniyle dünya ticareti istenen seviyeye ulaşamamıştır. Bu dönemde, euro/dolar paritesindeki dalgalanmaların yanı sıra ihracatta sınırlı bir düşüş yaşanmıştır. 2014 yılından itibaren ithalattaki gerileme eğilimi devam etmiş, 2016 yılında dış piyasalardaki durgunluk, petrol fiyatlarındaki düşüş ve Türk lirasının değeri kaybı gibi etkenlerle birlikte ithalat 219.548 milyar dolara kadar gerilemiştir. Bu dönemde ekonomik dengeler ve uluslararası faktörler Türkiye'nin dış ticaretini etkileyen önemli unsurlar haline gelmiştir (TOBB Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, 2017: 137-139). Dış ticaret hacminin azalmasında etkili olan bir diğer faktör, son yıllarda uygulanan korumacı politikalarlardır. Korumacı politikaların yürürlüğe girmesi, yerel üretimi teşvik etmeye yönelik adımların atılmasını sağlamıştır. İthalatın kontrol altına alınması ve yerel ürünlerin tercih edilmesi, dış ticaret dengesinin korunmasına yardımcı olmuştur. Bu süreçte ihracatın artması, Türkiye'nin dış ticaret açığına karşı daha dayanıklı hale gelmesine olanak sağlamıştır. 2017 yılından itibaren ithalatın azalırken ihracatın arttığı görülmektedir. Bu gelişme, son 2 yılda dış ticaret açığının olumlu yönde etkilenmesine katkı sağlamıştır (Eren ve Gürbüz, 2020:322). 2020'deki düşüş ise küresel ekonomik faktörler ve COVID-19 pandemisinin etkisiyle gerçekleşmiştir. 2021'de dış ticaret açığı azalsa da 2022'de özellikle yüksek ithalat nedeniyle tekrar belirgin bir artış göstermiştir.

Türkiye, tarihsel süreç boyunca komşu ülkeleriyle ilişkilerini güçlendirmek için çeşitli stratejiler benimsemiştir. 2000 yılında hayata geçirilen "Komşu ve Çevre Ülkeler ile Ticaretin Geliştirilmesi Stratejisi," Türkiye'nin uyguladığı bölgesel ağırlıklı politikalarından sadece biri olarak dikkat çekmektedir. Bu strateji, Balkanlar'dan Karadeniz'e, Kafkaslar' dan Ortadoğu'ya ve Güneydoğu Avrupa'dan Orta Asya'ya kadar geniş bir coğrafi bölgeye yayılan toplam 52 ülkeyi hedeflemektedir. Bu yaklaşım, Türkiye'nin dış ticaretini çeşitlendirmek ve yeni pazarlara açılmak için önemli bir adım olarak görülmektedir. 2004-2013 döneminde Türkiye, komşu ve çevre ülkeler stratejisinin genişletilmiş bir versiyonunu uygularken, Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler ve Karadeniz Ekonomik İş birliği Örgütü (KEİÖ) üyeleri ile gerçekleştirdiği ihracatta olumlu bir performans sergilemiştir. Karadeniz'in kıyısında bulunan Türkiye, bu bölge ülkeleriyle çeşitli ticaret faaliyetleri yürütmektedir. Karadeniz bölgesindeki ülkeler arasındaki ekonomik,

teknik ve bilimsel iş birliğini teşvik etmek ve bölgenin kalkınmasına katkıda bulunmak amacı ile 1992 yılında Türkiye öncülüğünde kurulan Karadeniz Ekonomik İş birliği Örgütü (KEİÖ), Karadeniz'in ekonomik potansiyelini daha iyi değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Üye ülkeler Karadeniz'e kıyası olan Türkiye, Rusya, Ukrayna, Romanya, Bulgaristan, Gürcistan, Moldova iken, kıyası olmadığı halde üye olan Arnavutluk, Yunanistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dır. (Tütünsatar ve Sezgin, 2022: 330-331).

2.2. Bulgaristan

2.2.1. Genel Ekonomik Durum

Soğuk Savaş döneminde, Bulgaristan gibi Doğu Bloku ülkeleri, ekonomilerini büyük ölçüde merkezi planlama ve devlet müdahalesi üzerine inşa etmişlerdi. Ancak, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte küresel ekonomideki değişimler ve serbest piyasa ekonomilerine doğru genel bir yönelim, eski Sovyet Bloku ülkeleri için değişiklikleri zorunlu kılmıştır. Bulgaristan da bu değişikliklere ayak uydurmaya çalışmış, ancak pazar ekonomisine geçiş sürecinde başlangıçta bazı zorluklar yaşamıştır. Tarım sektöründeki reformlar ve diğer ekonomik değişikliklerdeki zorluklar, ülkede 1996 yılında ciddi bir ekonomik krize yol açmıştır.

Avrupa Birliği, Bulgaristan'ın kalkınmasına olumlu etkilerde bulunmuş ve sınır bölgeleri için "INTERREG" projeleri gibi destekler sağlamıştır. INTERREG programları, AB'nin sınır bölgelerinde iş birliğini ve entegrasyonu teşvik etmek amacıyla tasarlanmıştır (Özel, 2009: 78). Bu projeler, sınır bölgelerindeki ekonomik, sosyal ve çevresel iş birliğini artırmayı hedefleyerek ve sınır ötesi iş birliği ile sınırların olmadığı bir bütüncül yapı oluşturmayı amaçlamaktadır. Bulgaristan'ın kişi başına gelir ve tüketim düzeyi açısından AB ortalamasının altında olduğunu, 2020 yılında Tüketici fiyatlarının enflasyona yansımaya oranı ortalama olarak %1,2 seviyesinde iken, bu oran 2021 yılında IMF'nin hesaplarına göre %2,8 olarak kaydedilmiştir. Yani, tüketici fiyatları 2021'de bir önceki yıla göre daha hızlı bir şekilde artmıştır. Ancak tüm bu olumlu gelişmelere rağmen Bulgaristan, AB'nin en fakir ülkelerinden biri olarak kalmaya devam etmiştir (Cansız, 2021: 16). Bulgaristan, 2020 yılı itibarıyla dünyanın 75. büyük ekonomisi olarak kabul edilmektedir.

Tablo 2.4. Bulgaristan'ın Temel Ekonomik ve Sosyal Göstergeleri (1996-2022)

Yıl	GSYİH (milyar dolar)	KB.GSYİH (bin dolar)	BÜYÜME%	ENFLASYON%	İŞSİZLİK%
1996	12.294	1.470	5.2	121.6	12.5
1997	11.316	1.361	-14.1	1.058	13.7
1998	15.031	1.820	3.8	18.7	12.2
1999	13.627	1.660	-8.4	2.6	14.1
2000	13.245	1.621	4.6	10.3	16.2
2001	14.183	1.771	3.8	7.4	19.9
2002	16.403	2.093	5.9	5.8	18.1
2003	21.144	2.719	5.2	2.3	13.7
2004	26.157	3.390	6.5	6.1	12.0
2005	29.868	3.900	7.1	5.0	10.1
2006	34.380	4.523	6.8	7.3	9.0
2007	44.432	5.889	6.7	8.4	6.9
2008	54.480	7.271	6.1	12.3	5.6
2009	52.023	6.988	-3.3	2.8	6.8
2010	50.760	6.864	1.6	2.4	10.3
2011	57.737	7.857	2.1	4.2	11.3
2012	54.288	7.431	0.7	3.0	12.3
2013	55.852	7.688	-0.5	0.9	12.9
2014	57.157	7.912	0.9	-1.4	11.4
2015	50.811	7.079	3.4	-0.1	9.1
2016	53.964	7.571	3.0	-0.8	7.6
2017	59.309	8.382	2.7	2.1	6.2
2018	66.370	9.448	2.7	2.8	5.2
2019	68.881	9.874	4.0	3.1	4.2
2020	70.368	10.148	-4.0	1.7	5.1
2021	84.041	12.219	7.7	3.3	5.3
2022	90.346	13.974	3.9	15.3	4.4

Kaynak: World Bank veri tabanı kullanılarak hazırlanmıştır.

Bulgaristan'ın ekonomik göstergeleri, 1996-2022 döneminde çeşitli aşamalardan geçerek dinamik bir seyir izlemiştir. Özellikle 2021'deki %7,7'lik yüksek büyüme, ekonominin güçlenmeye başladığını işaret ederken, 2022'de büyüme hızındaki ılımlı düşüş ve %15,30'luk enflasyon oranındaki artış, ekonomideki belirli zorlukları yansıtmaktadır. İşsizlik oranındaki düşüş, istihdamın genelde sağlıklı bir seyir izlediğini göstermektedir. Bu ekonomik dalgalanmalar, Bulgaristan'ın içsel ve dışsal dinamiklerine bağlı olarak şekillenmiş, özellikle AB üyeliği gibi faktörlerin ekonomik direnci olumlu yönde etkilediği gözlemlenmiştir.

Tabloya göre, genel olarak pozitif büyüme yaşanmış, en yüksek büyüme hızı 2005 yılında (%7,1) kaydedilmiştir. 2020'de ise muhtemelen COVID-19 pandemisinin etkileri nedeniyle yaşanan bir düşüş yaşayarak GSYİH büyüme hızı %-4.0 olarak kaydedilmiştir. Bulgaristan'da, 1997'de %1.058 ile rekor düzeyde yüksek bir enflasyon oranı görülmüştür, bu ekonomik krizin bir sonucu olarak kabul edilmektedir. 2003 yılına kadar enflasyon oranı büyük ölçüde kontrol altına alındığını ve düşük seviyelerde tutulmaya çalışıldığı görülmektedir. 2020 yılına gelindiğinde ise enflasyon oranı hala yönetilebilir seviyede olan %1,7 seviyesinde kaydedilmiştir. Bulgaristan'da 1996'da işsizlik oranı %12,50 ile oldukça yüksek bir oranda olduğu görülmektedir. Ancak 2000'lerin ortalarından itibaren işsizlik oranı istikrarlı bir şekilde azalmaya başlayarak 2007-2008 küresel mali kriz döneminde işsizlik oranında artış izlenmekte iken, 2019 yılında %4,2 ile düşük bir seviyeye ulaşmıştır. 2020 yılına geldiğimizde ise işsizlik oranı %5,1 olarak kaydedilmiştir. Bulgaristan ekonomisi, 2021 ve 2022'de güçlü bir toparlanma sergileyerek büyümeye devam etmiştir. Ancak, 2022'de enflasyondaki yüksek oran, dikkate alınması gereken bir ekonomik zorluğu işaret etmektedir. İşsizlik oranındaki düşüş ve kişi başına düşen GSYİH' da ki artış, ekonominin genelde olarak sağlıklı bir durumda olduğunu göstermektedir.

2.2.2. Bulgaristan Ekonomisinin Sektörel Dağılımı

1990'lara kadar olan dönemde Bulgaristan, sosyalist bir ekonomiye sahip olduğu için, sanayinin ekonomideki payı %50'nin üzerinde seyretmekteydi. Ancak Sosyalizmin çöküşünün ardından ticaret ve hizmet sektörleri önem kazanmaya başlayarak ön plana çıkmıştır. Piyasa ekonomisine geçiş döneminde, ticaret ve hizmet sektörlerinin önemi artarken, özel sektörün GSYİH içindeki payı da hızla artmıştır. Bu dönemde, özellikle özel sektörün ekonomideki etkinliği ve rolü büyüme göstermiştir. 1992 yılından itibaren başlayan süreçte Bulgaristan'da hizmetler sektörünün önemi giderek artmış ve günümüzde de bu sektörün hakimiyeti devam etmektedir (Halit, 2019: 33). Bulgaristan'ın ekonomik yapısında tarımın önemli bir yeri

bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde Bulgaristan'da nüfusun büyük bir kısmı tarımla uğraşmakta ve tarım, ekonominin büyük bir bölümünü oluşturmaktaydı. Ancak tarım sektöründe verimliliğin artmasıyla daha az kişiyle daha fazla ürün üretilmesi, tarımda çalışan nüfusun azalmasına yol açmıştır. Günümüzde ise Bulgaristan'da ekonomik faaliyetlerin sadece %20'si tarımla ilgilidir. Diğer sektörlerde istihdam oranı artmış ve ekonomide diğer sektörlerde büyüme ve gelişme yaşanmıştır (Gözenç, 1979: 204).

Tablo 2.5. 1996-2022 Yıllarında Bulgaristan'ın GSYİH içinde Sektörel Dağılımı

Yıl/ Sektör	Tarım%	Sanayi%	Hizmet%	Yıl/Sektör	Tarım%	Sanayi%	Hizmet%
1996	9.59	16.21	65.93	2009	4.24	26.57	56.09
1997	20.48	21.78	49.09	2010	4.03	23.76	59.50
1998	13.41	21.29	54.44	2011	4.66	25.03	57.59
1999	12.96	22.34	53.40	2012	4.43	25.38	57.18
2000	10.97	22.68	54.02	2013	4.52	23.51	58.18
2001	10.60	23.98	53.49	2014	4.56	23.44	58.73
2002	9.71	24.00	55.26	2015	4.06	24.02	58.29
2003	9.10	24.32	53.85	2016	4.05	24.45	57.61
2004	8.45	23.13	54.05	2017	4.04	23.98	57.98
2005	7.28	24.23	53.53	2018	3.38	22.40	60.86
2006	6.10	25.37	52.94	2019	3.24	21.69	61.42
2007	4.65	26.26	53.92	2020	3.49	21.81	61.45
2008	5.87	24.99	53.22	2021	4.37	20.85	62.27
				2022	3.86	25.45	59.58

Kaynak: World Bank veri tabanı kullanılarak hazırlanmıştır.

1996 yılında Bulgaristan ekonomisinin %9,59'unu oluşturan tarım sektörü, 2020' yılına gelindiğinde %3,49'a gerilemiştir. Bu gerileme, tarımın ülke ekonomisindeki önemini azalttığını ve modernleşme ve endüstrileşme süreçlerinin etkilerini yansıtmaktadır. Bu düşüş, genellikle tarımın diğer sektörlerle kıyasla daha düşük katma değer yarattığını ve işgücünün daha fazla istihdam edildiği bir sektör olduğunu yansıtmaktadır. Sanayi sektörü, 1996'da %16,2 olan payını 2020'de %21,8'e çıkardığı görülmektedir. Bu sektördeki büyüme, endüstriyel üretimin ve işlenmiş ürünlerin ihracatının arttığını göstermektedir. Özellikle 2000'lerin başından itibaren sanayi sektöründeki büyüme dikkat çekmektedir. Hizmet sektörü, Bulgaristan ekonomisinin en büyük bileşeni olarak öne çıkmaktadır. Ancak, 1996'da

%65,9 olan payının 2020'de %61,4'e gerilediği görülmektedir. Bu, hizmet sektörünün payında küçük bir düşüş yaşandığını, ancak hala büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. 2021 yılında ise tarımın %4,37, sanayinin %20,85 ve hizmet sektörünün %62,27 payıyla öne çıktığı görülmektedir. Ancak, 2022'de tarımın payı bir nebze artarak %4,40'a yükselmiş, sanayi sektörü ise belirgin bir artışla %25,99'a çıkarak önemli bir büyümeyi işaret etmiştir. Diğer taraftan, hizmet sektörü %57,66'lık payıyla genel ekonomik yapı içinde önemli bir konuma devam etmektedir. Özellikle 2000'lerin ortalarından itibaren hizmet sektöründe bir azalma görülmektedir. Tabloya baktığımızda, özellikle 2008 finansal krizi ve sonrasındaki yıllarda, hizmet sektörünün payının artması ve sanayi sektörünün payının düşmesi dikkat çekmektedir. Bu, finansal krizden Hizmet sektörüne göre, sanayi sektörünün daha fazla etkilendiği söylenebilir.

2.2.3. Bulgaristan Dış Ticaret Politikası

1990'ların başında, Bulgaristan da dahil olmak üzere Doğu Avrupa'daki birçok ülkede sosyalist ekonomik sistem çökmüş ve 2000'li yılların başlarında ülke liberal ekonomik sistemi benimseyerek dış ticaretini yeniden yapılandırmıştır. Bu durum Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi COMECON'un dağılması gibi büyük değişikliklerle sonuçlanmıştır (Taylan, 2011 :5). Sovyetler Birliği'nin öncülük ettiği ve Doğu Bloku ülkeleri arasında ekonomik iş birliğini teşvik etmeyi amaçlayan bir organizasyon olan COMECON, Bulgaristan için önemli bir ticaret ortağı konumundaydı. Bu organizasyonun dağılması ülkenin birçok geleneksel ticaret ortağını da kaybederek ekonomik olarak zorlu bir döneme girmesine neden olmuştur (Yurtsever, 1990: 3).

1996 yılında Bulgaristan'da başlayan ekonomik kriz, ülkenin mali istikrarını ciddi şekilde tehdit ederek, Levanın dolar karşısında büyük bir değer kaybı yaşaması ile birlikte dış borçların geri ödenmesini zorlaştırmıştır. Bu durum iç ve dış ticareti neredeyse durma noktasına getirerek, özel sektörü de olumsuz etkilemiş ve birçok firma kapanarak, bazı bankalar faaliyetlerini askıya almak durumunda kalmıştır. Krizi sona erdirmek amacıyla 1996 yılı sonunda uygulamaya konulan istikrar paketi, ekonomide ne yazık ki, istenen sonuçları vermemiştir. Ülkede yaşanan ekonomik krizin ana sebeplerinden biri, kamu harcamalarının denetim altına alınamamasıdır. Ayrıca, seçim döneminin gelmesi, faiz oranlarının yükselmesi ve ulusal paranın değer kaybetmesi gibi faktörler, ekonomiyi hiperenflasyon sürecine sürüklemiş ve 1997 yılı başlarında kriz iyice derinleşmiştir. Bu ekonomik kriz, sosyal ve politik istikrarsızlık dönemini tetiklemiş ve reform sürecini karmaşık hale getirmiştir (Kolev, 2015).

1997 yılı Temmuz ayında IMF ile yapılan anlaşma çerçevesinde, Bulgaristan'da bir para kurulu oluşturularak, Levanın Alman Mark'ına endekslenmesi ile birlikte ülkede makroekonomik istikrar sağlanmış ve 1998 yılından itibaren ekonomik büyüme yeniden başlamıştır. 1 Ocak 1999'da Leva, Euro'ya endekslenerek sabit bir döviz kuru benimsenmiş ve Para Kurulu tasarısı gereği, Bulgar Merkez Bankası (BNB), döviz rezervlerinin para arzının en az %100'ünü karşılamakla yükümlü hale getirilmiştir. Bu nedenle para arzı ve kredi büyümesi sıkı bir denetime tabi tutulmuştur. Ayrıca, Bulgar Merkez Bankası'nın ticari bankaları finanse etmesi ve kamuya borç vermesi yasaklanmıştır (Özkök, 2003: 118).

Doğu Bloğunun çöküşünden sonra Bulgaristan, dışa dönük serbest piyasa modelini benimsemiştir. 2007'de AB'ye tam üye olduktan sonra Bulgaristan, ekonomik yapısında radikal reformlar gerçekleştirmiş ve Dünya Bankası tarafından üst orta gelirli ekonomiler sınıfına dahil edilmiştir. 2018 yılında Bulgaristan'ın gelirleri AB ortalamasının üzerine çıkmıştır. Bu iyileşme, yoksulluk ve sosyal dışlanma riski taşıyan nüfusun payının azalmasına ve %22 seviyelerine inmesine yol açmıştır (T.C. Sofya Ticaret Müşavirliği, 2019: 25).

Bulgaristan'ın 1996 yılında Dünya Ticaret Örgütüne üyeliği, ülkenin dış ticaretini genişletmesine, ticaret ortaklarıyla daha fazla iş birliği yapmasına ve uluslararası ticarete daha fazla fırsat elde etmesine olanak tanımıştır (Paker,2004). Diğer yandan Bulgaristan, Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması'na (Central European Free Trade Agreement - CEFTA) 1998 yılında dahil olmuştur. CEFTA, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri arasında serbest ticareti teşvik etmek amacıyla kurulan, CEFTA, üye ülkeler arasında ticaret engellerini kaldırmayı, gümrük vergilerini azaltmayı ve ticaretin kolaylaştırılmasını hedefleyen bir serbest ticaret anlaşmasıdır (Kazaz, 2019: 53).

AB üyeliği, Bulgaristan'a AB pazarına daha kolay erişim ve AB üyeleriyle serbest ticaret avantajı gibi olanaklar sunması sebebi ile 2007 yılında Bulgaristan'ın ticaret hacmi hızla artış göstermeye başlamıştır. Bu dönemde dış ticaret hacmi neredeyse 7 kat artış göstermiştir. Ticaret hacminin artmasına rağmen, Bulgaristan dış ticaretinde, ülkenin ithalatının, ihracatından fazla olması durumundan dolayı sürekli olarak ticaret açıkları vermektedir. Bu açıkların nedeni olarak ithalatın büyümesi, enerji ithalatının artışı ve yetersiz ihracat çeşitlendirmesi yer almaktadır. 2008'de dünya genelinde yaşanan ekonomik kriz, Bulgaristan'ın dış ticaretini olumsuz etkileyerek Ülkenin dış ticaret hacminin 2009 yılında 59 milyar dolardan 40 milyar dolara düşmesine neden olmuştur. Bulgaristan, 2016 yılına kadar olan sürede krizin etkilerini atlatarak ihracat ve ithalatını arttırmış ve ülkenin dış ticaret açığı da azalma eğilimine girmiştir (Coşkun, 2019: 40-41).

2.2.4. Türkiye- Bulgaristan Dış Ticaret İlişkisi

İkinci Dünya Savaşı sırasında Bulgaristan'ın Sovyetler Birliği'nin etkisi altına girerek Doğu Bloku ülkeleri arasında yer alması ile Türkiye ile ilişkileri gerilimli bir hale gelmiştir. Ancak Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Doğu Blokunun çökmesiyle birlikte Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkiler hızla normalleşmeye başlayarak İki ülke arasında ekonomik, kültürel ve siyasi iş birliğini artırmaya başlamıştır. Son yıllarda Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkiler dostane ve müttefik bir şekilde ilerlemiş ve İki ülke arasındaki üst düzey ziyaretler ve iş birliği projeleri artmıştır. Aynı zamanda, Avrupa Birliği üyeliği sürecinde Bulgaristan'ın Türkiye'yi desteklemesi ilişkileri güçlendirmiştir. 1990'lardan sonra Bulgaristan'da gerçekleşen reformlar, Türkiye ile komşusu arasındaki ilişkilerin olumlu bir şekilde yeniden şekillenmesine katkı sağlamış ve İki ülke arasında daha fazla iş birliği ve diyalog olanağı doğmuş, bu da bölgesel istikrar ve ekonomik kalkınma için önemli bir adım olmuştur (Ağca, 2014: 155). Bu zamandan günümüze Türkiye ve Bulgaristan, Gümrük Birliği anlaşması çerçevesinde iş birliği yapmaktadır. Ayrıca, serbest ticaret anlaşmaları da ile bu ticaretin serbestleşmesine ve engellerin kaldırılmasına katkı sağlamıştır. İki ülke arasındaki ulaşım ve lojistik altyapı iyileştirilmiştir. Bu, ticaretin daha hızlı ve etkili bir şekilde yapılmasına olanak tanımıştır. 2016 yılından 2021 yılına kadar olan dönemdeki ticaret hacmindeki rekor artış, Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ekonomik ilişkilerin ve ticari etkileşimin olumlu bir şekilde geliştiğini göstermektedir.

Tablo 2.6. Türkiye-Bulgaristan Arasındaki Dış Ticaret (2013-2022, Milyar \$)

Yıl	Top. İhracat (\$)	Top. İthalat (\$)
2013	2.136,157	2.810,687
2014	2.117,335	2.924,659
2015	1.762,803	2.348,245
2016	2.488,143	2.162,772
2017	2.919,793	2.791,323
2018	2.816,992	2.545,867
2019	2.668,230	2.384,901
2020	2.634,444	2.124,162
2021	3.953,436	2.545,472
2022	4.721,645	2.693,341

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye ile Bulgaristan arasındaki dış ticaret verileri incelendiğinde, karşılıklı ticaretin belirgin bir artış gösterdiği görülmektedir. 2013 yılında başlayan dış ticaret hacmi, 2022 yılına kadar istikrarlı bir şekilde büyümüştür. Türkiye'nin Bulgaristan'a ihracatı 2013-2022 döneminde yaklaşık olarak 2.16 kat artarak 2.783.798'den 6.947.484 dolara ulaşmıştır. Benzer şekilde, Türkiye'nin Bulgaristan'dan ithalatı da 2013-2022 döneminde yaklaşık olarak 2.26 kat artarak 3.716.898'den 3.335.646 dolara gerilemiştir. Bu veriler, iki ülke arasındaki ticaretin zaman içinde dengeli bir şekilde genişlediğini göstermektedir. 2021 yılında yaşanan artış, özellikle ticaretin daha da canlanarak ivme kazandığını göstermektedir. Bu durum, Türkiye ve Bulgaristan arasındaki ekonomik ilişkilerin güçlendiğini ve ticaret hacminin artarak karşılıklı yarar sağladığını işaret etmektedir.

Bu durum aynı zamanda, Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ticari ilişkilerin Serbest Ticaret Anlaşması sayesinde tekrar canlandığını ve Türkiye'nin dış ticarete önemli bir toparlanma yaşadığını yansıtmaktadır (Demircioğlu, 2003: 19). Serbest Ticaret Anlaşması, Bulgaristan'ın 2007 yılında Avrupa Birliği'ne üye olmasıyla birlikte sona ermiş ve onun yerine Türkiye ile Avrupa Birliği arasında Gümrük Birliği esaslarına dayalı bir ticaret ilişkisi kurulmuştur. Bu değişim, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ticaretinde yeni bir aşamayı temsil etmektedir ve ekonomik entegrasyonlar arasındaki bu geçiş, Türkiye'nin dış ticaret politikalarında önemli bir dönüm noktasını ifade etmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ekonomik ilişkiler, komşu ülkelerin ticaretteki olumlu etkileşimini yansıtan bir model sergilemektedir. Coğrafi yakınlık, tarihsel bağlar, ticaret anlaşmaları ve karşılıklı ihtiyaçlar, bu ilişkilerin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu, her iki ülkenin ticaret potansiyelini iyi değerlendirdiğini göstermektedir. Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ticaretin odaklandığı başlıca ürünler, her iki ülkenin coğrafi konumlarına ve ekonomik ihtiyaçlarına dayalı olarak çeşitlenmektedir. İşte bu iki ülke arasındaki ticarete öne çıkan başlıca ürünler; Türkiye'nin özellikle Bulgaristan'a örme eşyalar, giyim eşyaları, kazanlar, makineler, mekanik cihazlar, plastik ürünler, elektrikli makineler ve cihazlar, motorlu kara taşıtları ve bu ürünlerin parçalarını ihraç ettiğini, Öte yandan, Bulgaristan'dan Türkiye'ye mineral yağlar, mineral yakıtlar, orman ürünleri, elektrikli makineler ve cihazlar, ayçiçeği tohumu, plastik, kurşun, bakır gibi ürünlerin ithal edilmiştir (Coşkun, 2019: 49). Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ticaretin önemli bileşenleridir ve iki ülke arasında ekonomik etkileşimi yansıtmaktadır. Her iki ülkenin coğrafi konumları, endüstriyel kapasiteleri ve ekonomik ihtiyaçları, bu ürünlerin ticaretini teşvik etmektedir.

2.3. Gürcistan

2.3.1. Genel Ekonomik Durum

Sovyet ekonomisi, merkezi bir planlama sistemi üzerine kurulmuştur. Devletin, üretim, dağıtım ve tüketim konularında kararlar merkezi otorite tarafından alınmaktaydı. Gürcistan, Sovyetler Birliği'nin ekonomik yapısında önemli bir role sahip olup Ticaret alanında Birliğin en önemli ekonomi merkezlerinden biri konumunda yer almaktaydı. Bu dönemde Ekonomik kararların çoğu Gürcistan'da müzakere edilerek son karar Moskova tarafından verilmekteydi. Aynı zamanda, Gürcistan'ın coğrafi konumu, Karadeniz'e kıyısı olan bir ülke olması nedeniyle deniz ticareti açısından da stratejik bir konumda yer almaktadır (Musaeva, 2018: 139).

Gürcistan, 1991'de bağımsızlığını ilan etmesinin ardından yüksek enflasyon, sanayi ve tarım ürünleri üretiminde azalma, turist sayısındaki düşüş ve işsizlik gibi ciddi ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Gürcistan, 1993 yılında ekonomide yapısal değişim sürecine girmiş 1994 yılında enflasyonun %15,607 gibi bir orandan %163'e düşürmüştür. Ayrıca ülke, 1995 yılında para biriminde de reform yaparak Amerikan Doları (USD) geçmiş, böylelikle dış ticarete güçlü bir para birimine sahip olma, uluslararası finansal sisteme entegrasyonunu kolaylaştırıp ülkeyi yabancı yatırımcılar için daha çekici bir hedef haline getirebilmeyi hedeflemiştir (Kuran, 2006: 125).

Gürcistan'da yaşanan ekonomik sorunlar, özel sektörde birçok firmanın kapanmasına yol açmıştır. Ülkenin ayakta kalabilmesi için batıdan gelen insani yardımlara ihtiyaç duyulmuştur. Ekonomik faaliyetlerin yaklaşık yarısı kayıt dışı bir duruma gelmiştir. Bu durum, ekonomik istikrarsızlık ve işsizlik gibi sorunların özel sektörü olumsuz etkilediğini ve uluslararası yardıma olan bağımlılığın arttığını göstermektedir. 1995 yılında başlayan makroekonomik istikrar, yatırımların ve artan ticaretin özellikle hizmet, telekomünikasyon, yol ve boru hattı inşaatı sektörlerinde hızlı büyümeyi tetiklemiştir. Bu dönem, 1990'ların ikinci yarısındaki ekonomik canlanmanın temelini oluşturmuş ve 1996 ile Ekim 1998 arasında yıllık büyüme oranını %10'a kadar yükseltmiştir (Kuran, 2006: 126).

Diğer yandan 2003 yılında halkın büyük desteği ile gerçekleşen "Gül Devrimi," Gürcistan'da önemli bir siyasi dönüm noktası olarak kabul edilmekte olup yeni yönetim şekli ile demokratik reformlarında önü açılmıştır (Özçelik, 2016: 212). Ayrıca ülke Gül Devrimi ile pazar ekonomisi ve dış açılıma daha fazla ağırlık vermiştir. Aşağıdaki tabloda Gürcistan'ın 1996-2022 dönemi ekonomik gelişimini ve sosyal koşullarını incelemek adına, temel ekonomik ve sosyal göstergelerine ait veriler incelenmiştir.

Tablo 2.7. Gürcistan'ın Temel Ekonomik ve Sosyal Göstergeleri (1996-2022)

Yıl	GSYİH (milyar dolar)	KB.GSYİH (bin dolar)	BÜYÜME%	ENFLASYON%	İŞSİZLİK%
1996	3.095	689	11.2	39.4	11.5
1997	3.510	807	10.5	7.1	11.5
1998	3.613	852	3.1	3.6	14.5
1999	2.800	674	2.9	19.2	13.8
2000	3.057	750	1.8	4.1	10.8
2001	3.219	802	4.8	4.6	11.2
2002	3.395	854	5.5	5.6	12.6
2003	3.991	1.010	11.1	0.8	11.5
2004	5.125	1.305	5.8	5.7	12.6
2005	6.410	1.643	9.6	8.2	13.8
2006	7.745	1.996	9.4	9.2	13.6
2007	10.172	2.635	12.6	9.2	13.3
2008	12.795	3.325	2.4	10.0	17.9
2009	10.766	2.823	-3.7	1.7	20.7
2010	12.243	3.233	6.2	7.1	20.2
2011	15.107	4.022	7.4	8.5	19.6
2012	16.488	4.422	6.4	-0.9	19.7
2013	17.190	4.624	3.6	-0.5	19.4
2014	17.627	4.739	4.4	3.1	17.4
2015	14.953	4.014	3.0	4.0	16.5
2016	15.141	4.062	2.9	2.1	16.6
2017	16.242	4.357	4.8	6.0	13.9
2018	17.596	4.722	4.8	2.6	12.7
2019	17.470	4.696	5.0	4.9	11.6
2020	15.842	4.256	-6.8	5.2	11.7
2021	18.629	5.023	10.5	9.6	12.2
2022	24.780	6.675	10.4	11.9	11.3

Kaynak: World Bank veri tabanı kullanılarak hazırlanmıştır.

1995 yılı, yatırımların ve artan ticaretin hizmet, telekomünikasyon, yol ve boru hattı inşaatı sektörlerinde hızlı büyümeyi tetiklediği ve makroekonomik istikrarın sağlandığı dönemi işaret etmektedir. Rusya'da 1998 yılında yaşanan ekonomik ve finansal kriz, Gürcistan'ın yoğun ekonomik ve ticari bağlantılara sahip olduğu Rusya ile ilişkilerini olumsuz etkilemiş ve 1998 yılında ekonomik büyüme hızını %3,1 seviyesine düşmesine neden olmuştur. Bu durum, Gürcistan'ın ekonomik istikrarını sarsan zorlu bir dönemi temsil etmektedir. Gürcistan'ın ekonomik performansı 2000 yılında önemli değişiklikler yaşamıştır. Bu dönemde, hemen hemen tüm sektörlerde üretim artışı gözlenmiştir. Ancak, ülkenin ekonomisinin önemli bir parçasını oluşturan tarım sektörü, kuraklık nedeniyle büyük bir düşüş yaşamıştır. Bu durum, 2000 yılı GSYİH büyüme hızının %1,8 seviyesine gerilemesine neden olmuştur. Öte yandan, aynı yıl sıkı para politikaları, gıda fiyatlarının artışını kontrol altına alarak yıllık ortalama enflasyon oranını %4,1 seviyesine düşürmüştür.

2001 yılında ekonomik toparlanma gözlenmiş ve reel GSYİH büyüme oranı %4,8 seviyesine yükselmiştir. Bu büyümenin temel kaynağı, tarım ve ulaştırma-komünikasyon sektörlerindeki canlanma olmuştur. Ancak aynı dönemde, sanayi üretimi enerji üretimindeki sorunlar ve Türkiye'nin ithalat talebindeki düşüş nedeniyle daralma yaşanmıştır. 2002 yılında Gürcistan ekonomisi bir önceki yıla göre %5,5 büyüme kaydetmiştir, bu da ekonominin istikrarlı bir şekilde toparlandığını göstermektedir.

Gürcistan'ın GSYİH büyüme hızı 1990'ların sonlarından 2000'lere kadar oldukça yüksek seyretmiş ancak 2008'de yaşanan küresel finansal krizden olumsuz etkilenerek büyüme hızı düşüş göstermiştir. Sonraki yıllarda toparlanmaya başlamış ve 2010'ların ortalarından itibaren istikrarlı bir şekilde büyümeye devam ettiği görülmektedir. 2020'de ise -6.8'lik bir küçülme göstermiştir. Bu durumu pandeminin ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri ile açıklamak mümkündür.

2021 yılı, Gürcistan ekonomisi için olumlu bir yıl olarak görülmektedir. GSYİH büyümesi %10.5 ile yüksek bir seviyede gerçekleşmiş, bu durum da ekonominin hızlı toparlandığının göstergesidir. Ancak, enflasyon oranı %9.6'ya yükselmiş, bu durum fiyat istikrarındaki belirsizlikleri yansıtmaktadır. İşsizlik oranı ise %12.2 olarak kaydedilmiş, bu durumda iş piyasasında yaşanan zorlukları göstermektedir. Gürcistan'ın 2022 ekonomik tablosu, yüksek bir GSYİH büyümesiyle dikkat çekmektedir (%10.4). Bu, Gürcistan ekonomisinin güçlü bir performans sergilediğini işaret etmektedir. Ancak, bu büyümenin yanında önemli bir sorun olarak enflasyon oranı %11.9'a yükselmiştir. İşsizlik oranının %11.3 olarak kaydedilmesi, iş piyasasında

belirgin bir düşüşü göstermekte ancak enflasyon ve ekonomik zorlukların istihdam üzerinde olumsuz bir etkisi olabileceği anlaşılmaktadır.

1996'da % 43.0 gibi yüksek bir enflasyon oranı görölmüş ancak bu oran 2020'de % 7.3'e gerilemiştir. Enflasyon oranının dönem boyunca dalgalı bir seyir izlediği görölmekte ancak genel olarak kontrol altına alınmıştır. Enflasyonun kontrol altında tutulması olumlu bir ekonomik gösterge olarak değerlendirilebilir. 1996'da % 2.4 olan işsizlik oranı, 2009'da % 20.7'ye yükselmiş ve ardından düşüşe geçerek 2020'de %11.7 olarak kaydedilmiştir. İşsizlik oranındaki dalgalanmalar, ekonomik dönemlerin zorluklarını da yansıtan bir göstergedir. Gürcistan'da kişi başına GSYİH sürekli olarak artış göstermiştir. Bu durum ülke halkının yaşam standartlarının yükseldiği ve ekonomik refahın arttığı anlamına gelmektedir. Gürcistan, bu verilere dayanarak ekonomik politikalarını şekillendirme ve sürdürülebilir büyüme hedeflerine odaklanma fırsatına sahiptir.

2.3.2. Gürcistan Ekonomisinin Sektörel Dağılımı

Gürcistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından, ülkenin ekonomik yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Sanayi sektörünün GSYİH' da ki payı azalırken, hizmet sektörünün payı artış göstermiştir. Bu değişimin temel nedenlerinden biri, Sovyetler Birliği döneminde kurulan eski sanayi tesislerinin teknolojisinin eskimiş ve atıl hale gelmiş olmasıdır. Dolayısıyla, sanayi sektörü sınırlı sayıda işletmenin faaliyetlerine dayanmaktadır (Shantadze, 2006: 53). Tarım ve sanayi sektörlerinde önemli üretim düşüşleri yaşanmış, ayrıca Abhazyadaki savaş nedeniyle Rusya'ya ulaşan ticaret yolları da kapanmıştır. Bu çöküş, Gürcistan'ın ekonomik zorluklarla başa çıkma sürecini daha karmaşık hale getirmiştir. Diğer yandan Gürcistan, manganez ve kömür rezervleri bakımından zengin bir ülke olmasına rağmen, kömür kalitesi yeterli düzeyde değildir. Ayrıca, ülkede sınırlı sayıda petrol rezervi ve doğalgaz rezervi bulunmaktadır, bu nedenle enerji kaynaklarında dışa bağımlıdır (Güngör, 2013: 43).

Gürcistan ekonomisinin temel bileşenleri arasında Karadeniz sahilleri ve dağlarında yoğunlaşan turizm sektörü, narenciye, üzüm ve çay yetiştiriciliği ile madencilik bulunmaktadır. Nüfusun yarısından fazlasının tarım sektöründe istihdam edilmesi, tarımın ülkenin ekonomisi için ne kadar önemli olduğunun göstermektedir (TİKA Faaliyet Raporu, 2005: 34). Tarım ve hayvancılık sektörü yeterince gelişmemiş olsa da, son yıllarda tarımsal altyapı ve mekanizasyonun kullanımı artmıştır. 2021 verilerine göre, tarımın ekonomideki payı %7 olarak kaydedilmiştir (DEİK. (2022: 2).

Gürcistan, ekonomik ve siyasi reformlara odaklanarak özelleştirme, vergi sistemi, kamu harcamaları, yolsuzluk ve kaçakçılıkla mücadele gibi konularda önemli gelişmeler kaydetmesine rağmen, Ülkenin resmi İstatistik Kurumu'na göre, gayri safi yurtiçi hasılasının yaklaşık %40'ı kayıt dışı ekonomiye ait olarak kaydedilmektedir. Ancak, Uluslararası Para Fonu (IMF) verilerine göre, kayıt dışı ekonominin GSYİH'nin %60'ını aşarak daha büyük bir sorun teşkil ettiği yönündedir. Bu derece büyük çaptaki kayıt dışı ekonomi, ülkenin geniş kapsamlı bir ekonomik büyüme elde etmesini engelleyen en büyük zorluklardan biri olmasının yanı sıra ülkenin ekonomik performansını daha iyi anlamak için ek önlemler alınması gerektiğinin de bir göstergesidir (Kuran, 2006: 124). Aşağıdaki tablo Gürcistan'ın 1996-2022 dönemi ekonomisinde yaşanan önemli evrimlerine ait GSYİH (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla) sektörel dağılımını, yansıtmaktadır.

Tablo 2.8. 1996-2022 Yıllarında GSYİH içinde Sektörel Dağılımı

Yıl/Sektör	Tarım %	Sanayi%	Hizmet%	Yıl/ Sektör	Tarım%	Sanayi%	Hizmet%
1996	33.15	23.04	41.36	2009	8.10	18.93	60.66
1997	27.51	22.22	44.80	2010	8.45	16.85	63.08
1998	26.24	21.80	48.02	2011	9.13	17.95	61.70
1999	24.72	21.23	49.21	2012	8.18	19.17	61.72
2000	20.60	21.00	53.25	2013	8.62	18.51	62.19
2001	20.96	20.54	52.91	2014	8.53	18.70	61.65
2002	19.24	22.74	52.35	2015	7.81	19.15	62.02
2003	19.30	24.09	51.43	2016	7.30	19.26	61.50
2004	16.40	24.18	51.69	2017	6.24	20.21	60.26
2005	14.77	23.76	51.09	2018	6.76	19.92	60.27
2006	11.20	21.71	55.22	2019	6.50	20.31	60.77
2007	9.20	20.90	56.84	2020	7.29	21.18	59.09
2008	8.13	18.94	60.71	2021	6.47	21.37	59.51
				2022	5.97	21.36	59.58

Kaynak: <https://data.worldbank.org/country/gurcistan>

Tabloya göre, 1996 yılında tarım sektörünün GSYİH içindeki payı yüksektir (yaklaşık %33,15), ancak zaman içinde önemli ölçüde azalarak ve 2020 yılına gelindiğinde %7,29'a kadar düştüğü görülmektedir. Bu, ülkenin tarım sektöründen uzaklaştığını ve diğer sektörlerle yönlendiğinin bir göstergesidir. Aynı dönemde Hizmet sektörünün, payını % 37,50 oranında

sürekli artırdığı ve 2020’de %54,09’a ulaştığı görülmektedir. Bu durum, Gürcistan’ın ekonomisinin giderek daha fazla hizmet tabanlı hale geldiğini gösterirken aynı zamanda büyümenin, turizm, perakende, eğitim ve diğer hizmet sektörlerinin de gelişimini yansıtmaktadır. Sanayi sektörü ise, bu dönem boyunca istikrarlı bir şekilde büyüme göstermiştir. Ancak 1996 yılında %23.04 olan payını, 2020 yılında %21.18’e kadar düşürmüştür. Ancak Sanayi sektörü hala ekonominin önemli bir bileşeni konumunda yer almaktadır. 2021’den 2022’ye geçişte tarım sektörü %6.47’den %6.09’a düşerken, sanayi %21.37’den %21.54’e ve hizmet sektörü %59.51’den %59.90’a yükselmiştir. Bu değişiklikler, ekonominin tarım sektöründen hizmet sektörüne doğru bir kayma yaşadığını göstermektedir. Tarımın azalması, ekonominin daha çeşitlenmiş ve endüstrileşmiş bir yapıya doğru evrildiğinin göstergesidir. Genel olarak, Gürcistan ekonomisi bu dönemde çeşitlenmeye doğru ilerlediği görülmektedir. Tarımın ekonomideki payı azalmış, ancak hizmet ve sanayi sektörleri daha fazla önem kazanmıştır. Bu durum, ekonominin daha sürdürülebilir ve dengeli bir yapıya doğru evrildiğinin göstergesidir.

2.3.3. Gürcistan Dış Ticaret Politikası

Gürcistan, 14 Haziran 2000’den bu yana Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) üyesi olarak, uluslararası ticaret ilişkilerini ‘Tercihli Yardım Rejimi’(MFN) prensibi çerçevesinde sürdürmektedir. Gürcistan’ın DTÖ’ye üyeliği, ülkenin uluslararası ticaret ve ekonomik büyüme stratejileri üzerinde önemli etkilere sahiptir. Gürcistan’ın dünya pazarlarına tercihli tarife oranları ile erişimini artırarak ihracatını teşvik edebilir ve ekonomik büyümeyi destekleyebilir. Ancak, DTÖ üyeliği uluslararası ticaret kurallarına uymayı gerektirmekte olup ürün kalitesi ve standartlarını yükseltme zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir (Kuran, 2006: 131-132). Ülke, DTÖ üyeliği sayesinde birçok farklı ticaret partneriyle serbest ticaret anlaşmaları yapmış ve bu anlaşmalar ile tüm (BDT) ülkeleri, Avrupa Birliği (AB), Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA), ABD, Birleşik Krallık, Hong Kong ve Türkiye ile iş birliği yaparak ticaretin serbestleştirilmesini hedeflemektedir. Ayrıca, Çin ile serbest ticaret anlaşması yapmış olan Gürcistan, bu büyük ekonomiyle iş birliği yaparak uluslararası ticaretini daha da çeşitlendirmiştir. Çin’in dünya çapında sadece 21 ülke ile bu tür bir anlaşma yapmış olması, Gürcistan’ın uluslararası ticaret sahnesindeki önemini ayrıca vurgulamaktadır (Paksadze ve Çelik, 2022: 799).

2001 yılında IMF, fakirliği azaltma programı kapsamında Gürcistan’a yönelik 141 milyon USD tutarında 3 yıllık bir krediyi onaylamıştır. Bu kredi, Gürcistan’ın hayat standartlarını yükseltmeyi amaçlayan sosyal programların

uygulanmasını, hükümetin gelir toplama süreçlerini iyileştirmesini ve makroekonomik istikrarı sağlamasını desteklemek için tahsis edilmiştir. Ancak, ülke 2003 yılında artan bütçe açıkları nedeniyle IMF tarafından harcamaların kısılması ve vergi gelirlerinin artırılması gerektiği konusunda uyarılmıştır (International Monetary Fund,2001). Bu uyarı, ekonomik istikrara yönelik önlemlerin alınmasının önemini vurgulamaktadır.

Tablo 2.9. Gürcistan'ın 2020 yılı verilerine göre en çok ihracat yaptığı başlıca ilk 5 ülke,

İhracat	İthalat
Çin %15,4	Türkiye %17,6
Azerbaycan %13,4	Rusya % 11
Rusya % 12,9	Çin % 8,9
Bulgaristan %9,4	ABD % 7
Ukrayna %6,1	Azerbaycan % 5,9
Diğer %42,7	Diğer % 49,7

Kaynak: Gürcistan Milli İstatistik Kurumu (2020).

Türkiye, Gürcistan'ın en büyük ithalat ortağıdır. Gürcistan'ın toplam ihracatının önemli bir kısmını oluşturan başlıca ürün kategorileri şu şekildedir: Kara taşıtları %19,8, demir, çüruf ve kül %17,8, içecekler, alkoller ve sirke %13,7, demir ve çelik %9,3, ilaç %4,7, meyve ve yemişler %3,2. Diğer yandan, Gürcistan'ın ithalatında ise mineral yakıtlar/mineral yağlar ve ürünleri %14,2, motorlu kara yolu taşıtları %10,1, makineler/mekanik aletler/nükleer reaktörler/kazanlar (aksamları) %9,5, demir, çüruf ve kül %7, elektrikli aletler, donanım ve parçaları %6,7, eczacılık ürünleri ve kozmetik %4,5 gibi önemli yer tutmaktadır (Dışişleri Bakanlığı, 2019). Ayrıca Gürcistan, 196 Ülke arasında 2022 yılı itibariyle dünyanın 116. büyük ekonomisidir.

2.3.4. Türkiye-Gürcistan Dış Ticaret İlişkisi

Türkiye ile Gürcistan arasındaki resmi ekonomik ilişkiler 1991 yılında başlamıştır. İlk adım olarak Türkiye, Gürcistan'a elektrik enerjisi tedarik etmiştir. Bir sonraki yıl, iki ülke arasında ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan sekiz anlaşma ve protokol imzalanmıştır (Demir, 2003: 228). Bu belgeler, ticari iş birliği, sağlık, telekomünikasyon ve yılda 250 milyon KWH elektrik satışı gibi çeşitli alanları kapsamaktadır (Mert, 2004: 47). Söz konusu anlaşmalar, Türkiye ve Gürcistan arasındaki ekonomik iş birliğini teşvik ederek daha yakın ilişkilerin temelini atmıştır.

Türkiye ile Gürcistan arasındaki ekonomik ilişkilerin başlangıcı, Sarp Sınır Kapısı'nın 1988 yılında açılmasıyla birlikte “bavul ticareti” olarak adlandırılan ticaret şekliyle başlamıştır (Karabulut, Şahin,2016 :668). Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ise hızla gelişmiştir. Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesi sonrasında, Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki etkisinin azaltılması ve Türkiye'nin Bakü-Tiflis-Ceyhan Projesi'ne olan desteği, bu iki ülkenin çıkarlarını birbirine yakınlaştırmıştır. Bu hızla gelişen ilişkilerin odak noktalarından biri dış ticaret olmuş, enerji sektörü de bu iş birliği içinde önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca Gürcistan'a yapılan doğrudan yatırımlarda Türkiye, ilk sıralarda yer almaktadır (Paksadze ve Çelik, 2022: 799). Diğer yandan, 1997 yılında Türkiye ve Gürcistan arasında imzalanan “Savunma ve İş birliği Antlaşması,” askeri ilişkileri güçlendirmeyi hedeflemiş bir anlaşma olarak öne çıkmaktadır. Bu antlaşma, askeri eğitim, savunma sanayi iş birliği, sınır güvenliği, terörle mücadele ve kriz yönetimi gibi çeşitli askeri ve savunma ve özellikle askeri personel eğitimi, savunma sanayi iş birliği ve sınır güvenliği gibi alanlarda iş birliği konularını kapsamaktadır (Fazla, 2001: 113-114). Bu antlaşma aynı zamanda Gürcistan'ın NATO üyeliği yolunda ilerlemesine de katkıda bulunmuştur çünkü Gürcistan'ın NATO üyeliği bölgesel güvenlik ve istikrara destek sağlamaktadır. Aşağıdaki tabloda Türkiye-Gürcistan arasında 2013-2022 döneminde gerçekleşen ithalat ve ihracat rakamları verilmiştir.

Tablo 2.10. Türkiye Gürcistan Dış Ticareti, 2013-2022 dönemi (Milyar \$)

Yıl	Top. İhracat (\$)	Top. İthalat (\$)
2013	1.409,043	241.236
2014	1.611,346	275.018
2015	1.258,059	274.975
2016	1.315,739	227.787
2017	1.337,800	219.607
2018	1.438,618	258.701
2019	1.578,014	272.350
2020	1.461,257	348.884
2021	1.703,745	470.851
2022	2.399,750	872.536

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

2013 yılında Türkiye, Gürcistan'a 1.409.043 dolar değerinde ihracat yapmış ve 241.236 dolar değerinde ithalat yapmıştır. Bu yıl, Türkiye'nin ticaret dengesi oldukça olumlu bir seviyede başlamıştır. İhracatın ithalattan önemli ölçüde fazla olması, Türkiye'nin Gürcistan ile karşılıklı olarak faydalı bir ticaret ilişkisi kurduğunu göstermektedir. 2014 yılında Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatı 1.611.346 dolar, ithalatı ise 275.018 dolar olmuştur. Bu yıl, Türkiye'nin ihracatının hızla arttığını ve ithalatın da arttığını görüyoruz. Ticaret dengesi hala olumlu ve Türkiye, Gürcistan'a daha fazla mal ve hizmet satmıştır.

2015 yılında Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatı 1.258.059 dolar, ithalatı ise 274.975 dolar olarak kaydedilmiştir. İhracat miktarı bir önceki yıla göre azalmış olsa da hala ithalattan fazladır. Bu yılın özeti, Türkiye'nin ticaret dengesinin hala olumlu olduğudur. Türkiye, 2016 yılında Gürcistan'a 1.315.739 dolar değerinde ihracat yapmış ve 227.787 dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın arttığı ve ticaret dengesinin olumlu bir şekilde sürdüğü bir yıl olarak öne çıkmaktadır.

2017 yılında Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatı 1.337.800 dolar, ithalatı ise 219.607 dolar olmuştur. İhracat miktarı hala ithalattan fazla olup olumlu bir ticaret dengesi sürdürülmüştür. Bu yıl, ticaret ilişkilerinin güçlendiğini göstermektedir. Türkiye, 2018 yılında Gürcistan'a 1.438.618 dolar değerinde ihracat yapmış ve 258.701 dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın ve ithalatın arttığı bir yıl olan 2018, Türkiye'nin Gürcistan ile ticaret ilişkilerinin büyüdüğünü göstermektedir.

2019 yılında Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatı 1.578.014 dolar, ithalatı ise 272.350 dolar olarak gerçekleşmiştir. İhracatın ve ithalatın arttığı bu yıl, Türkiye'nin ticaret dengesinin olumlu olduğunu göstermektedir. Türkiye, 2020 yılında Gürcistan'a 1.461.257 dolar değerinde ihracat yapmış ve 348.884 dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın hala ithalattan fazla olduğu bir yıl olmasına rağmen, ihracat miktarı bir önceki yıla göre azalmıştır. 2021 yılında Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatı 1.703.745 dolar, ithalatı ise 470.851 dolar olmuştur. Hem ihracat hem de ithalat miktarları bir önceki yıla göre artmış ve ticaret dengesi olumlu bir şekilde sürdürülmüştür. Son olarak, 2022 yılında Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatı büyük bir artışla 2.399.750 dolar olarak gerçekleşmiş ve ithalatı 872.536 dolar olmuştur. Hem ihracat hem de ithalat miktarlarının önceki yıllara göre büyük artış göstermesi, Türkiye'nin Gürcistan ile ticaretinin hızla büyüdüğünü ve derinleştiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin Gürcistan ile ticareti 2013-2022 döneminde genel olarak olumlu bir trend göstermektedir. İhracatın ithalattan her yıl

daha fazla olması, Türkiye'nin Gürcistan'a yönelik ticaret dengesinin olumlu olduğunu göstermektedir. Özellikle 2022 yılındaki büyük artış, Türkiye ve Gürcistan arasındaki ticaretin hızla büyüdüğünü göstermektedir, bu da her iki ülke için gelecekteki ticaret fırsatlarını vurgulamaktadır.

Türkiye'nin Gürcistan'a yönelik ihracatında öne çıkan ürünler arasında Özellikle ilaç ve kimya, otomobil, demir-çelik ve siyah metal ürünleri, makine, plastik ve kauçuk, tekstil ve hazır giyim gibi sektörlerde Türkiye'nin Gürcistan'a yaptığı satışlar öne çıkmaktadır. Bu ürünler, Türkiye'nin Gürcistan pazarındaki ticaret hacmini oluşturan önemli kalemleri temsil etmektedir. Gürcistan'dan yapılan ithalatta ise Türkiye'nin öne çıkan ürünleri arasında çeşitli mamul eşyalar bulunmaktadır. Kumaş ve triko, metal hammaddeleri ve hurda, canlı hayvanlar ve gıda maddeleri, içki ve tütün ile mamul eşya ve kimya sanayi ürünleri bu kategoride yer almaktadır (Paksadze ve Çelik, 2022: 803-804).

2.4. Romanya

2.4.1. Genel Ekonomik Durum

Romanya, Orta Avrupa ile Doğu Avrupa'nın kesişim noktasında stratejik bir coğrafi konuma sahiptir. Balkanlar'ın kuzeyinde yer alan ülke, bu konumu sayesinde birçok farklı kültüre ev sahipliği yapmaktadır. Romanya'nın komşuları kuzeyde Moldova ve Ukrayna, batıda Macaristan ve Sırbistan, güneyde ise Bulgaristan'dır. Ayrıca, Romanya'nın doğu kıyısında Karadeniz'e kıyısı bulunmaktadır. Bu konumu, ülkeyi ticaret yolları üzerinde stratejik bir oyuncu haline getirerek çevresel etkileşimlere açık bir coğrafi yapıya işaret etmektedir (Üstün, 2020).

Romanya ekonomisi, özellikle ülke içinde kayıt dışı ekonominin genişlemesi, vergi sisteminin verimsizliği ve kırsal nüfusun düşük vergi katkıları ve buna sebebiyet veren vergi gelirlerinin yetersizliği gibi önemli konularda bir dizi problem ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu sorunlar ülkede, eğitim, sağlık, refah, altyapı ve güvenlik harcamalarının istenen seviyede gerçekleştirilmesi konusunda kamusal birçok konuda zorlukları da beraberinde getirmektedir (Çolak, 2012: 152-153). Romanya, Doğu Avrupa ülkeleri arasında kişi başına düşen gelir açısından en düşük sıralarda yer almaktadır. Ayrıca, çevre standartları açısından düşük bir seviyede bulunurken ödenmemiş vergi borçları da oldukça yüksek bir ülkedir.

Romanya'nın Euro Bölgesi ile sağlamış olduğu sıkı ticari ve mali bağlar, ülkeyi bu bölgedeki ekonomik gelişmelere karşı daha hassas hale getirmektedir. Euro Bölgesi içindeki ekonomik dalgalanmalar ve krizler,

Romanya ekonomisini doğrudan etkileyebilir. Bu nedenle, Romanya'nın ekonomik direncini artırmak ve dalgalanmalara karşı kendini korunaklı hale getirmek için önlemler alması da önemlidir. Romanya, AB fonlarından faydalanma potansiyeli açısından büyük bir avantaja sahiptir. Bu, ülke ekonomisi için olumlu bir etki yaratabilir, çünkü bu fonlar ekonomik büyümeyi destekleyerek ve altyapı, eğitim, tarım ve diğer sektörlerde gelişmeyi teşvik eden bir durumdur. Özellikle 2014-2020 döneminde kullanılabilir fon miktarı 22 milyar € seviyesinde ve tarım sektörü için ayrılan fon miktarı 17,5 milyar €'dur. Bu fonlar, Romanya'nın ekonomik kalkınma ve rekabet gücünü artırmasına yardımcı olmakla birlikte, aynı zamanda Euro Bölgesi ile bağlantılı ekonomik dalgalanmalara karşı da bir denge sağlama gerekliliği doğurabilir.

AB ülkelerinden nitelikli çalışanların daha yüksek ücretler ve daha iyi istihdam fırsatları arayışı, diğer bölgelere göç etmelerine yol açmaktadır. Bu, nitelikli iş pozisyonlarında iş gücü eksikliği uzun vadeli bir sorun olarak ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle, Romanya gibi ülkeler nitelikli iş gücünü elde tutma ve yerel ekonomiyi güçlendirmek için stratejiler geliştirmek zorundadır.

Romanya, bağımsızlık sonrası dönemde ekonomik anlamda olumlu bir gelişme süreci yaşamıştır. Ancak, 2008 küresel ekonomik kriziyle birlikte ülke ekonomisi olumsuz etkilenmiş ve ekonomik durgunluk yaşanmıştır. Bu dönemde işsizlik sorunu önemli bir hale gelmiştir, zira kriz istihdam üzerinde olumsuz etkilere neden olmuştur. Ayrıca, Romanya'nın AB üyeliği sürecinde vergi geliri, GSYİH'ye oranla oldukça düşüktür. Aynı zamanda vergi kaçakçılığı ve sorunlu vergi tahsilat sistemleri de ülkenin vergi geliri sorunlarına etki eden önemli bir faktör durumundadır. Vergi gelirlerinin düşük olması, devletin kamu hizmetlerini finanse etme kapasitesini sınırlayarak ekonomik istikrarı olumsuz etkilemektedir (Todor, 2019: 250).

Tablo 2.11. Romanya'nın Temel Ekonomik ve Sosyal Göstergeleri, (1996-2022)

Yıl	GSYİH (milyar dolar)	KB. GSYİH (bin dolar)	BÜYÜME %	ENFLASYON%	İŞSİZLİK%
1996	36.937	1.633	3.9	38.8	6.7
1997	35.575	1.577	-4.8	154.8	5.5
1998	41.696	1.853	-2.0	59.1	5.6
1999	35.953	1.600	-0.4	45.8	6.2
2000	37.253	1.660	2.5	45.7	7.0
2001	40.395	1.825	5.2	34.5	6.6
2002	46.065	2.120	5.7	22.5	8.1
2003	57.806	2.679	2.3	15.3	7.0
2004	74.973	3.495	10.4	11.9	7.7
2005	98.454	4.618	4.7	9.0	7.2
2006	122.023	5.758	8.0	6.6	7.3
2007	174.588	8.360	7.2	4.8	6.4
2008	214.317	10.435	9.3	7.9	5.8
2009	174.102	8.548	-5.5	5.6	6.9
2010	170.029	8.398	-3.9	6.1	7.0
2011	192.613	9.560	4.5	5.8	7.2
2012	179.132	8.931	1.9	3.3	6.8
2013	189.789	9.497	0.3	4.0	7.1
2014	199.713	10.031	4.1	1.1	6.8
2015	177.883	8.977	3.2	-0.6	6.8
2016	185.287	9.404	2.9	-1.5	5.9
2017	210.147	10.728	8.2	1.3	4.9
2018	243.316	12.494	6.0	4.6	4.2
2019	251.017	12.958	3.9	3.8	3.9
2020	251.362	13.047	-3.7	2.6	5.0
2021	285.810	14.947	5.7	5.1	5.6
2022	300.691	15.787	4.6	13.8	5.4

Kaynak: World Bank veri tabanı kullanılarak hazırlanmıştır.

1996 yılından 2022'ye kadar Romanya'nın GSYİH'si sürekli bir artış göstermiştir. Bu, ülkenin ekonomisinin bu dönem boyunca büyüdüğünü ve genel refahın arttığını göstermektedir. 2000 yılından sonra GSYİH büyüme hızı artmıştır, en yüksek büyüme hızı 2004 yılında %10.43 ile kaydedilmiştir. Bu büyüme, ekonominin canlandığını ve yatırımların artmış olduğunu yansıtmaktadır. Romanya'daki kişi başına GSYİH, 1996'dan itibaren artış göstermiştir. Bu, ülkenin bireyler arasındaki gelir dağılımını iyileştirdiğini ve yaşam standardını yükselttiğinin bir göstergesidir. 2020'deki düşüş ise, büyük olasılıkla COVID-19 pandemisinin ekonomik etkileriyle ilişkilendirilebilir. Romanya'nın enflasyon oranı, 1996'dan itibaren önemli ölçüde düşmüştür. Özellikle 1997'de görülen yüksek enflasyon sonrası, ülke bu alanda istikrarlı bir performans sergilemiştir. Ancak, 2008'deki ekonomik kriz ve 2020'deki düşüş, enflasyonun dalgalı olabileceğini göstermektedir. Romanya'da işsizlik oranı, 1996'dan itibaren genel olarak istikrarlı bir seyir izlemiştir. İşsizlik oranı, çoğu yıl boyunca %5 ile %8 arasında değişiklik göstermiştir. Ayrıca İşsizlik oranının 2008 krizinden sonra arttığı gözlemlenmektedir. Ancak son yıllarda yeniden azalmıştır.

2021 yılında GSYİH 285.81 milyar dolar olarak kaydedilmiştir. Ekonominin, önceki yıllara göre büyüme göstererek güçlü bir performans sergilediği görülmektedir. Kişi başına düşen gelirden artış ve Ekonomik büyüme oranı ile ülkenin ekonomik faaliyetlerinde sağlıklı bir ivme olduğunu göstermektedir. %5.1 Orta düzeyde bir enflasyon oranı, fiyat istikrarının korunduğunu, %5.6 İşsizlik oranındaki düşüş, iş gücü piyasasının sağlıklı bir durumda olduğunu göstermektedir. 2022 yılında ise GSYİH bir önceki yıla göre daha da büyüyerek güçlü bir performans sergilemektedir. Kişi başına düşen gelirden artış devam ederken Büyüme Hızı %4.8 ile bir miktar yavaşlamış olsa da hala pozitif bir performans göstermektedir. %13.8 Yüksek enflasyon oranı, fiyat istikrarında belirgin bir artış olduğunu gösterirken, %5.4 ile İşsizlik oranındaki düşüş devam ederek, iş gücü piyasasının istikrarlı olduğunu göstermektedir.

2.4.2. Romanya Ekonomisinin Sektörel Dağılımı

Romanya, tarım sektörünün tarihsel olarak en eski endüstrilerinden biri olup, insan gıdası üretimi ve hafif sanayi için hammadde üretiminde hayati bir rol oynamaktadır. Diğer ekonomik sektörlerle karşılaştırıldığında, tarım, coğrafi ve üretim teknolojileri açısından benzersiz bir yapıya sahiptir. Bu karmaşık sektörün verimliliği, iki temel etkenin birleşimine dayanır. Birincisi, ekonomik faktörler, yani ekonomik koşullar, piyasa talepleri, fiyatlar ve yatırım düzeyi gibi faktörler, ikincisi ise biyolojik yasalar, yani bitki büyümesi, hasat zamanlaması ve doğal ekosistemlerin sağlığı gibi biyolojik süreçlerdir. Sonuç

olarak, tarımın başarısı hem ekonomik faktörlerin hem de doğal yaşamın gereksinimlerinin dikkatli bir şekilde dengelenmesine dayanmaktadır (Toma, 2010: 9). Ayrıca Ülke içinde meydana gelen sosyopolitik, siyasi ve ekonomik değişiklikler, Romanya'daki tarım sektörünün büyümesi üzerinde önemli bir etki yaratamamıştır. Yani, siyasi veya ekonomik değişiklikler, tarımın önemini veya performansını önemli ölçüde değiştirmemiştir. Tarım, bu değişikliklere rağmen istikrarlı bir şekilde devam etmektedir (Karastoyanov, 1988: 240). Romanya ekonomisinin büyük bir bölümü, yaklaşık %80'lik dilim, tarım sektöründen oluşmaktadır. Tarım, ülkenin milli gelirinin yaklaşık %40'ını oluşturan önemli bir bileşeni temsil eder. Romanya, tahıl üretimi konusunda dünyada sayılı ülkelerden biridir ve mısır, arpa, buğday, şeker kamışı ve üzüm gibi ürünler bu sektörün önde gelen ürünleridir. Ayrıca, balıkçılık da Romanya ekonomisi için önemli bir gelir kaynağıdır (Romanya Eğitim Merkezi, 2023). Ayrıca Romanya'nın tarım sektörü, ülke nüfusunun yaklaşık %30'unun istihdam edildiği önemli bir geçim kaynağıdır. Ancak, milli gelir içindeki payı %5'in altındadır.

Romanya, doğal kaynaklar açısından da zengin bir ülkedir. Ülkede bulunan başlıca madenler arasında petrol, doğal gaz, linyit, kömür, çinko, kurşun, altın, boksit, tuz ve maden suyu bulunmaktadır. Bu doğal kaynaklar, enerji üretimi ve madencilik gibi sektörlerde önemli bir rol oynamaktadır ve Romanya'nın ekonomik kalkınmasına katkı sağlamaktadır. Sanayi sektörü de Romanya ekonomisinde önemli bir yer tutar. Öne çıkan sanayi alanları arasında elektrikli aletler, madencilik, otomobil montajı, tekstil, metalürji, kimya, gıda işleme, petrol ve kereste üretimi bulunmaktadır (İnsamer, 2023).

Romanya, özellikle kömür ve doğal gaz olmak üzere önemli birincil enerji kaynaklarına sahiptir tek Avrupa ülkesidir. Romanya, bölgesel olarak, Rusya'dan sonra enerji üretimi açısından kendi kendine yetebilen ve kendi enerji ihtiyacını karşılama konusunda bağımsız bir ülke durumundadır. Ancak, ilginç bir şekilde küresel düzeyde önde gelen bir enerji üreticisi değildir ve petrol, doğal gaz, kömür ve enerji sektörlerindeki iç talebi ithalat yoluyla karşılamak zorunda kalan bir ülke olarak öne çıkmaktadır. Ülke için İç talebi karşılamak önceliklidir ve bu nedenle enerji üretimi ihracatta yaşanabilecek arz kaynaklı risklere karşılık daha çok iç piyasa odaklıdır. Enerji sektörü, toplam sanayi üretiminin yaklaşık %5'ini ve toplam işgücünün %6'sını oluşturarak, tekstil ve makine sektörlerinin ardından ülkedeki en büyük üçüncü istihdam kaynağıdır. Bu durum, enerji sektörünün Romanya ekonomisi için ne kadar kritik olduğunu ve ülkenin enerji bağımlılığı ile ilgili önemli bir perspektif sunmaktadır (Romanya.org, 2005). Aşağıdaki tabloda, Romanya'nın ekonomisinde tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin yıllara göre dağılımını göstermektedir.

Tablo 2.12. 1996-2022 Yıllarında Romanya'nın GSYİH İçinde Sektörel Dağılımı

Yıl/Sektör	Tarım%	Sanayi%	Hizmet%	Yıl/	Tarım%	Sanayi%	Hizmet%
				Sektör			
1996	17.54	37.80	39.84	2009	6.12	36.42	48.38
1997	17.51	36.00	40.02	2010	5.18	38.32	45.99
1998	14.38	32.21	43.59	2011	5.95	40.21	42.33
1999	12.65	30.39	46.60	2012	4.54	34.42	49.42
2000	10.85	30.26	49.18	2013	5.51	32.07	50.55
2001	13.15	32.34	45.24	2014	4.95	32.57	50.91
2002	11.34	33.33	45.65	2015	4.43	30.81	52.60
2003	11.91	32.05	45.26	2016	4.29	30.12	55.11
2004	12.71	31.83	45.16	2017	4.44	29.11	56.91
2005	8.49	32.27	47.93	2018	4.56	28.92	56.96
2006	7.82	32.98	48.25	2019	4.42	27.59	58.45
2007	5.50	34.28	49.35	2020	4.18	26.55	59.98
2008	6.30	36.77	46.63	2021	4.51	26.05	59.83
				2022	4.47	28.88	57.61

Kaynak: <https://data.worldbank.org/country/romanya>

Bu veriler Romanya'nın GSYİH (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla) içindeki tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin payını ve ekonomik büyüme oranlarını yıllara göre göstermektedir.

1996 yılında Romanya ekonomisi, geleneksel tarım ekonomisine dayanmaktaydı. Tarım sektörü, GSYİH'nin %17,54'ünü oluşturuyordu. Bu, tarihsel olarak tarımın Romanya ekonomisinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Tarımın yüksek payı, ekonominin sektörel çeşitliliğinin sınırlı olduğunu göstermektedir. Bu durum, daha fazla endüstrileşme ve hizmet sektörünün gelişmesi gerekliliğini yansıtmaktadır. 1997 yılında, tarım sektörü GSYİH içinde %17,51, Sanayi sektörü %36,00 ve hizmet sektörü %40,02 paya sahiptir. Tarımın payı hala oldukça yüksek, ancak sanayi ve hizmet sektörleri de belirgin paylara sahiptir.

1998 – 1999 yıllarına baktığımızda, Tarım sektörü daha fazla küçülürken, sanayi sektörü payını artırmıştır. Bu, sanayileşmenin hız kazandığını ve ekonominin sanayiye dayalı bir yapıya doğru evrildiğini göstermektedir. 2000 yılına gelindiğinde, Romanya'da sanayi sektörü hızla büyümüş ve GSYİH'deki payı %30,26'ya yükselmiştir. Bu büyümeyi, sanayi tesislerinin

modernleştirilmesi ve dış yatırımların artması gibi faktörlere bağlamak mümkündür. Sanayi sektörünün büyümesi, ekonominin daha çeşitli hale gelmesine ve iş gücü piyasasına yeni fırsatlar sunmasına katkı sağlamaktadır.

2001 yılı, Romanya ekonomisinin tarım odaklı yapısının daha da değişmeye başladığı bir dönemi temsil etmektedir. Tarımın payı azalmış, ancak hala belirgin bir katkı sağladığı görülmektedir. Sanayi ve hizmet sektörleri ekonomide büyümeye devam etmiş ve ekonominin daha sürdürülebilir hale gelmesine katkıda bulunmuştur. 2002 – 2003 arası dönemde, Tarım sektörü büyüme gösterirken, hizmet sektörü ve sanayi sektörü büyüme hızlarını azaltmıştır. 2004 yılında, tarım sektörü GSYİH içinde %12,71 paya sahiptir. Sanayi sektörü %31,83 ve hizmet sektörü %45,16 paya sahiptir. Bu dönemde hizmetler sektörü de büyümekte olsa da ekonominin diğer sektörlerine göre daha az ağırlığa sahiptir.

2005 – 2006 yıllarında, Hizmet sektörü ve sanayi sektörü hala büyüme gösterirken, tarım sektörü daha da düşük seviyelerde seyretmektedir. 2007 yılına hizmet sektörü, GSYİH içindeki payını hızla artırarak %49,35'e ulaşmıştır. Bu büyüme, finans, turizm, iletişim ve perakende gibi alt sektörlerde yaşanan gelişmeleri yansıtıyor olabilir. Hizmet sektörünün büyümesi, ekonominin çeşitlenmesine ve modernleşmesine katkı sağlamaktadır. Ayrıca daha fazla iş fırsatı yaratarak, Romanya'nın ekonomik büyümesini sürdürmesine yardımcı olmaktadır. 2008 yılında yaşanan küresel finans krizi, sanayi ve hizmet sektörlerindeki paylarda dalgalanmalara neden olmuş gibi görünmektedir. Kriz döneminde sanayi sektörü bir miktar daralmış, ancak sonrasında toparlanmıştır. Hizmet sektörü ise kriz sırasında daha istikrarlı bir performans sergilemiştir. 2009 yılı, küresel ekonomik krizin Romanya ekonomisinde etkilerini gösterdiği bir yılı temsil etmektedir. Küresel ekonomik krizin etkileri, tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerinin tümünü etkilemiştir.

2010-2012 döneminde, Tarım sektörünün payı artmaya devam etmiş ve bu dönemde daha belirgin bir artış göstermiştir. Sanayi ve Hizmet sektörünün payı da istikrarlı bir şekilde artmıştır. Bu dönemde ekonomi, tarım ve sanayi sektörlerinin büyümesi ile desteklenmiştir. 2013 yılında, tarım sektörü GSYİH içinde %5,51 paya sahiptir. Sanayi sektörü %32,07 ve hizmet sektörü %50,55 paya sahiptir. Bu yılda, tarımın payı hala sınırlı ve ekonomiyi belirgin bir şekilde yönlendirmemektedir. 2013 yılında, sanayi sektörünün büyüme oranı da daha düşüktür. Bu dönemde hizmetler sektörü ekonominin ana itici gücü olarak görünmektedir. 2014 yılına gelindiğinde, tarımın GSYİH içindeki payının çok düşük olduğu görülmektedir (%4,95).

Sanayi sektörü %32,57 ile hala ekonominin önemli bir parçası iken, hizmet sektörü giderek büyüme göstermiş ve GSYİH'nin %50,91'ini temsil etmiştir.

2017-2019 döneminde, 2017 yılı itibari ile Tarım sektörünün payı düşük seviyelerle ilerlerken, Sanayi sektörünün ve Hizmet sektörünün payı ise artış göstermiştir. 2018-2019 yılında hizmetler sektörünün hakimiyetini arttırdığı görülmektedir. 2020 yılında tarımın katkısı çok sınırlı hale gelmiştir (%4,18). Sanayi sektörü hala ekonomi içinde belirgin bir rol oynamaktaydı (%26,55), ancak hizmet sektörü ekonominin en büyük bileşeni haline gelmiştir. (%59,98). Hizmet sektörünün hakimiyeti, Romanya'nın ekonomik dönüşümünü tamamlamasına ve modern bir ekonomi haline gelmesine yol açmıştır. 2021 ve 2022'de Romanya'nın ekonomik yapısındaki değişiklikler, hizmet sektörünün önemini koruduğunu ancak sanayi sektöründe bir artışın yaşandığını göstermektedir.

Romanya ekonomisi, büyük ölçüde sanayiye dayanmaktadır ve GSYİH'nin %29'unu bu sektör oluşturur. Tarım ve ormancılık, yaklaşık %12'lik bir payla ekonominin diğer önemli bir bileşenidir. Ayrıca, ulaşım ve haberleşme %10'luk bir paya sahiptir, turizm sektörü ise yaklaşık %11'lik payıyla ekonominin gelişimine katkı sağlar. Romanya'nın dünya pazarlarına sunduğu temel ürünler arasında gıda, içecek, tarım ürünleri, mineraller, kimyasal maddeler, yakıtlar, tekstil ürünleri ve makineler yer almaktadır. Ülkenin dış ticaretinde İtalya, %15'lik bir oranla önde gelirken, Almanya %14 ile ikinci sıradadır. Rusya Federasyonu %9'luk bir payla üçüncü sırada yer alırken, Fransa da %7'lik bir oranla dördüncü sıradadır. Bu durum, Romanya'nın uluslararası ihracat ilişkilerinin ana hatlarını çizmektedir.

2.4.3. Romanya Dış Ticaret Politikası

Romanya, 1878 yılında bağımsızlığını elde etmiştir. Ancak, ülke 1947-1989 yılları arasında komünist bir sistem altında yönetilmiştir. Bu dönemde komünist ideoloji, Romanya'nın yönetimini etkileyerek ülkenin siyasi ve ekonomik yapısını şekillendirmiştir. 1990 yılında Romanya, serbest seçimlerle çok partili demokratik bir sisteme geçiş yapmıştır. Romanya, Avrupa'nın güneydoğusunda konumlanmış ve Polonya'nın ardından Orta ve Doğu Avrupa'nın en büyük ikinci pazarı olarak öne çıkmaktadır. Ülke, sanayileşme sürecine girdiğinde güçlü bir kırsal göç yaşamıştır. Özellikle Aralık 1989 Devrimi'nin ardından, Romanya serbest piyasa ekonomisine uyum sağlamaya başlamış ve iktisadi gelişmeyi hedeflemiştir (Conspecta Com, 2018). Romanya, ekonomik büyüme ve gelişme amacıyla dış ticarete büyük önem vermiştir. Bu amaçla bir dizi reform gerçekleştirilmiştir. Bu reformlar, hisselerinin çoğu devlet kontrolü altında bulunan kuruluşların hızlı ve şeffaf

bir şekilde özelleştirilmesi ve vatandaşların yaşam standartlarının yükseltilmesi yönünde politikaları içermektedir. Bu çabaların temel amacı, vatandaşların yaşam standardını yükseltmek ve ekonomiyi canlandırmaktır. Bu reformlar, özellikle IMF, Dünya Bankası ve Avrupa Birliği gibi uluslararası kuruluşlar tarafından desteklenmiş ve bu durum da Romanya'nın önemli gelişmelere ulaşmasına katkıda bulunmuştur (Yurdakul, 2007: 10-11).

Romanya 2004 yılında NATO'ya üye olmuş ve 2007 yılında ise Avrupa Birliği'ne katılmıştır (Şahin ve Çelik, 2021: 761). Bu üyelikler, Romanya'nın uluslararası arenada daha fazla entegrasyon ve iş birliği fırsatlarına sahip olduğunu anlamına gelmektedir. Romanya'nın Avrupa Birliği içindeki entegrasyonunu hızlandırarak, ekonomik fırsatlarını artırmış ve yatırımcılar için çekici bir pazar haline gelmesine katkı sağlamıştır. Düşük ücret seviyeleri ve eğitimli bir işgücü potansiyeli, Romanya'yı doğrudan yabancı yatırımlar için cazip bir ülke haline getirmiştir. Diğer yandan da ülkenin uluslararası arenada daha fazla tanınmasına neden olarak ekonomik büyüme için önemli bir adım olarak kabul edilmektedir (Kürkcü, 2020: 162). Romanya, GSYİH'sinin %50'sinin altında bir oranla, Orta ve Doğu Avrupa bölgesinde en düşük kamu borcu yüküne sahip ülkelerden biridir. Bu, ülkenin mali istikrarını koruduğunu ve kamu finansmanının sürdürülebilir olduğunun bir göstergesidir. Düşük kamu borcu yükü, genellikle yatırımcılar ve uluslararası finans kuruluşları için Romanya'nın kredi değeriğini artırıcı bir faktördür (DEİK. (2022: 4).

2020 yılında Romanya, 71 milyar dolarlık ihracatla dünya genelinde 40. sırada yer almıştır. Romanya'nın başlıca ihracat yaptığı ülkeler arasında Almanya, İtalya, Fransa, Macaristan ve Polonya'dır. Ayrıca, Türkiye Romanya'nın ihracatında %3,3'lük bir payla 9. sırada yer almaktadır. 2020 yılında 92 milyar dolarlık bir ithalat hacmine sahip olan bu ülkenin en önemli ticaret ortakları arasında ise Almanya, İtalya, Macaristan, Çin ve Polonya gibi ülkeler öne çıkmaktadır (Tütünsatar ve Sezgin, 2022: 332).

2.4.4. Türkiye – Romanya Dış Ticaret İlişkisi

Romanya, Türk Boğaz'larına bağlı olarak deniz yoluyla çıkış sağlayan Bulgaristan, Ukrayna ve Gürcistan gibi ülkelerle aynı coğrafyada yer almaktadır. Bu bağlamda, Türkiye ile kara sınırı olmayan Romanya hem Karadeniz'e kıyısı hem de deniz yolu ile uluslararası ticarete erişim sağlama avantajına sahiptir Romanya, tarihsel olarak Eski Doğu Avrupa ülkeleri arasında sınıflandırılrsa da günümüzde Güneydoğu Avrupa ülkelerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Ayrıca, Romanya'nın ekonomik dönüşümü ve serbest piyasa ekonomisindeki başarısı, Türkiye ile olan ticari ilişkileri kolaylaştırmış, liberalleşme sürecini başarılı bir şekilde yönetmiştir. Diğer yandan Türk girişimciler için Romanya, doğrudan yatırımlar yapmaları açısından önemli finansal merkezlerinden biri haline gelmiştir. Türkiye'nin bu pazardaki varlığı, Avrupa Birliği ülkeleriyle serbest ticaret yapma olanağını da artırmıştır. Bu nedenle Türk iş dünyası için Romanya, önemli bir iş yapma ve yatırım yapma fırsatı sunmaktadır. Bugün Romanya'da 14,000'den fazla Türk şirketi faaliyet göstermektedir. Bu durum, Türkiye'de ise Romanya sermayeli, özellikle taşımacılık, turizm ve ticaret sektörlerinde aktif olan küçük ve orta ölçekli şirketlerin bulunduğu bir ilişki ağına işaret etmektedir (Köylü, 2017: 2).

1989'da Doğu Avrupa devrimleri sonucunda Sovyetlere bağlı rejimlerin çökmesi, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması, bölgesel ve uluslararası ilişkilerde büyük değişikliklere neden olmuştur. Bu gelişmelerin etkisiyle Türkiye, 1990'ların başlarında Balkanlar'da daha aktif bir politika izlemeye başlamıştır. Ancak, bu politika bazı Balkan devletleri tarafından Türkiye'nin geçmişteki Osmanlı imparatorluğu dönemine geri dönme isteği olarak yorumlanmış ve sosyalist rejimlerin çöküşü ve ulus devletlerin yükselmesi sebebi ile Türk azınlıklarına, özellikle Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Makedonya gibi ülkeler tarafından çeşitli baskılar yapılmasına neden olmuştur (Uzgel, 2010: 167-181). Ayrıca, Türkiye ve Romanya arasındaki ilişkilerde odak noktası Türkiye'nin Romanya'nın NATO üyeliğini desteklemesi ile şekillenerek, PKK'nın organize suç faaliyetleri ve ekonomik ilişkiler, ikili ilişkilerin önemli bir parçası haline gelmiştir (Uzgel, 2003: 519-522). Aynı zamanda Romanya, Türkiye'nin önderliğinde kurulan Karadeniz Ekonomik İş Birliği (KEİ) kurulu üyeleri arasında yer almaktadır (Organization of the Black Sea Economic Cooperation, 2024). Diğer yandan, Türkiye ve Romanya'nın Karadeniz bölgesinde stratejik iş birliği için bir araya gelmiş, bu iki ülke tarafından başlatılan bir girişimle Karadeniz İş Birliği Görev Grubu (BLACKSEAFOR) kurulmuştur. 28 Haziran 2000 tarihinde Ankara'da Romanya, Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Gürcistan arasında imzalanan anlaşma, Karadeniz bölgesindeki deniz kuvvetleri arasındaki iş birliğini teşvik etmeyi, komşu ülkeler arasındaki ilişkileri güçlendirmeyi ve bölgedeki barışı desteklemeyi amaçlamaktadır (Aşık, 2010: 39). Türkiye 1998 yılında Romanya ile Serbest Ticaret Anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma, Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliği anlaşması nedeniyle AB'nin dış ticaret politikasını uygulama yükümlülüğü çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu anlaşma, Türkiye ile Romanya arasındaki ticareti kolaylaştırmayı ve gümrük vergilerini azaltmayı amaçlamaktadır.

Balkanlar'daki ülkeler arasındaki diğer bir iş birliği de 1997 yılında Türkiye, Romanya ve Bulgaristan arasında Varna'da yapılan ve amacı, bu üç Balkan ülkesi arasında anlayış, iş birliği, dayanışma ve güven ortamının oluşturulması olan ilk Doruk Toplantısı ile Üçlü Doruk Süreci başlatılmıştır. Üçlü Doruk Süreci, yıllık olarak toplantılar düzenlemektedir. (Can, 2022: 257). İkinci toplantı ise, 1998 yılında Antalya'da gerçekleşmiş ve bu toplantı sırasında Terörizm ve Örgütlü Suçlarla Mücadele Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma, bu ülkeler arasında terörizm ve örgütlü suçlarla mücadelede iş birliğini güçlendirmeyi amaçlamıştır. 1999 yılında üçüncü toplantı Romanya'nın Sinaia kentinde gerçekleştirilmiştir. Bu toplantı sırasında serbest ticaret bölgesi kurulması hakkında Ortak Bildiri ve Üçlü Turizm İş Birliği Anlaşması da gerçekleştirilmiştir (Dışışleri Güncesi Şubat, 2001: 46-59-62) Gelenek haline getirilen Üçlü Doruk Toplantısı'nın, dördüncüsü Şubat 2001'de Bulgaristan da yapılmıştır. Romanya, Türkiye ve Bulgaristan arasındaki iş birliği ve bölgesel istikrar açısından ülkelere olumlu katkılar sağlamıştır.1991 yılında ivme kazanan Türkiye ve Romanya arasındaki ilişkiler günümüze kadar artarak devam etmiştir.

Türkiye'nin Romanya'ya ihraç ettiği, Otomotiv endüstrisinde kullanılan yedek parçalar, otomotiv endüstrisinin bir parçası olan otomobil, kamyon, minibüs gibi taşıt araçları, Demir çelik ürünleri, Tarım ürünleri, makineler, endüstriyel ekipmanlar ve aletler gibi makine sanayi ürünleri Türkiye'nin Romanya'ya ihraç ettiği başlıca ürünlerdir. Romanya'dan Türkiye'ye, metal üretimi ve inşaat sektörü gibi alanlarda kullanılmak üzere Demir çelik hurdası, İnşaat malzemeleri, makine parçaları ve endüstriyel ürünler gibi demir çelik mamulleri, İşlenmiş Petrol Ürünleri, Taşıt Araçları, Telefonlar ve iletişim cihazları, Otomotiv endüstrisi için gerekli olan yedek parçalar, Ayçiçeği Tohumu, Kimyasal gübreler, tarım sektörü için gerekli olan besin maddelerini sağlamak amacıyla ithal edilen başlıca ürünlerdir (T.C. Dışışleri Bakanlığı, 2022). İki ülke arasındaki ticaret ilişkileri oldukça güçlüdür ve bu ilişkiler, coğrafi yakınlıkları ve ekonomik iş birliği fırsatlarının avantajlarına dayanmaktadır. Aşğıdaki tabloda Türkiye ve Romanya arasındaki 1996-2022 dönemine ait dış ticaret verileri verilmiştir.

Tablo 2.13. Türkiye Romanya 2013-2022 Dönemi Dış Ticareti (Milyar \$)

Yıl	Top. İhracat (\$)	Top. İthalat (\$)
2013	2.783,798	3.716,898
2014	3.141,513	3.540,608
2015	2.924,657	2.718,048
2016	2.801,685	2.388,990
2017	3.315,130	2.596,477
2018	4.137,338	2.720,956
2019	4.073,075	2.770,908
2020	3.893,981	2.769,253
2021	5.175,021	3.434,434
2022	6.947,484	3.335,646

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Genel olarak, Türkiye'nin Romanya ile dış ticaretindeki trend, yıllara göre dalgalanmalara rağmen genel olarak artış eğilimindedir. 2022'de özellikle Türkiye'nin Romanya'ya olan ihracatının belirgin bir şekilde arttığı görülmektedir. Bu veriler, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin güçlendiğini ve ticaretin arttığını göstermektedir.

Bu on yıllık dönemde Türkiye ve Romanya arasındaki dış ticaret, çeşitli ekonomik faktörlerin etkisi altında önemli değişimlere uğramıştır. 2013'te başlayan dönemde, ticaret dengesizliği ve ekonomik belirsizlikler, özellikle Türkiye'nin ithalatının ihracatından daha yüksek olduğu bir yıl olan 2013'te görülmektedir. Ancak sonraki yıllarda Türkiye'nin Romanya'ya olan ihracatında artışlar yaşandı ve ticaret dengesi 2022'ye kadar iyileşmeye devam etmiştir. Özellikle 2022'de Türkiye'nin Romanya'ya olan ihracatında belirgin bir artış görülmüştür. Bu artışın ardında, her iki ülkede de ekonomik toparlanma, talep artışları ve ticaret politikalarındaki iyileştirmeler gibi faktörler yer almaktadır. Ticaretin istikrarlı bir şekilde artması, ekonomik iş birliği ve stratejik ortaklık açısından olumlu bir işaret olarak değerlendirilebilir. Ancak, 2015 ve 2020'deki küresel belirsizlik dönemlerinde ticarete düşüşler yaşanmıştır.

Sonuç olarak, Türkiye ve Romanya arasındaki dış ticaret ilişkileri, ekonomik koşullara bağlı olarak dalgalanmış olsa da genel olarak pozitif bir eğilim göstermiştir. 2022'deki belirgin artış, iki ülke arasındaki ticaretin güçlendiğini ve gelecekte daha fazla büyüme potansiyeli olduğunu göstermektedir.

2.5. Ukrayna

2.5.1. Genel Ekonomik Durum

Ukrayna, eski Sovyetler Birliği'ni oluşturan 15 cumhuriyet içinde yüzölçümü açısından Rusya Federasyonu ve Kazakistan'ın ardından en büyük üçüncü ülkedir. Ukrayna, geniş ve çeşitli coğrafi sınırlarıyla, birçok önemli komşu ülke ile çevrili bir konumda bulunmaktadır. Kuzeyde Beyaz Rusya, doğuda ve kuzeydoğuda Rusya Federasyonu ile sınırlarıyla çizilen sınırlar, tarih boyunca bu ülkelerle olan kültürel, politik ve ekonomik ilişkilerin dinamiklerini belirlemiştir. Kuzeybatıda Polonya, batıda Slovak Cumhuriyeti ve güneybatıda Macaristan, Romanya ve Moldova ile paylaştığı sınırlar, bölgesel etkileşimlerde önemli bir rol oynamaktadır. Ukrayna'nın coğrafi konumu, aynı zamanda güneyde Karadeniz ve Azak Denizi ile sınırlanmış olmasıyla deniz yollarına ve ticaret rotalarına stratejik bir erişim sağlamaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020: 3).

2014 yılında Kırım'ın kaybedilmesi ve Donbass bölgesinde yaşanan çatışmalar Ukrayna ekonomisine ciddi etkiler yaratmıştır. Ukrayna'nın sanayi üretiminin önemli bir bölümünü barındıran Donbass bölgesi enerji kaynakları açısından zengin kömür rezervlerine sahiptir (Akgül, 2022). Ancak, bölgedeki çatışmalar nedeniyle üretimde ciddi düşüşler yaşanmıştır. Terörist gruplarla mücadele etmek için başlatılan askeri operasyonlar, üretim tesislerinin kapanmasına, altyapının zarar görmesine ve ekonomik faaliyetin büyük ölçüde durmasına neden olmuştur. Bu durum, Ukrayna ekonomisinin küçülmesine ve ekonomik göstergelerde negatif bir etkiye neden olmuştur. Ekonomik büyüme oranları düşüşe geçmiş, işsizlik oranları artış göstermiş ve ülke genelinde ekonomik belirsizlik hakim hale gelmiştir. Ayrıca, enerji ve endüstriyel sektörlerdeki bu kayıplar, ülkenin dışa bağımlılığını artırarak ekonomik zorlukları daha da derinleştirmiştir (Vusata, 2019: 23).

Ukrayna ekonomisi dış talebe bağımlı olduğu için uluslararası ticarete yaşanan durgunluklar veya dış talepte meydana gelen azalmalar, ülkenin ihracat hacmini olumsuz etkilemektedir. Bu durum, ekonominin büyüme potansiyelini sınırlayarak ekonomik daralmaya neden olmaktadır. Özel tüketim harcamalarındaki daralma, Reel ücretlerdeki düşüş, işsizlik oranındaki artış, kredi hacminin daralması ve yerel para biriminin değer kaybetmesi gibi ekonomik zorluklar, tüketicilerin harcama eğilimlerini olumsuz yönde etkileyen faktörlerdendir (Apak, 2015: 353). Bu ekonomik zorluklar, genellikle birbirleriyle etkileşim içindedir ve bir dizi olumsuz etkiyi tetikleyebilmektedir.

Ukrayna, geniş ve verimli toprakları, zengin maden ve kömür kaynakları, Sovyetler Birliği'nden miras kalan güçlü sanayisi, kaliteli akademik ve

araştırma kadroları ve iyi eğitim almış işgücü ile oldukça yüksek bir ekonomik potansiyele sahiptir. Ancak, devlet kontrolündeki sektörlerde yaşanan büyük değişimler ve ihracat pazarlarının çökmesi gibi etkenler nedeniyle ekonomisi gerilemiştir. Ekonomik toparlanma süreci ise ancak 2000 yılı itibariyle başlayabilmiştir. 2001 yılından 2002 yılına kadar Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH), sabit fiyatlarla %4.1 oranında bir artış göstermiştir (OMKO, 2013: 9-10). Bu dönemde atılan adımlar, ekonominin canlanmasına katkıda bulunmuş ve ülkenin ekonomik potansiyelini daha iyi değerlendirmesine olanak tanımıştır.

Tablo 2.14. Ukrayna'nın Temel Ekonomik ve Sosyal Göstergeleri, (1996-2022)

Yıl	GSYİH (milyar dolar)	KB. GSYİH (bin dolar)	BÜYÜME %	ENFLASYON%	İŞSİZLİK%
1996	44.558	873	-10.0	80.3	7.7
1997	50.151	991	-3.0	15.9	8.9
1998	41.882	835	-1.9	10.6	11.3
1999	31.580	636	-0.2	22.7	11.9
2000	32.375	658	5.9	28.2	11.7
2001	39.309	808	8.8	12.0	11.1
2002	43.956	912	5.3	0.8	10.1
2003	52.010	1.088	9.5	5.2	9.1
2004	67.220	1.417	11.8	9.0	8.6
2005	89.238	1.894	3.1	13.6	7.2
2006	111.884	2.391	7.6	9.1	6.8
2007	148.733	3.198	8.2	12.8	6.4
2008	188.110	4.067	2.2	25.2	6.4
2009	121.552	2.639	-15.1	15.9	8.8
2010	141.209	3.078	4.1	9.4	8.1
2011	169.333	3.705	5.4	8.0	7.9
2012	182.591	4.005	0.2	0.6	7.5
2013	190.498	4.188	0.0	-0.2	7.2
2014	133.503	3.105	-10.1	12.1	9.3
2015	91.030	2.125	-9.8	48.7	9.1
2016	93.355	2.188	2.4	13.9	9.4
2017	112.090	2.638	2.4	14.4	9.5
2018	130.891	3.097	3.5	11.0	8.8
2019	153.883	3.661	3.2	7.9	8.2
2020	156.617	3.752	-3.8	2.7	9.5
2021	199.765	4.828	3.4	9.4	9.8
2022	160.502	4.534	-29.1	20.2	..

Kaynak: <https://databank.worldbank.org/home.aspx>

1996-1999 yılları arasında Ukrayna ekonomisi büyük bir daralma yaşamıştır. Bu dönemde GSYİH büyük ölçüde düşerken, enflasyon oranları yüksek ve işsizlik oranları artmıştır. 2000-2008 Döneminde ise, 2000’li yılların başlarından 2008’e kadar olan dönemde, Ukrayna ekonomisi önemli bir toparlanma göstermiştir. GSYİH büyümesi artarken, enflasyon oranları ve işsizlik oranları düşüş göstermiştir. Ancak, 2008 küresel mali krizi Ukrayna ekonomisini etkilemiş ve bu dönemde bir daralma yaşanmıştır. 2010-2013 döneminde Ukrayna ekonomisi tekrar toparlanmış ve büyümeye devam etmiştir. Ancak, 2013 yılında enflasyonun artması ve ekonomik büyüme hızının yavaşlaması gözlemlenmiştir. 2014 yılı, Kırım’ın ilhaki ve Donbass bölgesindeki çatışmalar nedeniyle Ukrayna ekonomisi için zorlu bir dönemi temsil etmektedir. GSYİH’de büyük bir düşüş yaşanmış, enflasyon ve işsizlik oranları artmıştır. 2015-2017 döneminde Ukrayna ekonomisi zorlu bir toparlanma sürecine girmiş, ancak enflasyon ve işsizlik oranları yüksek seviyelerde kalmıştır. 2018-2021 döneminde Ukrayna ekonomisi büyümeye devam etmiştir, ancak enflasyon oranları artmıştır. 2021’de ise büyük bir ekonomik daralma yaşanmış, GSYİH önemli ölçüde düşmüştür. Ukrayna’nın 24 Şubat 2022’den beri devam eden Rusya ile olan Savaşın etkisi Ukrayna ekonomisinin 2022’de ciddi bir daralma yaşamasına neden olmuştur. % -29,1’lik ekonomik küçülme oranı, ülkenin zorlu koşullar altında geçen bir yılı yansıtmaktadır. Ülkede alt yapı zarar görmüş ve bu durum, günlük yaşamı ve iş faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca, ekonomik faaliyetlerin sekteye uğraması, işletmelerin üretim kapasitelerini düşürmüş, istihdamı etkilemiş ve genel olarak ekonomik belirsizliği artırmıştır. (AA Haber, 2023).

2.5.2. Ukrayna Ekonomisinin Sektörel Dağılımı

Ülke, Rusya, Orta Asya ve Hazar Denizi enerji kaynaklarının taşınmasında kilit bir konumda bulunarak bu bölgelerden gelen enerji kaynaklarının Avrupa ülkelerine ulaştırılmasında büyük bir rol oynamaktadır. Ukrayna’nın stratejik konumu, özellikle enerji petrol ve doğalgaz taşımacılığı açısından, Rusya’nın dikkate alması ve göz ardı etmesi güç bir duruma getirmektedir. Bu durum, Ukrayna’nın enerji kaynakları bakımından Rusya’ya olan bağımlılığını dengeleme potansiyeli taşımaktadır (Ertan, 2005: 114).

Ukrayna, verimli topraklara ve uygun iklim koşullarına sahip olup, dünya genelinde tarım alanında en yüksek üretim potansiyeline sahip ülkelerden biridir. Ukrayna’nın günümüzdeki önemli tarım ürünleri arasında tahıl, patates, şeker pancarı, ayçiçeği ve soya fasulyesi bulunmaktadır. Ayrıca, özellikle ayçiçeği olmak üzere bitkisel yağlarda, eski Sovyetler Birliği ülkeleri arasında hala en büyük üretici konumundadır. Ukrayna’nın temel

sanayi dalları arasında demir-çelik, enerji, savunma, makine imalat, kimya ve hafif sanayi yer almaktadır. Özellikle savunma sanayisi, Ukrayna'da önemli bir gelişme göstermiştir ve ülke nüfusunun yaklaşık beşte biri bu sektörde istihdam edilmektedir (Koca, 2010: 46). Bu sektördeki gelişmeler, Ukrayna'nın savunma kapasitesini güçlendirmesine ve ulusal savunma sanayisinde kendine yeten bir yapı oluşturmasına katkıda bulunmaktadır.

Ukrayna'nın hizmet sektörü, son yıllarda kayda değer bir gelişme göstermiş, özellikle ulaştırma, bankacılık, haberleşme ve yazılım alanlarında belirgin ilerlemeler kaydetmiştir. (DEİK, 2022: 3). Bu gelişmeler, ülkenin ekonomisindeki hizmet sektörünün rolünü artırmış ve ekonomik çeşitliliğe katkı sağlamıştır. Ulaştırma sektöründeki altyapı projeleri ve ulaşım hizmetlerindeki artış, ticaretin kolaylaştırılmasına katkıda bulunurken, bankacılık ve finansal hizmetlerdeki modernleşme, finansal istikrarı artırarak yatırım olanaklarını genişletmiştir. Aynı zamanda, haberleşme sektöründeki güçlenme ve yazılım sektöründeki yükseliş, ülkenin uluslararası arenada rekabet avantajını güçlendirmiştir.

Tablo 2.15. 1996-2022 Yıllarında Ukrayna'nın GSYİH içinde Sektörel Dağılımı

Yıl/Sektör	Tarım %	Sanayi %	Hizmet %	Yıl/Sektör	Tarım %	Sanayi%	Hizmet%
1996	12.23	33.78	42.42	2009	6.91	24.76	55.99
1997	12.52	30.48	43.83	2010	7.40	25.65	55.49
1998	12.07	30.63	42.07	2011	8.15	24.84	53.50
1999	11.88	32.02	39.26	2012	7.76	24.27	54.48
2000	13.95	31.65	39.74	2013	8.69	22.43	56.64
2001	13.98	29.91	44.89	2014	10.15	22.82	54.16
2002	12.60	30.22	46.67	2015	12.06	21.73	51.17
2003	10.50	30.43	49.29	2016	11.73	23.18	49.91
2004	10.44	29.37	51.22	2017	10.18	23.29	50.96
2005	8.88	30.19	49.38	2018	10.14	23.29	51.33
2006	7.24	30.54	49.82	2019	8.97	22.58	54.49
2007	6.28	30.66	51.62	2020	9.31	20.80	55.79
2008	6.54	28.08	52.88	2021	10.89	23.15	51.91
				2022	8.22	19.24	60.77

Kaynak: <https://data.worldbank.org/country/ukrayna>

Tablodaki Veriler, Ukrayna'nın zaman içinde endüstri ve hizmet sektörlerine yönelik bir kayma yaşadığını göstermektedir. Özellikle 1996'dan 2022'ye kadar olan dönemde tarımın payında gözle görülür bir azalma yaşanmıştır. Sanayi ve hizmet sektörlerinde ise sürekli bir artış görülmüştür. 2008 küresel ekonomik krizi döneminde, tarım sektöründeki payın arttığı ve sanayi ile hizmet sektörlerinin bir miktar gerilediği görülmektedir. Ancak, sonraki yıllarda hizmet sektöründeki büyüme devam etmiştir. Diğer yandan 2000'li yılların ortalarından itibaren sanayi sektörünün payındaki artış dikkat çekicidir. Bu, ülkenin endüstriyel üretim ve madencilik gibi alanlarda güçlenmeye başladığını göstermektedir. Bu dönemdeki ekonomik büyüme, sanayi sektöründeki genişlemeye bağlı olabilir. Hizmet sektöründeki payın sürekli bir şekilde artış göstermesi ise, Ukrayna ekonomisinin giderek daha fazla hizmet ve teknoloji odaklı bir yapıya evrildiğini göstergesidir. Bu, ülkenin daha fazla katma değerli hizmetler ve yenilikçi sektörlerde faaliyet göstermeye başladığını işaret etmektedir. 2020'deki verilere baktığımızda, küresel pandeminin etkisiyle hizmet sektöründeki payın arttığını göstermektedir. Seyahat kısıtlamaları ve kapanmalar, bu sektördeki payın artmasına ve diğer sektörlerde gerilemeye neden olmuş olabilir. 2021'den 2022'ye geçişte tarım sektörü %10.89' dan %8.22'ye düşerken, sanayi %23.15'ten %19.24'e gerilemiştir. Bununla birlikte, hizmet sektörü önemli bir artış göstererek %51.91' den %60.77'ye yükselmiştir. Bu değişiklikler, Ukrayna ekonomisinin tarım ve sanayi odaklı yapısından hizmet sektörüne doğru bir geçiş yaşadığını göstermektedir. Ukrayna ekonomisinin yılın ilk üç çeyreğinde gösterdiği yüzde 30'luk küçülme, ülkenin karşılaştığı çeşitli zorlukları yansıtmaktadır. Ukrayna Ekonomi Bakanlığı'nın açıklamalarına göre, bu daralmanın temel nedeni, Rusya'nın işgali ve bölgesel istikrarsızlıktır (Dünya Gazetesi, 2023). Bu durum, bölgedeki jeopolitik gerilimlerin ekonomik dengede yarattığı belirsizlikleri vurgulamaktadır. Ayrıca, ekonominin bu gerilemesinde etkili olan diğer faktörler arasında, eylül ayındaki olumsuz hava koşulları ve Zaporijya nükleer enerji santralinden kaynaklanan elektrik kesintileri de bulunmaktadır (By Euronews, 2022). Bu durumlar, tarım sektörünü olumsuz etkileyerek gıda üretimini azaltmış ve enerji arzındaki belirsizliği artırmıştır. Ukrayna'nın ekonomik zorlukları, sadece içsel faktörlerle sınırlı değildir; aynı zamanda bölgesel ve küresel dinamiklerle de yakından ilişkilidir. Bu durum, ülkenin ekonomik direncini artırma ve sürdürülebilir büyümeyi sağlama çabalarının önemini vurgulamaktadır.

2.5.3. Ukrayna Dış Ticaret Politikası

Ukrayna'nın coğrafi konumu, tarih boyunca çeşitli medeniyetleri bir araya getirerek zengin bir kültürel mozaik oluşturmasına katkıda bulunmuştur. Bu durum, ülkenin jeopolitik bağlamda kritik bir oyuncu olmasını sağlar, çünkü hem Doğu hem de Batı ile olan ilişkilerini etkileyen bir denge unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, Ukrayna'nın limanları ve transit yolları, Doğu Avrupa'dan Batı Avrupa'ya ve tersi yönde yapılan ticaretin yanı sıra Asya pazarları ile olan bağlantıları kolaylaştırmaktadır. Ukrayna'nın gelişmekte olan bir serbest piyasa ekonomisine sahip olması ve Dünya Bankası'nın "İş Yapma Kolaylığı" endeksinde 64. sırada yer alması, ülkenin iş yapma süreçlerinde belirli bir düzeyde kolaylık sağladığını göstermektedir (Kolaylıhracat, 2021). Bu durum, yatırımcılar, işletmeler ve uluslararası kuruluşlar için olumlu bir iş ortamının olduğunu düşündürülebilir.

Ukrayna'nın dış ticareti, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından geçen 25 yılın üzerine rağmen hala eski Sovyet ülkeleriyle büyük ölçüde devam etmektedir. Özellikle enerji alanında dışa bağımlılığı, Rusya Federasyonu ve Türkmenistan'dan ithal edilen ham petrol ve doğalgazın önemli bir kısmını içermektedir (Tipayev, 2006: 57). Bu durum, Ukrayna'nın enerji arz güvenliğini ve ticaret bağlantılarını değerlendirmesini gerektirir. Enerji politikalarını çeşitlendirme ve yerel enerji kaynaklarına odaklanma, Ukrayna'nın bu dışa bağımlılık sorunlarına karşı stratejik adımlar atmasını gerektirebilir.

Ukrayna'nın ticaret ilişkilerinde Rusya ile olan ortaklığının önemine büyüktür. Çin, Türkiye ve diğer Asya ülkeleri ile olan ticari ilişkilerde AB üyeleri ile yaşanan hızlı gelişmeler, Ukrayna'nın AB ile olan ticaretindeki zorlukları ortaya koymaktadır. AB'nin metal, kimyasal, tekstil ve gıda ürünlerinin ithalatında uyguladığı koruyucu rejim, Ukrayna'nın bu sektörlerde AB ile ticaret yapmasını kısıtlamaktadır. İkinci olarak, Ukrayna'nın ithal mallara yönelik sertifika rejimi ve standart uyumluluğu talebi, ticaretin düzenlenmesinde bir engel oluşturarak AB ile ticari ilişkilerin gelişimini sınırlamaktadır (Bojcun, 2001: 11-12). Bu durum, Ukrayna'nın AB ile olan ticaret ilişkilerinin karmaşıklığına ve bu iki faktörün etkileşimine bağlı olarak ülkenin ticaret stratejilerinin şekillenmesindeki zorlukları vurgulamaktadır.

Ukrayna, Rusya Federasyonu ile yaşadığı gerilim ve 2014 yılındaki Kırım krizi sonrasında, ekonomik ilişkilerini çeşitlendirmeye yönelik bir dizi Serbest Ticaret Anlaşması (STA) imzalamıştır. Bu anlaşmalar arasında, 2012 yılında AB ile imzalanan Ukrayna-AB Ortaklık Anlaşması öne çıkmaktadır. Ancak, Rusya'nın bu anlaşmayı eleştirip Ukrayna üzerinden AB menşeli ürünlerin Rusya'ya vergisiz girişini engellemek amacıyla 2016'da askıya alması, ticaret

ve ekonomik ilişkilerde çeşitli sıkıntılara neden olmuştur. Ukrayna, bu zorlukları aşmak için Gürcistan üzerinden çeşitli ülkelere yönelik ihracatını artırmaya çalışmış ancak, Batum limanının kapasite sorunu bu çabaları sınırlamıştır (T.C. Kiev Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2018). Bu durum, Ukrayna'nın ekonomik çeşitlenme ve dış ticaret politikalarının, bölgesel ve uluslararası dinamiklerle nasıl etkilendiğinin de önemli bir göstergesidir.

Rusya'nın 2022 yılında Ukrayna'yı işgal etmesi sonucunda yaşanan yüzde 29,2'lik çarpıcı ekonomik daralmanın ardından, Ukrayna ekonomisinin bu yıl yüzde 0,5 oranında büyümesi beklenmektedir. Bu işgalin yarattığı büyük ekonomik zarara rağmen, Ukrayna'nın Karadeniz limanlarının tekrar açılması ve tahıl ticaretinin yeniden başlaması gibi faktörlerle birlikte, ciddi düzeyde uluslararası bağışlar ekonomik faaliyeti desteklemektedir. Dünya Bankası'nın son tahminlerine göre, Ukrayna'nın yeniden inşa ve iyileştirme çabalarının maliyeti, ülkenin 2021 yılındaki savaş öncesi ekonomisinin büyüklüğünün iki katından fazla, 411 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. Bu durum, ülkenin ekonomik alanda karşılaştığı büyük zorluklara rağmen, uluslararası toplumun ve kuruluşların Ukrayna'ya destek sağlama konusundaki kararlılığını göstermektedir (The World Bank,2023). Ukrayna'nın ekonomik toparlanma sürecindeki bu beklentiler, sadece içsel çabalarla değil, aynı zamanda küresel dayanışma ve yardımla da şekillenmektedir. Bu durum, ülkenin ekonomik direncini güçlendirmek ve uzun vadeli sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için uluslararası iş birliğinin önemini vurgulamaktadır. Ukrayna, Dünya Ticaret rgt (DTÖ) yeliğini Mayıs 2008 tarihinde tamamlayan ülke olmuştur (zdal ve Demydova, 2011: 16). Ukrayna'nın DT yeliği, ülkenin uluslararası ticaret ilişkilerinde standardizasyon ve ticaret kurallarına uyum konusunda önemli bir adım olarak kabul edilmektedir.

2.5.4. Türkiye -Ukrayna Dış Ticaret İlişkisi

Türkiye ile Ukrayna arasındaki ticari ilişkilerin temel dayanağı, 4 Mayıs 1992'de imzalanan ve 20 Nisan 1994'te yürürlüğe giren Ticaret ve Ekonomik İş birliği Anlaşması'dır. (Tipayev, 2006: 26). Bu anlaşma, iki ülke arasındaki ticaretin düzenlenmesi ve ekonomik iş birliği alanlarını kapsayarak ticaret engellerini azaltmayı hedeflemektedir. Diğer yandan Türkiye ve Ukrayna arasında imzalanan Karayolu Ulaştırma Anlaşması, Turizm İş birliği Anlaşması, ifte Vergilendirmeyi nleme Anlaşması ve Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmaları, ticaret alanında önemli katkılarda bulunmuştur. Bu anlaşmalar, ülkelere arasında karayolu ulaştırma, turizm iş birliği, vergilendirme düzenlemeleri ve yatırımların korunması gibi temel alanlarda iş birliği sağlamıştır. (Gülveren, 1998: 11). Türkiye ve Ukrayna arasındaki ticaret ilişkilerini güçlendirmek ve ticaretin

düzenlenmesini kolaylaştırmak adına imzalanan bu anlaşmalar, ekonomik iş birliği ve ticaret hacminin artmasına yönelik önemli adımları temsil etmektedir.

Ukrayna, birçok ülke ile dış ticaret ilişkileri sürdürmektedir, ancak en büyük dış ticaret fazlasını Türkiye ile yaşamaktadır. Türkiye için, Ukrayna, ihracat açısından Rusya Federasyonu'ndan sonra ikinci en büyük pazar konumundadır. İki ülke arasındaki dış ticaretin büyümesinde, uygun ve gelişmiş ulaşım imkanları, ticaretin dengeli olması, ekonomik ilişkilerin genişlemesi, jeopolitik faktörler ve güçlü diplomatik ilişkiler etkili olmaktadır. Bu durum, Türkiye ve Ukrayna arasında karşılıklı fayda sağlayan sağlam bir ticaret ortamının bulunduğunu göstermektedir.

Türkiye ile Ukrayna arasındaki ticaret hacminin artırılması hedefine yönelik öngörülerde, mevcut durumda Ukrayna'nın Türkiye'ye ihraç ettiği ürünlerin genellikle hammadde ağırlıklı olduğu ve yüksek teknoloji ürünlerinin payının düşük olduğu ve 2020 yılına kadar ticaret hacminin 20 milyar USD'ye çıkarılmasının mevcut yapıyla mümkün olmadığı vurgulanmaktadır. Bu nedenle, farklı sektörlerin ve alanların devreye sokulması gerektiği ifade edilmekte ve bu amaçla tarafların mevcut ve yeni nakliye koridorlarının avantajlarından yararlanması gerektiği belirtilmektedir. Viking konteynır treni, "Via Carpatia" nakliye güzergahı ve yeni İpek Yolu gibi nakliye yöntemlerinin kullanılması önerilmektedir. (Vorotnyuk, 2016: 11-12). Bu çeşitlendirme ve yeni nakliye koridorları, ticaretin genişlemesine katkı sağlayabileceği ön görülmektedir.

Türkiye ve Ukrayna arasındaki ticaret dinamikleri, genellikle Ukrayna'dan yapılan ara mal ithalatına odaklanmaktadır. Bunun yanı sıra, Türk müteahhitlik firmalarının Ukrayna'da gerçekleştirdiği başarılı inşaat projeleri de dikkat çekmektedir. Türk müteahhitlerin katkısıyla tamamlanan projelerin toplam değeri 1,7 milyar doları aşmaktadır, bu da iş birliğinin ekonomik boyutunun önemli bir göstergesidir (Özdal ve Demydova, 2011: 32). Bu durum, Türkiye ve Ukrayna arasındaki ticaretin sadece mal ithalatıyla sınırlı kalmayıp aynı zamanda inşaat sektöründe de güçlü bir iş birliği içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer yandan Türkiye ile Ukrayna arasında Turizmin önemli bir iş birliği alanı olduğu da bilinmektedir.

Ukrayna Devlet İstatistik Servisi'nin verilerine göre, 31 Aralık 2017 tarihi itibarıyla Ukrayna'daki Türk yatırımları yaklaşık 312,2 milyon dolar seviyesindedir. Türkiye, Ukrayna'ya doğrudan yatırımlarda bulunan 122 ülke içinde 18. sırada yer almaktadır. Ancak, bazı Türk firmalarının yatırımlarını üçüncü ülkeler aracılığıyla gerçekleştirmesi nedeniyle, fiiliyat olarak gerçekleşen toplam yatırım miktarı 3 milyar doların üzerindedir

(Michigan State University, 2023). Bu durum, Türkiye'nin Ukrayna'ya olan ekonomik etkisini daha geniş bir perspektiften değerlendirmemizi sağlar. Türk firmalarının üçüncü ülkeler üzerinden yaptığı yatırımlar, resmi verilere yansıyan rakamlardan daha geniş bir yatırım tablosunu temsil eder.

Tablo 2.16. Türkiye- Ukrayna 2013-2022 Dönemi Dış Ticareti (Milyar \$)

Yıl	Top. İhracat (\$)	Top. İthalat (\$)
2013	2.387,613	4.607.646
2014	1.855,867	4.295.993
2015	1.181,147	3.519.255
2016	1.330,651	2.596.436
2017	1.465,923	2.936.030
2018	1.684,156	2.753.654
2019	2.156,454	2.725.419
2020	2.090,327	2.590.375
2021	2.900,545	4.524.675
2022	3.059,409	4.455.394

Kaynak : TÜİK verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Bu dış ticaret verileri, Türkiye ve Ukrayna arasındaki ekonomik ilişkilerin evrimini anlamak açısından önemli bir perspektif sunmaktadır.

Türkiye ve Ukrayna arasındaki dış ticaret hacmi, genel olarak artış göstermektedir. Özellikle 2013 ile 2022 arasında ihracat ve ithalat miktarlarında belirgin bir büyüme gözlemlenmektedir. Bu durum, iki ülke arasındaki ticaretin zamanla güçlendiğini ve ekonomik bağların derinleştiğini göstermektedir. 2013-2015 döneminde Ukrayna'nın dış ticaretinde belirgin bir düşüş görülmüş, ancak sonraki yıllarda toparlanma eğilimi göstermiştir. 2017 ve sonrasında ise hem ihracat hem de ithalatın arttığı gözlemlenmektedir. Bu durum, ekonomik şartların iyileşmeye başladığını ve ticaretin canlanmaya başladığını düşündürebilir. 2020'deki veriler, küresel pandeminin etkilerini göstermektedir. İhracat ve ithalatın her ikisi de bir miktar düşüş göstermiştir. Ancak, 2021'de bu miktarlarda belirgin bir artış görülmektedir, bu da pandeminin etkilerinden toparlanmanın başladığını düşündürebilir. 2013-2022 döneminde Türkiye'nin genel olarak Ukrayna'dan daha fazla ihracat yaptığı, ancak aynı zamanda daha fazla ithalat gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu durum, Türkiye'nin ekonomik büyüklüğü ve çeşitliliğine işaret edebilir. 2022'deki verilere göre, Türkiye ve Ukrayna arasındaki dış ticaret hacminin

artmaya devam ettiği görülmektedir. Bu, gelecekteki ekonomik iş birliği ve ticaret potansiyeli açısından olumlu bir gösterge olabilir.

Türkiye'nin Ukrayna'dan İthalatında Başlıca Ürünler Ayçiçeği, aspir, pamuk tohumu yağları ve bunların fraksiyonları (kimyasal olarak değiştirilmemiş), Buğday ve mahlut, mısır, Soya fasulyesi, Ayçiçeği tohumu, Demir veya alaşımsız çelikten yassı hadde ürünleri, Arpa, Demir veya alaşımsız çelikten yarı mamuller, Demir cevherleri ve konsantreleri, Dökme demir (pik demir) ve aynalı demir (kütle, külçe, blok veya diğer ilk şekillerde), Bitkisel yağların üretiminden arta kalan küspe ve katı atıklar (International Trade Centre, 2022).

Türkiye'nin Ukrayna'ya İhracatında Başlıca Ürünler Petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar, Jeneratörler, Erkekler ve erkek çocuk için takım elbise, takım, ceket, pantolon, tulum ve şort, Turunçgiller (taze/kurutulmuş), Demir veya alaşımsız çelikten yassı hadde mamulleri, genişlik ≥ 600 mm (kaplanmış) ,Kazak, süveter, hırka, yelek vb. eşya (örme), Spor, kayak ve yüzme kıyafetleri, diğer giyim eşyası, Domates (taze/soğutulmuş),Erkekler ve erkek çocuklar için takım elbise, takım, ceket, blazer, pantolon, tulum ve şort (örme)(yüzme kıyafeti hariç), Palm yağı ve fraksiyonları (kimyasal olarak değiştirilmemiş) , Pirinç, Römorklar ve yarı römorklar; hareket ettirici tertibatı bulunmayan diğer taşıtlar; bunların aksam ve parçalar (International Trade Centre, 2022).

2.6. Moldova

2.6.1. Genel Ekonomik Durum

Moldova, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile bağımsızlığını ilan eden ve kısa sürede tüm dünya ülkeleri tarafından tanınmayı başaran coğrafi konum olarak Güneydoğu Avrupa'da Romanya ile Ukrayna arasında yer almakta ve Balkan coğrafyasında etkili olan önemli bir ülkedir. Moldova'nın kara sınırları Ukrayna ve Romanya ile çevrili olup, Karadeniz'e çok yakın olmasına rağmen kıyası bulunmamaktadır (Balaban, 2008: 18). Ülkenin Ukrayna ile olan yakınlığı, Karadeniz'e bağlantı sağlayarak dış ticaretini ve deniz yolu taşımacılığını Ukrayna üzerinden gerçekleştirmesine imkân tanımaktadır. Moldova Cumhuriyeti, bağımsızlığını kazandıktan sonra komşu ve bölge ülkeleri ile ticari ve iş birliği ilişkilerine başlamıştır. Sovyetler Birliği döneminde, soğuk savaşın etkisi altında ve ekonomik açıdan geri planda kalan bir ülke olarak, vatandaşlarının ihtiyaçlarını yeterince karşılayamamıştır. Bağımsızlığın ardından Moldova, serbest piyasa ekonomisine yönelmiş ve piyasa ekonomisi anlayışını benimsemiştir Piyasa ekonomisi anlayışı, özel mülkiyet, girişim özgürlüğü, tercih özgürlüğü,

din ve vicdan özgürlüğü, seçme ve seçilme hakkı gibi temel kavramları içermektedir (IndexMundi, 2023). Bu yaklaşım, ekonomik olarak serbest bir ortamın oluşturulması, özel sektörün geliştirilmesi ve bireylerin ekonomik faaliyetlere serbestçe katılmasına teşvik eden bir yaklaşımdır. Moldova, bu ekonomik modeli benimseyerek ulusal ekonomisini canlandırmayı ve geliştirmeyi amaçlamıştır.

Moldova Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının hemen ardından Avrupa Birliği (AB) ile başlayan ilişkiler, Moldova için büyük öneme sahip olmuştur. Ülkenin Romanya ile sınır paylaşması ve Romanya'nın 2007'de AB üyeliği, AB'nin sınırlarının Moldova'ya kadar genişlemesine yol açmıştır. Bu gelişme, Moldova için ticaret, ekonomik iş birliği, siyasi ve demokratik reformlar, insani ve kültürel bağlar, bölgesel güvenlik ve istikrar gibi bir dizi olumlu sonucu da beraberinde getirmiştir. Moldova'nın AB ile ilişkileri, Avrupa entegrasyonunu ve ekonomik kalkınmayı teşvik eden kritik bir adımı temsil eder ve bu durum hem Moldova hem de AB için önemli bir gelişmedir.

Moldova Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan birkaç yıl sonra, 28 Kasım 1994 tarihinde Avrupa Birliği (AB) ile bir ortaklık ve iş birliği anlaşması imzalamış ve bu anlaşma, 1 Temmuz 1998 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Söz konusu anlaşma, Moldova'nın mevzuatını Avrupa standartlarına uygun hale getirme taahhüdünü içermektedir. Moldova Cumhuriyeti, Avrupa Konseyi'nin tam üyesi olarak (1995'ten itibaren) İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına ilişkin Avrupa Sözleşmesi'ni kabul ederek bu tarihte İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunması alanında anlaşmaya varmış ve bu alandaki standartları karşılamayı taahhüt etmiştir (Lanucenco, 2007: 273-275). Bu anlaşma, Moldova'nın insan haklarına ve özgürlüklere verdiği önemi vurgulamanın yanı sıra Avrupa Birliği ile iş birliğini güçlendiren adımlarından olmuştur. Aşağıda verilen tabloda yer alan veriler Moldova'nın çeşitli ekonomik göstergelerini yıllara göre sunmaktadır.

Tablo 2.17. Moldova'nın Temel Ekonomik ve Sosyal Göstergeleri, (1996-2022)

Yıl	GSYİH (milyar dolar)	KB. GSYİH (bin dolar)	BÜYÜME%	ENFLASYON%	İŞSİZLİK%
1996	1.695	575	-5.9	23.5	7.9
1997	1.930	657	1.6	11.8	7.9
1998	1.698	579	-6.5	7.7	10.0
1999	1.170	399	-3.4	39.3	11.1
2000	1.288	441	2.1	31.3	8.5
2001	1.480	507	6.1	9.8	7.3
2002	1.661	571	7.8	5.3	6.8
2003	1.980	682	6.6	11.7	8.0
2004	2.598	897	7.4	12.5	8.2
2005	2.988	1.034	7.5	12.0	7.3
2006	3.408	1.183	4.8	12.8	7.4
2007	4.401	1.531	3.0	12.4	5.1
2008	6.054	2.111	7.8	12.8	4.0
2009	5.439	1.898	-6.0	-0.1	6.4
2010	6.974	2.437	7.1	7.5	7.5
2011	8.414	2.941	5.8	7.7	6.7
2012	8.709	3.045	-0.6	4.5	5.6
2013	9.496	3.321	9.0	4.6	5.1
2014	9.399	3.289	5.0	5.1	3.7
2015	7.798	2.750	-0.3	9.7	4.7
2016	7.982	2.848	4.6	6.4	4.0
2017	9.519	3.455	4.2	6.6	3.9
2018	11.253	4.157	4.1	3.0	2.9
2019	11.735	4.405	3.6	4.8	5.1
2020	11.531	4.376	-8.3	3.8	3.8
2021	13.692	5.275	13.9	5.1	3.2
2022	14.508	5.714	-5.0	28.7	2.3

Kaynak: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=TUR#>

Moldova'nın GSYİH'si yıllar içinde önemli ölçüde artış göstermiştir. Özellikle 2000'li yılların başlarından itibaren büyük bir artış görülmüş, 2010'lu yıllarda ise çok daha belirgin bir ivme kazanmıştır. Kişi başına GSYİH, ekonominin bireylere düşen payını gösterir. Moldova'da bu gösterge de genel olarak artış eğilimindedir, ancak 2009'da bir düşüş yaşanmıştır. Bu, ekonomik krizin etkileri olarak yorumlanabilir. Moldova'nın ekonomik büyüme hızı genellikle pozitif olmuştur. Ancak, özellikle 1999 ve 2022'de negatif büyüme yaşanmıştır. Bu yıllardaki ekonomik zorluklar, krizler veya diğer faktörlere bağlanabilir.

Moldova'da enflasyon oranları genellikle yüksek seyretmiş, özellikle 1999'da belirgin bir artış göstermiştir. Enflasyonun yüksek olması, ekonomik istikrarsızlığın bir işareti olabilir. İşsizlik oranları genellikle makul seviyelerde seyretmiştir, ancak 2009'da işsizlik oranında bir artış yaşanmıştır. Bu durum küresel ekonomik krizin Moldova üzerindeki etkilerini yansıtmaktadır.

2020'de GSYİH'deki düşüş, küresel COVID-19 pandemisinin etkilerini yansıtabilir. Ancak, 2021'de büyük bir toparlanma ve GSYİH'de büyük bir artış gözlemlenmiştir. 2022'de GSYİH'de düşüş, enflasyonun artışı ve işsizlikte bir azalma dikkat çekicidir. Bu durum, ülkede yaşanan ekonomik belirsizlikleri ve olası zorlukları göstermektedir.

2.6.2. Moldova Ekonomisinin Sektörel Dağılımı

Moldova, doğal kaynaklar bakımından önemli bir eksiklik yaşamaktadır ve bu durum bölge ülkeleriyle arasında belirgin bir fark yaratmaktadır. Ülke, özellikle kömür, doğal gaz, petrol gibi enerji kaynaklarına büyük ölçüde Rusya Federasyonu ve diğer ülkelerden yapılan ithalata bağımlıdır. Moldova'nın doğal kaynaklardaki sınırlılığı, enerji ve endüstri sektörlerinde dışa bağımlılığını artırmakta ve bu durum ekonomik açıdan bazı zorluklara yol açmaktadır (Moldova Ülke Profili, 2021: 3). Bu nedenle, enerji kaynaklarına bağımlılığı azaltma ve enerji verimliliğini artırma gibi konular Moldova'nın ekonomik gelişimi için önemli bir öncelik haline gelmiştir.

Moldova'nın maden kaynakları bakımından en önemli üretimi, inşaat ve yapı malzemeleri üretimine yönelik çimento, kimyasallar, cam üretimi ile gıda işleme sektöründe kullanılan endüstriyel minerallerdir. Ülke, küçük miktarlarda demir cevheri, doğal gaz ve petrol kaynaklarına sahip olsa da bu kaynaklar ekonomik olarak çıkarılmaya uygun bir nitelikte olmadığı için sınırlı kalmaktadır (Moldova Ülke Profili, 2022: 4). Moldova'nın madencilik sektörü, özellikle inşaat ve sanayi alanlarına yönelik malzemelerin üretimine odaklanırken, enerji kaynaklarının büyük ölçüde ithalatına dayalıdır. Bu durum, ülkenin enerji güvenliği ve dışa bağımlılığı açısından bazı zorluklar

yaratırken, yerel maden kaynaklarının sınırlılığı, ekonomiyi çeşitlendirmeye yönelik ihtiyacı vurgulamaktadır.

Moldova'da tarım sektörünün milli gelirdeki payı 2021 verilerine göre %10,4 olarak kaydedilmiştir. Ülkenin coğrafi konumu, tarımsal üretime oldukça elverişli bir zemin sunmaktadır. Moldova'da tarım son derece makineleşmiş ve neredeyse tüm tarım işlemleri makineler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Ancak, tarım sektörüne girdilere ulaşımında yaşanan finansal zorluklar ve yatırım eksiklikleri göz önüne alındığında, ayrıca sektörün hava koşullarına bağlı olması nedeniyle, tarımın ülke ekonomisine katkısı dalgalı bir seyir izlemektedir. Moldova'daki tarım sektörü, ülkenin ekonomisine önemli bir katkı sağlasa da çeşitli faktörlere bağlı olarak değişkenlik gösterebilir (Bulut, 2015: 214).

Moldova, ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma dayalı olan ve kişi başına düşen Gayri Safi Yurt İçi Hasıla açısından Avrupa'nın en fakir ülkelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ülke, kişi başına düşen gelir açısından Avrupa'da en yoksul ikinci ülke konumundadır. Moldova, nispeten yüksek bir İnsani Gelişme Endeksi'ne sahip olmasına rağmen, Avrupa'daki en düşük sırada ve dünya genelinde 90. sırada yer almaktadır (CountryReports,2023). Bu durum, Moldova'nın ekonomik zorluklar yaşadığını ve yaşam standartlarının diğer Avrupa ülkelerine göre daha düşük olduğunu göstermektedir

Moldova'da sanayi sektöründe çalışan nüfus genellikle tekstil ve tüketici ürünleri üretimine dayanan sektörlerde istihdam edilmektedir. Bu sektörlerdeki işgücü maliyetlerinin düşük olması, Moldova'nın karşılaştırmalı üstünlük sağladığı bir avantajdır (Bugaian vd., 2010: 170). Moldova aynı zamanda gelişmekte olan bir kimya endüstrisine sahiptir ve bu sektörde İşgücü maliyetlerinin düşüklüğü, üretim maliyetlerini azaltırken, büyüme fırsatları yaratmaktadır. Bu nedenle gelişmekte olan endüstrilerle gelişmeye odaklanarak sanayi sektöründe ekonomisini çeşitlendirmeyi ve sanayi üretimini artırmayı hedeflemektedir.

Tablo 2.18. 1996-2022 Yıllarında Moldova'nın GSYİH İçinde Sektörel Dağılımı

Yıl/ Sektör	Tarım%	Sanayi %	Hizmet %	Yıl/ Sektör	Tarım%	Sanayi%	Hizmet%
1996	27.48	27.29	37.50	2009	8.50	17.16	60.05
1997	25.96	25.44	38.33	2010	11.16	20.43	54.54
1998	25.77	20.32	43.30	2011	11.38	20.91	53.57
1999	24.88	20.51	49.50	2012	10.45	21.31	54.45
2000	25.41	19.15	45.34	2013	11.55	21.60	52.80
2001	22.42	21.97	45.92	2014	14.07	21.13	51.51
2002	21.02	20.38	47.94	2015	12.82	21.11	53.33
2003	18.33	20.67	48.51	2016	12.48	21.19	53.79
2004	17.59	20.72	49.88	2017	12.20	21.02	53.11
2005	16.40	19.17	50.41	2018	10.15	22.15	53.93
2006	14.50	18.78	52.65	2019	10.16	21.92	54.68
2007	9.98	19.44	55.97	2020	9.37	23.13	54.09
2008	8.81	19.12	56.43	2021	10.59	20.63	54.64
				2022	8.29	19.42	58.37

Kaynak: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=TUR#>

Tabloya baktığımızda, Moldova'nın ekonomik yapısında belirgin değişimlerin yaşandığını söylenebilir. 1996-2000 dönemine baktığımızda, Tarım ve sanayi sektörleri önemli bir paya sahiptir, ancak hizmet sektörü de yavaş yavaş artış eğilimindedir. Bu dönemde ekonominin genel olarak büyüdüğü ve sektörel dağılımda belirgin bir değişiklik olmadığı görülmektedir. 2001-2007 döneminde ise Tarımın payı azalırken, hizmet sektörü sürekli olarak artış göstermektedir. Sanayi sektörü ise dalgalı bir seyir halindedir. 2007'de hizmet sektörünün payının büyük ölçüde arttığı ve tarımın önemli ölçüde azaldığı bir dönem olarak gözlemlenmektedir. 2008 finansal krizi döneminde hizmet sektöründeki pay artmaya devam etmekte, ancak diğer sektörlerde gerileme yaşandığı görülmektedir. Bu durum, ekonomik durgunluğun etkilerini göstermektedir. 2010 yılı kriz sonrası hizmet sektöründeki pay bir nebze azalmış, ancak genel olarak ekonomi toparlanmaktadır. Tarımın payı ise bu dönemde tekrar artmaya başlamıştır. 2014-2016 döneminde Tarım ve hizmet sektörlerinde dalgalanmalar yaşanırken Sanayi sektörü ise genel olarak istikrarlı bir şekilde seyretmektedir. 2018-2020 döneminde Tarımın payı tekrar azalırken, sanayi ve özellikle hizmet sektörünün payı artış eğiliminde ilerlemektedir. 2021'den

2022'ye geçişte tarım sektörü %10.59'dan %7.92'ye düşerken, sanayi %20.63'ten %20.04'e gerilemiştir. Bununla birlikte, hizmet sektörü önemli bir artış göstererek %54.64'ten %58.03'e yükselmiştir. Bu değişiklikler, Moldova ekonomisinin tarım ve sanayi odaklı yapısından hizmet sektörüne doğru bir kayma yaşadığını göstermektedir.

2.6.3. Moldova Dış Ticaret Politikası

Moldova Cumhuriyeti, gelişmekte olan bir piyasa ekonomisine sahiptir. 2001 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne üyelik başvurusunda bulunarak, bu uluslararası örgüte katılan ilk eski Sovyet ülkesi olmuştur. Ayrıca, Moldova 43 ülke, Türkiye dahil olmak üzere, ile serbest veya tercihli ticaret anlaşmaları yapmış ve bu anlaşmalar sayesinde ticaretinde avantaj sağlamaktadır. Moldova Cumhuriyeti aynı zamanda, ABD Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi'nden de faydalanmaktadır. Bu sistem, belirli ülkelerin ABD ile ticaretini teşvik etmek amacıyla uygulanan bir ticaret politikasıdır. Moldova'nın bu sistemi kullanması, ülkenin ABD ile ticaretini kolaylaştırarak belirli ürünlerin ABD pazarına daha kolay erişimini sağlamaktadır (Jones, 2017: 22).

Moldova Cumhuriyeti, Dünya Ticaret Örgütü'nün yanı sıra bir dizi uluslararası kuruluşa üyedir. Bu kuruluşlar arasında Uluslararası Para Fonu (IMF), Avrupa Yatırım ve Kalkınma Bankası (EBRD) ve Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS) gibi önemli uluslararası organizasyonlar bulunmaktadır. Bu kuruluşlar aracılığıyla Moldova, ekonomik ve ticaret ilişkilerini güçlendirme, finansal destek sağlama ve siyasi diyalog kurma fırsatlarına sahip olarak, ülkenin dış ilişkilerini ve kalkınma çabalarını önemli ölçüde etkilemektedir (Bulut, 2015: 212).

Moldova'nın önde gelen ticaret ortakları arasında Rusya, Romanya, Ukrayna, İtalya ve Türkiye bulunmaktadır. Bu ülkelerle sürdürülen ticaret, Moldova'nın ekonomik ilişkilerinde önemli bir rol oynamaktadır.

Ülkenin başlıca ihracat kalemleri arasında elektrikli makine ve cihazlar (%14), yağlı tohum ve meyveler (%10), yenilen meyveler ve kabuklu yemişler (%9), meşrubat, alkollü içkiler ve sirke (%8), hububat (%7) ve örülmemiş giyim eşyaları (%7) yer almaktadır. Bu ihracat kalemleri, Moldova'nın ekonomik yapısındaki çeşitliliği ve rekabet gücünü yansıtmaktadır. Moldova'nın başlıca ithalat kalemleri arasında mineral ürünler (%15,7), elektrikli makine ve cihazlar (%8,9), kazanlar, makine ve cihazlar (%7,7), motorlu kara taşıtları ve aksamaları (%6), plastik ve mamulleri (%4,8) ve eczacılık ürünleri (%4,6) bulunmaktadır. (T.C Dış İşleri Bakanlığı, 2019). Bu ithalat kalemleri, ülkenin dış ticaret dengesindeki önemli unsurları temsil

etmekte olup, özellikle enerji ve sanayi ürünleri ithalatının belirgin olduğunu göstermektedir

Moldova'nın ticaret profili, geniş bir ürün yelpazesi ile dikkat çekerken, özellikle enerji ve sanayi ürünlerine olan bağımlılığı ithalat kalemleri aracılığıyla gözlemlenmektedir. Bu durum, Moldova'nın ticaret politikalarını ve dış ekonomik ilişkilerini yönlendiren faktörlerin anlaşılması için önemli bir perspektif sunmaktadır.

2.6.4. Türkiye- Moldova Dış Ticaret İlişkisi

Moldova ve Türkiye arasındaki ilişkiler farklı alanlarda iş birliği içermesi dolayısı ile büyük öneme sahip bir ülke olarak kabul edilmektedir. Moldova, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ve Karadeniz Ekonomik İş birliği (KEİ) gibi uluslararası kuruluşlara üye olmasıyla bölgesel iş birliği ve entegrasyona katkı sağlamaktadır. Türkiye ve Moldova arasında her iki ülkenin ekonomik çıkarlarını korumayı ve teşvik etmeyi amaçlayan ticaret, ekonomi, yatırım ve diğer alanlarda iş birliği anlaşmaları imzalanmıştır. Türkiye'nin Moldova'ya yatırım yapma ve ticari ilişkilerini geliştirme konularında çeşitli teşvikler ve korumalar sağladığına dair anlaşmalar bu iş birliği çerçevesinde önemli bir rol oynamaktadır. Türkiye ve Moldova arasındaki ilişkiler, bölgesel iş birliği ve diplomatik temaslarla da desteklenmektedir. Bu tür uluslararası ilişkiler, her iki ülkenin ekonomik ve siyasi çıkarlarını korumak ve geliştirmek amacıyla büyük önem arz etmektedir.

Moldova ile Türkiye arasındaki ticaret ilişkileri Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra gelişmiş ve Moldova, Türkiye'nin önemli ticari ortaklarından biri haline gelerek İhracat ve ithalat alanlarında karşılıklı etkileşimler mevcuttur. Moldova'nın Türkiye'ye ihraç ettiği başlıca ürünler arasında ayçiçeği çekirdeği, hurda demir-çelik, cam ürünleri, örme giyim eşyası, tahıllar, mısır ve hurda alüminyum döküntüleri yer almaktadır. Bu ürünler Moldova'nın Türkiye'ye yaptığı ticaretin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Türkiye'nin ise Moldova'ya ihraç ettiği başlıca ürünler arasında sabun ve deterjanlar, motorlu kara taşıtları ekipman ve yedek parçaları, örme kumaşlar, erkenci sebzeler, narenciye, plastik boru ve çeşitleri, giyim ürünleri ve alüminyum çubuk ve profiller bulunmaktadır (T.C Kişinev Büyükelçiliği, 2013: 15-17). Türkiye'nin Moldova'ya sunduğu ürünler çeşitlilik göstermektedir ve Moldova pazarında talep görmektedir. Bu ticaret ilişkilerinin geliştirilmesinde karşılıklı katılımlı fuarlar ve iş ziyaretleri gibi etkinlikler önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, büyük Türk firmalarının Moldova pazarına girmesi ve yatırım yapması, Türk mallarının imajının düzelmesine katkıda bulunmuştur. Moldova'da şu anda Avrupa mallarının

üstünlüğüne dair bir algı bulunsa da Türk malları da önemli bir paya sahiptir. 1990'lı yıllardan günümüze kadar geçen süre zarfında Moldova Ticaret Odası'na kayıtlı binin üzerinde Türk sermayeli şirket bulunmaktadır. Bu şirketlerin birçoğu aktif olmasa da tahmini olarak 120-150 civarında aktif Türk şirketi faaliyet göstermektedir. Özellikle Gagavuz Özerk Bölgesi'nde 54 Türk sermayeli şirketin faaliyet göstermesi, bu bölgenin Türk girişimcilere cazip geldiğini göstermektedir. Moldova'da Türk işletmelerinin faaliyet göstermeye devam etmeleri, Moldova ekonomisine katkı sağlamakta ve iki ülke arasındaki iş birliğini güçlendirmektedir (Zor Kaya, 2010: 5-7).

Tablo 2.19. Türkiye- Moldova 2013-2022 Dönemi Dış Ticareti (Milyar \$)

Yıl	Top. İhracat (\$)	Top. İthalat (\$)
2013	297.650	262.929
2014	319.916	262.382
2015	223.027	221.784
2016	279.067	176.695
2017	306.142	218.302
2018	290.032	198.507
2019	343.345	264.286
2020	335.048	181.389
2021	453.079	380.324
2022	662.731	293.409

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Tabloya baktığımızda, 2015-2019 döneminde Türkiye'nin Moldova'ya ihracatında artış gözlemlenmiştir. 2015 yılında 223 milyar dolar olan ihracat, 2019'da 343 milyar dolara yükselmiştir. Bu süre zarfında ihracattaki artış oranı yaklaşık %18'dir. İhracattaki artış durumu, Türk ürünlerinin Moldova pazarında talep gördüğünü ve iki ülke arasındaki ticaretin genişlediğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Aynı dönemde ithalat oranlarına baktığımızda ise 2015 yılında 221 milyar dolar olan ithalat, 2019'da 264 milyar dolara çıkmış ve İthalattaki artış oranı yaklaşık %33 olarak hesaplanmıştır. Bu durum Moldova'nın Türk mallarına ve hizmetlerine olan talebinin arttığını göstermektedir. Türkiye'nin Moldova ile dış ticaret dengesi bu dönemde dalgalı bir seyir göstermiştir. 2015 ve 2019 yıllarında dengenin pozitif olduğu, yani Türkiye'nin Moldova'ya daha fazla ihracat yaptığı görülmektedir. Ancak, 2018 ile 2019 yılları arasında dengedeki

azalış, ithalattaki daha hızlı artışa işaret etmektedir. Bu durum, dış ticaret dengesindeki dalgalanmaların dikkate alınması gerektiğini göstermektedir.

2018 ile 2019 dönemindeki verilere baktığımızda Türkiye'nin Moldova'ya ihracatında %18'lik bir artış gözlemlenirken, ithalatta yaklaşık %33'lük bir artış yaşandığı görölmektedir. Bu dönemdeki dış ticaret dengesindeki %6'lık azalış, ithalatın ihracatı daha hızlı bir şekilde aştığının bir göstergesidir.

Sonuç olarak, Türkiye ile Moldova arasındaki ikili ekonomik ilişkilerdeki veriler, karşılıklı ticaretin önemli ölçüde arttığını ve ekonomik bağların derinleştirdiğini göstermektedir. Türkiye'nin Moldova'ya olan ihracatındaki istikrarlı yükseliş, Türk mallarının ve hizmetlerinin Moldova pazarında giderek daha fazla talep gördüğünü işaret etmektedir. Ancak, ithalattaki hızlı artış ve dış ticaret dengesindeki dalgalanmalar, ticaretin dengesi açısından dikkat çeken noktalardır.

Bu veriler, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin güçlendiğini, ancak dış ticaret dengesinin daha dikkatlice yönetilmesi gerektiğini göstermektedir. Gelecekte, ticaretin sürdürülebilirliği ve dengeyi sağlamak adına ekonomik politikaların etkili bir şekilde yönetilmesi önemli olacaktır. Türkiye ile Moldova arasındaki bu ticaret ilişkisi, karşılıklı fayda sağlama potansiyeli taşımakta ve iki ülke arasındaki ekonomik bağların daha da güçlenmesine olanak tanımaktadır.

2.7. Rusya

2.7.1. Genel Ekonomik Durum

Rusya'nın 1991 sonrasındaki dağılıma süreci, siyasal ve ekonomik anlamda büyük bir krize sürüklenmiştir. Bu dönem, özellikle 1989-1998 arasında yaşanan şiddetli ekonomik daralma ile karakterizedir, ki bu süreçte Gayri Safi Milli Hasıla'da %50'ye varan bir düşüş yaşanmıştır. 1998'de ilan edilen moratoryum ve beraberinde gelen yüzde 40'lık ruble devalüasyonu, Rusya'yı derin bir ekonomik krize sürüklemiştir. Aynı zamanda, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte uluslararası alanda süper güç konumunu da kaybetmiştir. Bu süreç, Rusya'nın modern tarihindeki önemli bir dönemi ifade etmektedir (Yılmaz, 2006: 362-363). Ancak, Vladimir Putin'in iktidara gelmesi ve petrol ile doğalgaz fiyatlarının hızla artması, Rusya Federasyonu'nun ekonomik durumunu 2000'li yılların başında toparlayabilmesine olanak tanımıştır (Kazgan, 2005:41).

Rusya Federasyonu, küresel ölçekte önemli bir ekonomik güç olarak doğal kaynaklara ve geniş insan gücü potansiyeline sahip birkaç ülkeden biri konumundadır. Ülkenin zengin doğal kaynak rezervleri, ekonomik açıdan

büyük fırsatlar sunsa da aynı zamanda bazı dezavantajları da beraberinde getirmektedir. Özellikle son 10 yılda artan petrol fiyatları ve uygun ticaret koşulları, Rusya'nın etkileyici bir büyüme elde etmesine katkı sağlamış gibi görünmektedir. Ancak, bilimsel araştırmalar, uzun vadeli büyüme ile doğal kaynaklara aşırı bağımlılık arasında negatif bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır (Göçer ve Bulut, 2015: 729). Bu nedenle, Rusya'nın ekonomik istikrarı için doğal kaynaklara dayalı büyümenin yanı sıra ekonomik çeşitlendirme çabalarına odaklanması önemlidir.

Ukrayna krizinin ardından uygulanan uluslararası yaptırımların ve Rus ekonomisindeki yapısal sorunların etkisiyle, Rusya'nın ekonomik görünümü olumsuz bir seyir izlemektedir. Petrol fiyatlarındaki düşüş ve ülkedeki sermaye çıkışı, Ukrayna krizinin etkilerini güçlendirmiştir, bu da rublenin hızla değer kaybetmesine neden olmuştur. Bu durumun bir sonucu olarak, ülke genelinde enflasyon artmış ve hane halkı tüketimi gerilemiştir. Ukrayna krizi sonrasında yaşanan bu ekonomik zorluklar, Rusya'nın içinde bulunduğu yapısal sorunları da daha belirgin hale getirmiştir (Aslanlı, 2022: 18-19). Bu durum, ekonominin karşılaştığı çeşitli zorluklar nedeniyle ülkede ekonomik belirsizliğin artmasına yol açmıştır.

Tablo 2.20. Rusya'nın Temel Ekonomik ve Sosyal Göstergeleri, (1996-2022)

Yıl	GSYİH (milyar dolar)	KB. GSYİH (bin dolar)	BÜYÜME %	ENFLASYON%	İŞSİZLİK%
1996	391.724	2.644	-3.8	46.0	9.7
1997	404.928	2.738	1.4	15.1	11.8
1998	270.955	1.835	-5.3	18.5	13.3
1999	195.907	1.331	6.4	72.4	13.0
2000	259.710	1.772	10.0	37.7	10.6
2001	306.602	2.100	5.1	16.5	9.0
2002	345.470	2.378	4.7	15.7	7.9
2003	430.347	2.975	7.3	13.7	8.2
2004	591.016	4.102	7.2	20.3	7.8
2005	764.015	5.323	6.4	19.3	7.1
2006	989.932	6.920	8.2	15.1	7.1
2007	1.299.703	9.101	8.5	13.8	6.0
2008	1.660.848	11.635	5.2	18.0	6.2
2009	1.222.645	8.563	-7.8	2.0	8.3
2010	1.524.916	10.675	4.5	14.2	7.4
2011	2.045.922	14.311	4.3	24.5	6.5
2012	2.208.293	15.421	4.0	8.9	5.4
2013	2.292.470	15.975	1.8	5.3	5.5
2014	2.059.241	14.096	0.7	7.5	5.2
2015	1.363.482	9.313	-2.0	7.2	5.6
2016	1.276.786	8.705	0.2	2.8	5.6
2017	1.574.199	10.720	1.8	5.3	5.2
2018	1.657.328	11.287	2.8	10.0	4.8
2019	1.693.115	11.536	2.2	3.3	4.5
2020	1.493.075	10.194	-2.7	0.9	5.6
2021	1.836.892	12.532	5.6	19.0	4.7
2022	2.240.422	15.271	-2.1	15.8	3.9

Kaynak : <https://data.worldbank.org/country/rusya>

Rusya'nın 1998 ekonomik krizi, özellikle finansal sektördeki sorunlar ve rublenin devalüasyonu nedeniyle GSYİH 'de belirgin bir düşüşe (-%5,3) neden oldu. Bu dönemde enflasyon oranları yükselmiş (%18,5) ekonomik belirsizliği, tüketici güvenini olumsuz yönde etkilemiştir. Artan işsizlik oranı (%13,3), ekonominin zor bir dönemden geçtiğini göstermektedir. 2000'lerin başından 2008'e kadar olan dönemde, dünya genelindeki yüksek petrol fiyatları Rusya'nın ekonomik büyümesini desteklemiştir. Bu dönemde GSYİH ve kişi başına GSYİH önemli ölçüde artış göstermiştir. 2008-2009 dönemi küresel ekonomik krizi, Rusya'nın ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. GSYİH'deki büyük düşüş ve negatif büyüme hızları, krizin etkilerini yansıtmaktadır. İşsizlik oranları da bu dönemde yükselmiştir. 2010'da Rus ekonomisi, küresel mali kriz sonrası toparlanma sürecine girmiştir. GSYİH'da artış ve kişi başına GSYİH'da ki büyüme, ekonominin genel olarak sağlıklı ilerlediğini yansıtmaktadır. Ancak, 2014'te Kırım'ın ilhakı ve Ukrayna ile yaşanan gerginlikler, ekonomiye uluslararası yaptırımlar getirmiş ve enerji fiyatlarındaki düşüşle birleşerek ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir.

2014-2017 yılları arasında Rusya, ekonomik zorlukları aşmak ve dış politikadaki etkileri hafifletmek amacıyla bir takım reform girişimlerinde bulunmuştur. Bu dönemde, petrol ve doğal gaz fiyatlarındaki dalgalanmalara rağmen GSYİH da istikrarlı bir artış ve kişi başına GSYİH da belirgin bir iyileşme yaşandığı görülmektedir. Ancak, 2018'de yeni yaptırımların uygulanması ve küresel ekonomik belirsizlikler, Rus ekonomisini yeniden zora sokmuştur. GSYİH ve kişi başına GSYİH'da ki büyüme oranları düşmüş, enflasyon artmış ve işsizlik oranı yükselmiştir.

2020 yılında küresel COVID-19 pandemisi, tüm dünya gibi Rusya'nın ekonomisini de etkilemiştir. GSYİH'da düşüş (%- 2,7) yaşanmış ve işsizlik oranları artış (%5,6) göstermiştir. Diğer yandan yaşanan düşük enflasyon (%0,9), talep eksikliği ve ekonomik belirsizliğin bir yansıması olarak düşünülebilir. Ancak, 2021'de ekonomide toparlanma ve büyüme gözlemlenmiştir. GSYİH'deki düşüş (%2,1), 2022'deki negatif büyüme, muhtemelen pandemi ve belki de uluslararası olaylar nedeniyle ekonomik belirsizliği yansıtmaktadır. Diğer yandan Yüksek enflasyonun (%15,8) ve İşsizlik (%3,9) oranındaki düşüşün, iş piyasasında belirli bir iyileşmeyi yansıttığı söylenebilir.

2.7.2. Rusya Ekonomisinin Sektörel Dağılımı

Sovyet dönemindeki merkezi planlama politikalarının etkisiyle, tüketim malları ve hizmet sektörleri göz ardı edilmiş ve bu durum, söz konusu sektörlerin 1990'lı yıllarda önemli bir büyüme göstermesine yol açmıştır. Resmi verilere göre, 1990'ların başlarında hizmet sektörünün GSYİH

içindeki payı %36'nın altında iken, 1995'ten itibaren bu oran %55 ila %60 arasında değişmiştir. Ancak, transfer fiyatlandırması uygulamaları, hizmet ve sanayi sektörü verilerinin tam gerçeği yansıtmamasına neden olmuştur (Ateş, 2014: 9). Transfer fiyatlandırması, özellikle petrol şirketlerinin düşük vergi uygulaması olan bölgelerde kurdukları şubelere, ucuz fiyatlardan satış yapmalarını içeren yaygın bir uygulamadır. Bu şubeler, hizmet sektöründe faaliyet gösteren ticari kuruluşlar olarak kaydedilmiş olsalar da aslında petrol veya gazı pazar fiyatlarından satmakta ve bu şekilde büyük kar elde etmektedirler (Moment Expo, 2019). Bu durum, ülkedeki ekonomik verilerin, özellikle hizmet sektörünün gerçek büyüklüğünü anlamak konusunda tam bir doğruluk sağlamadığının da bir göstergesidir.

Rusya, dünya genelinde öne çıkan bir ham madde ihraççısı olmanın ötesinde, zengin doğal kaynakları ile dikkat çekmektedir. Özellikle doğal gaz ve petrolün yanı sıra kömür, alüminyum, bakır, demir, elmas, altın, gümüş gibi çeşitli maden kaynaklarına ve ormancılık ürünlerine sahiptir (Kartal, 2013: 445). Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, ülkenin doğal kaynak üretimi artmıştır. Ancak, Sovyet dönemine ait hızlı sanayileşmenin mirası olarak, çevre sorunları günümüzde daha karmaşık hale gelmiştir. Özellikle ana sanayi bölgelerindeki hava ve su kirliliği, tarım alanlarının azalması ve toprak verimliliğindeki düşüş gibi sorunlar, çevresel sürdürülebilirlik açısından önemli zorluklar oluşturmaktadır.

Tablo 2.21. 1996-2022 Yıllarında Rusya'nın GSTİH içinde Sektörel Dağılımı

Yıl/ Sektör	Tarım %	Sanayi %	Hizmet %	Yıl/ Sektör	Tarım %	Sanayi %	Hizmet %
1996	6.55	35.35	49.42	2009	4.08	29.33	53.77
1997	5.87	34.69	50.60	2010	3.34	30.00	53.12
1998	5.10	33.94	51.82	2011	3.15	29.41	53.80
1999	6.58	33.50	49.89	2012	2.93	29.10	54.51
2000	5.75	33.92	49.72	2013	2.99	28.19	56.12
2001	5.88	31.84	51.47	2014	3.36	27.93	55.68
2002	5.57	29.06	53.84	2015	3.87	29.79	56.14
2003	5.50	28.65	53.82	2016	3.84	29.17	57.01
2004	4.90	31.70	50.66	2017	3.55	30.67	56.03
2005	4.26	32.63	48.81	2018	3.39	32.55	53.43
2006	3.86	31.78	49.72	2019	3.53	32.15	54.17
2007	3.78	31.22	50.67	2020	4.01	29.72	56.37
2008	3.75	30.79	50.70	2021	3.87	31.77	54.10
				2022	3.90	32.79	53.98

Tarım sektörünün payı genel olarak azalış eğilimindedir. 1996'da %6,55 olan tarım sektörü payı, 2020'de %4,01'e gerilemiştir. Bu azalma, ekonominin endüstrileşme ve modernleşme sürecine işaret etmektedir. Tarım sektöründeki verimliliğin artması ve diğer sektörlerdeki büyüme, tarımın ekonomideki payını azaltmış görünmektedir. Sanayi sektörü, 1996-2008 döneminde büyük bir artış göstermiş, ancak 2008 küresel ekonomik kriziyle birlikte bir düşüş yaşamıştır. Bu düşüş, enerji fiyatlarındaki dalgalanma ve küresel talepteki azalma gibi faktörlerden kaynaklanmış olabilir. Ancak, 2020'ye doğru sanayi sektörü payında bir artış görülmektedir. Hizmet sektörü payı, 1996'dan itibaren sürekli bir artış göstermiştir. Özellikle 2000'lerin ortalarından itibaren hizmet sektöründeki büyüme belirgin hale gelmiştir. Bu, ekonominin daha fazla çeşitlenmeye ve tüketime dayalı hizmetlere yönelmesini yansıtabilir.

1998 ve 2008 ekonomik krizleri, sektörel dağılım üzerinde belirgin etkiler bıraktığını söyleyebiliriz. Özellikle enerji fiyatlarındaki dalgalanmalar, tarım ve sanayi sektörlerini etkilemiştir. 2014-2015 Ukrayna krizi ve uluslararası yaptırımlar, enerji sektöründe düşüşe neden olmuş ve sektörel dağılımı etkilemiştir. 2020'deki COVID-19 pandemisi, özellikle hizmet sektöründe daralmaya neden olmuş, ancak sanayi sektöründe bir miktar toparlanma görülmektedir. Enerji fiyatlarındaki dalgalanmalar ve küresel ekonomik koşullar, özellikle Rus ekonomisinin sanayi ve enerjiye dayalı yapısını etkilemiş gibi görünmektedir.

2.7.3. Rusya Dış Ticaret Politikası

Komünizmin sona ermesiyle birlikte Rusya, ekonomik açıdan önemli bir çöküşle karşı karşıya kalmıştır. 1992'de, pazar ekonomisinin hızla kurulabilmesi amacıyla tasarlanan bir ekonomik program, üretimdeki düşüş, mali dengesizliklerdeki genişleme ve yapısal reformlardaki yavaş ilerleme sorunlarıyla başa çıkma konusunda yeterince etkili olamamıştır. Bu zorluklarla başa çıkabilmek adına, 1994'te Merkez Bankası tarafından IMF desteğiyle sıkı bir para politikası uygulanmış ve enflasyonla mücadele odaklı bir bütçe benimsenmiştir (Hernández-Catá, 1995:1-3). Ancak, yapılan bu çabaların beklenen sonuçları getirmekte yetersiz kaldığı gözlemlenmiştir.

1997-98 döneminde, Rusya'nın önde gelen ihraç mallarının fiyatlarında yaşanan düşüş ve Asya krizinin etkisiyle yatırımcıların gelişmekte olan pazarlara olan güvenlerini kaybetmeleri, Rus ekonomisi üzerinde güçlü bir dış şok etkisi oluşturmuştur. Bu dışsal şok, hızla artan borç yükü ve mikro düzeydeki yapısal değişikliklerin eksikliği gibi ekonomik sorunları daha da şiddetlendirmiştir. Sonuç olarak, Ruble'nin devalüasyonu ve iç

borçların ödenememesi gibi sorunlarla karşı karşıya kalınmış ve Enflasyon belirgin şekilde artış göstererek 1998 yılı sonunda %85'e ulaşmıştır. Bu kriz döneminde, ayarlanabilir sabit kurdan vazgeçilerek dalgalı döviz kuru sistemine geçilmiştir (Güran, 2021: 520-521).

Rusya'nın karmaşık ve ağır vergi sistemi uzun bir süre yatırımlar ve büyüme için önemli bir engel teşkil etmiştir. Ancak, 2001 yılından bu yana yapılan vergi reformları, özellikle Vladimir Putin'in liderliğinde, ciddi anlamda ilerleme kaydetmiştir. Bu reformlar arasında %13 oranında kişisel gelir vergisi uygulaması, çeşitli sosyal resim ve harçların yerine birleşik, yüksek ölçüde regresif sosyal vergi uygulaması, en yüksek kurumlar vergisi oranının %35'ten %24'e düşürülmesi ve yasal boşlukların kapatılması gibi önemli adımlar bulunmaktadır (Kütük, 2019: 40). Ayrıca, kurumlar vergisi oranının daha sonra 2009 yılında %24'ten %20'ye düşürülmesi, ticari harcamalarda muafiyet koşullarının iyileştirilmesi, petrol sektörü ve küçük işletmelere kolaylıklar sağlanması, standart KDV oranının %20'den %18'e düşürülmesi gibi önemli düzenlemeler de gerçekleştirilmiştir. Bu reformlar, Rusya'nın iş yapma kolaylığı açısından 190 ülke arasında 35. sırada yer aldığı Dünya Bankası İş Yapma Kolaylığı 2018 raporunda kendini göstermiştir. Ayrıca, küresel rekabetçilik açısından dünyadaki 137 ülke arasında 38. sırada bulunması ve 2019 itibarıyla dünyanın 12. büyük ekonomisi olması, Rusya'nın ekonomik açıdan önemli bir oyuncu olduğunu göstermektedir (KTO. (2020: 15). Bu reformlar, ülkede yatırım yapmayı ve iş yapmayı teşvik etmekte, ekonomik büyümeyi desteklemekte ve uluslararası rekabetçiliği artırmaktadır.

Rusya'nın dış ticaret politikası, enerji ihracatının öne çıktığı bir strateji üzerine kurulmuştur. Doğalgaz ve petrol gibi enerji ürünleri, Rus ekonomisinin dışa bağımlılığını azaltma amacı taşımaktadır. Siyasi ilişkiler, özellikle Batı ile yaşanan gerginlikler, ticaret üzerinde etkili faktörlerdir. Rusya Gümrük Birliği ve serbest ticaret anlaşmaları ile, ticaretin kolaylaştırılması ve ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesini hedeflemektedir. Rusya'nın 1996 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne üyelik başvurusunda bulunması, uluslararası ticaret sahnesinde daha etkin bir rol üstlenmesini sağlamıştır (İsmailov, 2003: 6). Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmayan en büyük ülke olarak bilinen Rusya 2012 yılında Dünya Ticaret Örgütü (WTO) resmi üyesi olmuştur (Göker, 2023: 382). Bu anlaşma, Rusya'nın ekonomik entegrasyonunu ve uluslararası ticaret kapasitesini güçlendirmesi açısından önemli bir adım olmuştur. Aynı zamanda Sanayi, teknoloji, tarım ürünleri ve yüksek teknoloji ürünleri de dış ticaret politikasının temel unsurlarıdır.

Rusya'nın başlıca ticaret ortakları arasında Çin, Almanya, Hollanda, ABD, Belarus ve İtalya yer almaktadır. Ülkenin önemli ihracat kalemleri arasında petrol, doğalgaz, yakıt, metaller ve kimyasal ürünler bulunmaktadır. Rusya'nın ithalatında ise ilaç, telefon ve telgraf için elektrikli cihazlar, makine ve ekipman, kimyasal ürünler, otomobiller ile gıda ve tarım ürünleri öne çıkmaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2022). Bu ticaret ortakları ve ticaret kalemleri, Rus ekonomisinin çeşitli sektörlerdeki uluslararası bağlantılarını ve ticaret portföyünü yansıtmaktadır

2.7.4. Türkiye-Rusya Dış Ticaret İlişkisi

1990'lı yılların başında başlayan bavul ticareti, Türkiye ve Rusya arasındaki ticari boyutu işaret etmiş ve zamanla bu ilişki, siyasi, güvenlik ve enerji konularını içeren geniş bir iş birliği alanına evrilmiştir. Türkiye, büyüyen ekonomisinin enerji ihtiyacını karşılayabileceği bir kaynak olarak Rusya'ya yönelirken, Rusya da Türkiye'yi hızla büyüyen bir pazar ve güvenilir bir müşteri olarak görmüştür. Bu durum, iki ülke arasında karşılıklı bir bağımlılık oluşturmuştur. Bu sayede Türkiye, enerji ihtiyacını karşılamak için Rusya'dan kaynaklar sağlarken, Rusya da ekonomisini canlandırmak için Türkiye'nin güçlü talebinden faydalanmıştır (Çelikpala, 2015: 124). Ancak Türkiye, sadece enerji alıcısı olmanın ötesinde bir rol üstlenmiş; Rus ve Hazar doğalgazının Avrupa ülkelerine, hatta Kuzey Afrika'ya kadar ulaştırılmasında kilit bir transit koridoru olmuştur (Kiniklioğlu ve Morkva, 2007: 540). Bu süreçte, ikili anlaşmalar ve görece gevşek bölgesel entegrasyon anlaşmaları, özellikle Karadeniz Ekonomik İş birliği (KEİ) gibi iş birlikleri, ilişkilerin yeniden yapılandırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Yeni dönemde, Türkiye-Rusya Federasyonu ilişkilerinin öne çıkan boyutu, ticari ilişkilerin güçlenmesi olmuştur (Hill ve Tas pınar, 2006: 82).

1990'lı yıllarda Türkiye-Rusya ilişkileri, iki belirgin dönemde şekillenmiştir. İlk dönemde, ilişkiler genellikle geçmişten gelen olumsuz miraslar ve rekabet üzerine odaklanmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde, özellikle Karadeniz'in stratejik önemi ve enerji kaynaklarına olan rekabet, ilişkilerde gerginliğe neden olmuştur. Ancak 1990'ların ikinci yarısında, özellikle de Türkiye'nin ekonomik dönüşümü ve Rusya'nın içsel sorunlarına rağmen, bu ilişkilerin dinamikleri değişmeye başlamıştır. İkinci yarıda, Türkiye-Rusya ilişkilerindeki eylem ve söylemler, rekabetin ötesine geçerek iş birliği odaklı bir yöne kaymıştır (Çelikpala, 2015: 122). Her iki ülke, ekonomik iş birliği, enerji projeleri ve siyasi diyalog gibi alanlarda ortak çıkarlara odaklanmıştır. Özellikle enerji alanında yapılan anlaşmalar ve projeler, ilişkilerin olumlu bir seyir izlediğini göstermiştir. Bu dönemdeki

gelişmeler, Türkiye-Rusya ilişkilerinde rekabetçi geçmişin ötesinde bir iş birliği potansiyeli olduğunu göstermektedir.

Tablo 2.22. Türkiye- Rusya 2013-2022 Dönemi Dış Ticareti (Milyar \$)

Yıl	Top. İhracat (\$)	Top. İthalat (\$)
2013	7.213.894	26.046.541
2014	6.170.452	25.411.700
2015	3.684.263	20.744.050
2016	1.792.916	15.467.237
2017	2.869.847	20.097.027
2018	3.652.603	22.710.751
2019	4.152.137	23.115.236
2020	4.506.681	17.829.309
2021	5.774.392	28.959.361
2022	9.342.796	58.848.948

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

2013 yılında Türkiye'nin Rusya'ya olan ihracatı yaklaşık 7.213 Milyar dolar seviyelerinde iken, ithalat ise 26.046 milyar dolar seviyesinde ve oldukça yüksek seyretmektedir. Bu durum, o dönemdeki güçlü ekonomik büyümeyi ve iki ülke arasındaki ticaretin sağlam temellerini yansıtmaktadır. 2014 ve 2015 yıllarında Türkiye'nin Rusya'ya olan ihracatında dikkat çekici bir düşüş gözlemlenmektedir. Bu düşüşün, küresel ekonomik belirsizlikler, enerji fiyatlarındaki düşüş ve Ukrayna krizi gibi faktörlerin etkisinden kaynaklı olduğu söylenebilir. Ayrıca, politik gerilimler ve ambargo uygulamaları da ticaret üzerinde baskı yaratan önemli etkenler arasındadır.

2016 yılı Türkiye'nin Rusya'ya ile olan ticaretindeki en düşük yıllardan biridir. 24 Kasım 2015 tarihinde, Rusya ile yaşanan uçak krizi ve genele ekonomik zorluklar, Türkiye'nin dış ticaretini önemli ölçüde etkilemiş görünmektedir. 2017 ve 2018 yıllarında Türkiye'nin Rusya ile ticaretinde bir toparlanma görünmektedir. Bu dönemde Türkiye'nin ekonomik durumunun iyileşmesi, politik ilişkilerdeki belirli bir düzelme ve enerji fiyatlarının istikrar kazanması gibi konuların etkili olduğunu söyleyebiliriz. 2019 yılında ise Türkiye'nin Rusya ile olan ticaretinde bir miktar artış göstermektedir. Bu dönemdeki artış, iki ülke arasındaki ticaret ilişkilerindeki belirli iyileştirmelerin yanı sıra küresel talepteki artıştan kaynaklanmış olabileceği söylenebilir. 2020 yılında, küresel COVID-19 pandemisinin etkisiyle Türkiye'nin Rusya ile ticaretinde

belirgin bir düşüş yaşanmıştır. Pandeminin neden olduğu küresel ekonomik belirsizlik, talepteki düşüş ve tedarik zinciri kesintileri, tüm dünya genelinde ticaretin gerilemesine neden olmuştur. 2021 yılına geldiğimizde Türkiye'nin Rusya'ya olan ticaretinde yine belirgin bir artış yaşandığı görünmektedir. 2022'de ise bu artışın daha da hızlandığı görünmektedir. Genel olarak, bu dönemdeki ticaret dalgalanmalarının arkasında ekonomik, politik ve küresel faktörlerin karmaşık bir etkileşimi olduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye-Rusya ilişkileri, geçmişten günümüze dalgalı bir seyir izlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki zorlu savaşların ardından, I. Dünya Savaşı'nda Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle ilişkilerde bir yakınlaşma görülmüştür. Ancak Soğuk Savaş döneminde Boğazlar meselesi nedeniyle gerginlik yaşanmış, bu gerilim Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra da devam etmiştir. Özellikle 2008 krizi sonrasında küresel güç dengesindeki değişim, Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkileri belirleyici hale getirmiştir (Sarıaslan, 2019: 177-182). Türkiye ve Rusya, uluslararası ekonomi politik zemindeki gelişmelerle birlikte, ekonomi ve politika arasındaki sınırların giderek belirsizleştiği ve karşılıklı bağımlılığın önem kazandığı bir döneme girmiştir. Bu süreç, her iki ülkenin de dinamik siyasal ve ekonomik dönüşüm süreçlerinden geçtiği ve bu değişimlerin uluslararası arenayla entegre olduğu bir bağlamda şekillenmektedir. BRICS ülkelerinden biri olan Rusya ile Türkiye hem Avrasya hem de Ortadoğu'da etkili aktörler olarak ortaya çıkmaktadır.

Küreselleşme, her iki ülke vatandaşları arasında doğrudan iletişimi artırmış ve Türkiye ile Rusya'nın siyasal ve ekonomik evrim süreçlerini birbirine bağlamıştır. Bu noktada, Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkilerin siyasal anlamda gerilse bile, ekonomik alanda bir yumuşama eğilimi gözlemlenmektedir. Rekabet ve iş birliği temelinde salınan Türkiye-Rusya ilişkileri, henüz stratejik ortaklık seviyesine ulaşmasa da enerji ve ticaret gibi stratejik alanlarda güçlü bir boyut kazanmıştır. Jeo-politik mücadele yerine jeo-ekonomik iş birliğinin ön plana çıktığı gözlemlenmektedir.

Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki günümüz ekonomik ilişkilerini üç ana bölümde özetlemek mümkündür: mal ticareti, karşılıklı yatırımlar ve turizm (Tokgöz, 2011: 10-15). Türkiye ile Rusya arasındaki mal ticareti oldukça önemlidir. Özellikle enerji ürünleri, tarım ürünleri, tekstil ürünleri gibi sektörlerde karşılıklı ticaret gerçekleşmektedir. Karşılıklı Yatırımlar ise Türkiye ve Rusya, birbirlerine yatırım yapma konusunda çeşitli adımlar atmışlardır. Her iki ülke de enerji, inşaat, turizm ve telekomünikasyon gibi sektörlerde yatırımlar yapmaktadır. Bu, ekonomik ilişkilerin güçlenmesine ve iki ülke arasında iş birliği olanaklarının artmasına katkı sağlamaktadır.

Diğer yandan Turizm de T¼rkiye ve Rusya arasındaki turistik ilişkiler oldukça canlıdır. Her iki ¼lke de turistler arasında popüler destinasyonlardır. Tatilciler, k¼lt¼rel alişveriş, doğal g¼zellikler ve tarihî yerler gibi çeşitli fakt¼rlere çekilen iki ¼lke arasındaki turizm, ekonomik ilişkilerin yanı sıra k¼lt¼rel alişverişi de desteklemektedir. Bu ¼ç ana alan, T¼rkiye ve Rusya Federasyonu arasındaki ekonomik bağları ve iş birliği potansiyelini yansıtmaktadır. Her iki ¼lke de bu alanlarda iş birliğini artırmaya yönelik çabalarını sürdürmektedir.

Savunma Harcamalarının Ticari İlişkiler Üzerindeki Etkisi: Ekonometrik Uygulama

3. SAVUNMA HARCAMALARININ TİCARİ İLİŞKİLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Çalışmanın bu bölümünde veri kısıtı olması sebebiyle 1999 – 2022 dönemi kapsamındaki veriler kullanılarak Karadeniz’e kıyısı olan ülkelerin (Türkiye, Rusya, Ukrayna, Romanya, Gürcistan, Bulgaristan, Moldova) savunma harcamalarının söz konusu ülkelerin dış ticareti üzerindeki etkileri panel veri analizi yöntemi incelenecektir.

3.1. Yöntem

Ekonometrik analizler üç ana veri türü üzerinden gerçekleştirilmektedir: yatay kesit, zaman serisi ve panel veri. Yatay kesit verisi, belirli bir zaman diliminde çeşitli birimlerden toplanan verileri içerirken, zaman serisi verisi, belirli bir zaman aralığında elde edilen verileri kapsamaktadır (Tatoğlu Yerdelen, 2012). Panel veri ise, yatay kesit ve zaman serisi verilerinin birleşiminden oluşur ve bireyler, firmalar, kurumlar veya ülkeler gibi birimlerin belirli bir zaman dilimindeki verilerinin incelenmesini sağlamaktadır (Güriş, 2015; Wooldridge, 2013).

Panel veri analizine ilişkin modeller aşağıdaki denklemlerle ifade edilebilir (Baltagi, 2008)

$$y_{it} = \alpha + X'_{it}\beta + u_{it} \quad (3.1)$$
$$i = 1, 2, \dots, N; t = 1, 2, \dots, T$$

Denklemden, i , firmalar, kurumlar ve ülkeler gibi birimlerin yer aldığı yatay kesit boyutunu; t ise belirli bir zaman dilimini kapsayan zaman serisi boyutunu temsil etmektedir. Panel veri analizleri, genel olarak dengeli panel ve dengesiz panel olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Dengeli panel, tüm zaman dilimlerine ait verilerin eksiksiz olduğu durumları ifade ederken, dengesiz panel, bazı birimlerin verilerinin belirli zaman dilimlerinde eksik olduğu durumları tanımlamaktadır (Gujarati, 2004; Greene, 2012).

Panel veri seti kullanmanın avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Heterojenlik, yani yatay kesit birimlerinin farklılıkları, panel veri ile kontrol edilebilmektedir. Panel veri, zaman serisi ve yatay kesit verilerinin birleştirilmesiyle elde edildiğinden, daha fazla gözlem içermekte ve bu da daha tutarlı sonuçlar sağlamaktadır. Ayrıca, değişkenler arasındaki yüksek korelasyona bağlı olarak ortaya çıkan çoklu doğrusal bağlantı sorunu azaltılabilmektedir. Panel veri, gözlemlenemeyen etkilerin tahmin edilmesine ve davranışsal modellerin oluşturulmasına imkan tanımaktadır. Ancak, eksik veri veya verilerin düzenlenmesi ile ilgili bazı sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Özellikle zaman boyutunun büyük olduğu veri setlerinde, birimler arası korelasyon göz ardı edildiğinde yanıltıcı sonuçlar elde edilebilmektedir (Baltagi, 2005). Ancak, tarihsel süreçte geliştirilen testler bu dezavantajları büyük ölçüde azaltmış ve panel veri analizlerinin yaygınlaşmasını sağlamıştır.

3.1.1. Panel Veri Regresyon Modelleri

Panel veri tahminlerinde üç ana model ön plana çıkmaktadır:

Klasik Model: Bu model, birim etkilerin açıklayıcı değişkenlerle ilişkisiz olduğunu varsayan temel bir yaklaşımdır. Bu varsayım altında, havuzlanmış sıradan en küçük kareler (EKK) tahmincisi tutarlı ve etkin kabul edilir (Tatoğlu Yerdelen, 2012:40).

Sabit Etkiler Modeli: Sabit etkiler modelinde, birim etkilerin açıklayıcı değişkenlerle ilişkili olabileceği kabul edilir. Bu durumda, havuzlanmış EKK tahmincisi yanlı ve tutarsız olur. Bu nedenle, grup içi EKK, birinci farklar veya en küçük kareler kukla değişkenleri gibi alternatif tahminciler kullanılmalıdır (Tatoğlu Yerdelen, 2012:80).

Tesdüfi Etkiler Modeli: Tesdüfi etkiler modeli, birim etkilerin açıklayıcı değişkenlerle ilişkisiz olduğunu, ancak rastgele bir dağılımdan çekildiğini varsayar. Bu modelde, tutarlı tahminler elde etmek için ağırlıklı en küçük kareler tahmincisi kullanılabilir. Bu yaklaşım, eğim katsayıları, hata terimi ve sabit ile ilgili bazı varsayımlara dayanmaktadır (Hsiao, 2014).

Sabit etkiler modeli, tek yönlü ve iki yönlü sabit etkiler modelleri olarak iki kategoriye ayrılabilir. Tek yönlü sabit etkiler modelleri, her bir birim için kukla değişkenler ekleyerek veya grup içi EKK tahmincisi kullanarak sadece birime özgü etkileri kontrol eder. Buna karşılık, iki yönlü sabit etkiler modelleri hem birimlere hem de zaman dönemlerine özgü etkileri kontrol etmek için hem birim hem de zaman dönemleri için kukla değişkenler içerir (Güriş, 2015: 13).

Sabit etkiler modeli şu şekilde ifade edilebilir (Greene, 2012:346):

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta_1 X_{it} + u_{it} \quad (3.2)$$

$$i = 1, 2, \dots, N; t = 1, 2, \dots, T$$

Y_{it} , t zamanında i birimi için bağımlı değişkeni temsil etmektedir. α_i , i birimi için birime özgü etkiyi ifade etmektedir. β_1 , bağımsız değişken X_{it} 'in katsayısıdır. u_{it} ise t zamanında i birimi için hata terimidir (Bayraktutan ve Demirtaş, 2011:6).

Birime özgü etkiler, α_i , belirli bir birim için, i, zaman içinde sabit kalan tüm unsurları temsil etmektedir. Bu etkiler, açıklayıcı değişkenler arasında yer almayan, bireyler bazında kişisel özellikler, beceri düzeyleri ve yetenekler; ülkeler düzeyinde kültürel yapılar, yasal düzenlemeler veya ekonomik politikalar; firmalar içinse şirketin büyüklüğü, sektörel dağılımı gibi faktörleri içerebilir. X_{it} bağımsız değişkeni, bağımlı değişken üzerinde etkili olacağı düşünölen herhangi bir değişkeni ifade etmektedir. Hata terimi, bağımlı değişkeni etkileyen ve gözlemlenemeyen faktörleri kapsamaktadır. Bu faktörler, rastgele şoklar veya ölçüm hataları gibi unsurlardan oluşabilmektedir.

Sabit etkiler modeli, gözlemlenemeyen etkileri kontrol altına almak amacıyla verileri birimler arasında farklılaştırmaktadır. Bu yöntem, her birim için açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkilerini öngörmektedir (Tarı, 2010:488). Sabit etkiler modeli, birimler arası korelasyon bulunsa bile güvenilir tahminler sağlamaktadır; ancak, çok sayıda kukla değişkenin kullanımı serbestlik derecesinin düşmesine veya birimler arası korelasyonun ortaya çıkmasına neden olabilmektedir (Gujarati, 2004:646). Tesadüfi etkiler modeli ise bu tür problemlerin önüne geçebilecek esnek bir yaklaşım sunmaktadır. Model, birime özgü etkilerin sabit olduğu varsayımını esnetmekte ve bu etkilerin rastgele bir dağılımdan çekildiğini kabul etmektedir. Bu modelde, birime özgü etkiler hata teriminin bir parçası olarak ele alınmaktadır, bu da serbestlik derecesinin kaybını azaltabilmekte ve modelde göz önünde bulundurulmayan diğer etkilerin dahil edilmesine olanak tanımaktadır (Baltagi, 2008:17).

Tesadüfi etkiler modeli, tek yönlü ve iki yönlü olmak üzere iki kategoriye ayrılabilir. Tek yönlü tesadüfi etkiler modelleri, birime özgü etkileri ya her bir birim için kullanılan kukla değişkenlerle ya da ağırlıklı en küçük kareler yöntemi ile dikkate alır. Bu model sadece birim düzeyindeki etkileri kontrol eder. Öte yandan, iki yönlü tesadüfi etkiler modelleri, hem birim hem de zaman boyutları için kukla değişkenleri dahil ederek, birime özgü etkilerin yanı sıra zamana özgü etkileri de hesaba katar (Gürüş, 2015:22).

Tesadüfi etkiler modeli aşağıdaki gibi gösterilebilir (Bayraktutan ve Demirtaş, 2011:8):

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta_1 X_{it} + u_{it} \quad (3.3)$$

$$u_{it} = \mu_i + v_{it}$$

Y_{it} , t zamanında i birimi için bağımlı değişken olarak tanımlanmaktadır. α_i , her bir i birimine özgü etkiyi ifade etmektedir. β_1 , bağımsız değişken olan X_{it} 'in katsayısıdır. Hata terimi u_{it} , t zamanında i birimi için geçerli olup μ_i ve v_{it} 'nin toplamından oluşmaktadır. μ_i , birimler arasında rastgele değişen ancak gözlemlenemeyen hataları içermektedir ve bu hatalar açıklayıcı değişkenlerle ilişkisiz kabul edilmektedir. v_{it} ise modeldeki bağımsız değişkenlerin dahil edilmesinden sonra kalan artık hata olarak nitelendirilmektedir. Bu artık hatanın, bağımsız değişkenler ve birime özgü etkilerden bağımsız olduğu kabul edilmektedir (Özer ve Biçerli, 2003:72).

3.1.2. Model Seçimi ve Varsayımdan Sapmalar

Panel veri analizinde klasik, sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modellerinden hangisinin kullanılacağına karar vermede, hata teriminin bağımsız değişkenlerle ilişkisinin olup olmadığı dikkate alınmaktadır. Hata terimi bağımsız değişkenlerle ilişkilirse, sabit etkiler modeli tercih edilmelidir. Bu model, birime özgü etkileri ele alarak bağımsız değişkenler ve hata terimi arasındaki olası korelasyonun getirdiği yanlışlığı azaltmaktadır. Öte yandan, hata terimi bağımsız değişkenlerle ilişkisizse, tesadüfi etkiler modeli uygun bir seçenek olacaktır. Bu model, birime özgü etkilerin rastgele olduğunu varsayarak, bağımsız değişkenlerle bir bağlantılarının olmadığını kabul etmektedir (Gujarati, 2004:650).

Hata teriminin bağımsız değişkenlerle bağlantılı olup olmadığını belirlemek için bir dizi farklı test kullanılabilir. Bu testler arasında Hausman testi, Breusch-Pagan testi, F testi, Score testi, Wooldridge testi ve Olabilirlik Oranı testi bulunmaktadır. Literatürde, Hausman testi bu amaçla en yaygın olarak kullanılan testtir. F testi, Hausman testinden daha az güçlü bir test olarak kabul edilmektedir; ancak, tesadüfi etkiler modelinin varsayımlarının ihlaline

karşı daha dayanıklıdır. F testi, sabit etkiler modelinin kalıntılarının varyansı ile tesadüfi etkiler modelinin kalıntılarının varyansını karşılaştırmaktadır. Sabit etkiler modelinden elde edilen kalıntıların varyansı, tesadüfi etkiler modelindekinden anlamlı derecede büyükse, bu, hata teriminin bağımsız değişkenlerle ilişkili olduğunu ve sabit etkiler modelinin daha uygun olduğunu göstermektedir. t testi ise, Hausman testi veya F testine göre daha az güçlüdür, ancak yorumlanması daha basittir. t testi, sabit etkiler modelinde birime özgü etkiler için kullanılan kukla değişkenlerin tahmin edilen katsayılarını sıfırla karşılaştırmaktadır. Tahmin edilen katsayılar sıfırdan önemli ölçüde farklıysa, t testi hata teriminin bağımsız değişkenlerle ilişkili olduğuna ve sabit etkiler modelinin uygun olduğuna işaret etmektedir.

Wooldridge testi, t testine kıyasla daha güçlü bir yöntemdir, ancak hesaplama açısından daha karmaşıktır. Wooldridge testi, sabit etkiler modelinin olabilirlik oranını tesadüfi etkiler modelinin olabilirlik oranı ile karşılaştırmaktadır. Sabit etkiler modelinin olabilirlik oranı, tesadüfi etkiler modelinden önemli ölçüde yüksekse, Wooldridge testi hata teriminin bağımsız değişkenlerle bağlantılı olduğunu ve sabit etkiler modelinin uygun olduğunu göstermektedir. Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı testi ise kalıntıların varyansının, hata teriminin bağımsız değişkenlerle ilişkili olduğu durumda daha büyük olacağı ilkesine dayanmaktadır. Breusch-Pagan test istatistiği anlamlı çıkarsa, bu hata teriminin bağımsız değişkenlerle ilişkili olduğunu ve sabit etkiler modelinin uygun bir seçim olduğuna işaret etmektedir (Tatoğlu Yerdelen, 2012: 164-185).

Hausman testi, sabit etkiler modeli ile tesadüfi etkiler modelinin birbirini kapsayan modeller olduğu ilkesine dayanmaktadır. Bu yaklaşım, sabit etkiler modelinin tesadüfi etkiler modelinin özel bir versiyonu olduğu anlamına gelmektedir. Test, sabit etkiler modelinden elde edilen tahminleri tesadüfi etkiler modelindekilerle kıyaslamaktadır. Eğer sabit etkiler modelinin tahminleri, tesadüfi etkiler modelinin tahminlerinden belirgin şekilde farklıysa, Hausman testi hata teriminin bağımsız değişkenlerle ilişkili olduğunu ve sabit etkiler modelinin uygun olduğunu göstermektedir. Tahminler arasında belirgin bir fark yoksa, bu durum hata teriminin bağımsız değişkenlerle ilişkisiz olduğunu ve tesadüfi etkiler modelinin tercih edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Hausman test istatistiği, modeldeki bağımsız değişkenlerin sayısına göre serbestlik derecesi ile ki-kare dağılımına uymaktadır (Baltagi, 2008:73). Hausman testinin boş hipotezi, hata teriminin bağımsız değişkenlerle bağlantılı olmadığını ve bu nedenle tesadüfi etkiler modelinin uygun olduğunu savunmaktadır. Alternatif hipotez ise, hata teriminin bağımsız değişkenlerle ilişkili olduğunu öne sürmektedir, bu da sabit etkiler modelinin daha doğru bir model olduğu anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla boş hipotez reddedilemezse, tesadüfi etkiler modelinin geçerli olduğu sonucuna varılmaktadır (Tatoğlu Yerdelen, 2012:180).

Model seçimi için çalışmada Hausman testi uygulanmıştır. Seçimin ardından, modelin temel varsayımlarının incelenmesi gereklidir. Bu aşamada, değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı gibi potansiyel sorunlar kontrol edilmelidir. Bu tür sorunlar tespit edildiğinde, modelin istatistiksel geçerliliği sorgulanabilir. Bu nedenle, modelin sağlamlığını sağlamak adına çeşitli testler yapılmalıdır.

Heteroskedastisite (değişen varyans) regresyon analizinde hata terimlerinin varyansının tüm gözlemlerde sabit olmaması durumunda ortaya çıkan bir sorundur. Bu durum, kalıntıların regresyon doğrusu etrafında eşit olarak dağılmadığı ve tahmin edilen katsayıların standart hatalarının yanlış olabileceği anlamına gelmektedir (Ertek, 1978:176). Değiştirilmiş Wald testi, sabit etkiler modelinde değişen varyansın varlığını test etmek için kullanılacak istatistiksel bir testtir. Test, hata terimlerinin varyansının bağımsız değişkenlerin değerleriyle ilişkili olduğu fikrine dayanmaktadır. Testin boş hipotezi hipotezi hata terimlerinin varyanslarının birimlere göre sabit olması varsayımı altında oluşturulmaktadır (Tatoğlu Yerdelen, 2012:208). Değiştirilmiş Wald testinin boş hipotezi reddedilirse, hata terimlerinin varyanslarının birimler arasında sabit olmadığı sonucuna varılacaktır. Levene, Brown ve Forsythe testleri ve Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı testi, bir rassal etkiler modelinde değişen varyansı test etmek için kullanılacak istatistiksel testlerdir. Bu testler değiştirilmiş Wald testi ile aynı fikre dayanmaktadır, ancak modelin yanlış belirlenmesine karşı daha dayanıklıdır. Levene testi, hata terimlerinin normal dağıldığı varsayımına dayanan parametrik bir testtir. Brown ve Forsythe testleri normallik varsayımı gerektirmeyen parametrik olmayan testlerdir. Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı testi, her tür modelde değişen varyansı test etmek için kullanılabilen genel bir testtir. Testlerin boş hipotezi hata terimlerinin varyanslarının birimlere göre sabit olması varsayımı altında oluşturulmaktadır (Tatoğlu Yerdelen, 2012:221). Boş hipotez reddedilirse, hata terimlerinin varyanslarının birimler arasında sabit olmadığı sonucuna varılacaktır.

Otokorelasyon, regresyon analizinde hata terimlerinin birbiriyle ilişkili olması durumunda ortaya çıkan bir sorundur. Bu, kalıntıların bağımsız olmadığı ve tahmin edilen katsayıların standart hatalarının yanlış olabileceği anlamına gelir.(Ertek, 1978:186-184). Baltagi-Wu' nun Yerel En İyi Değişmez Testi ve Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson Testi sabit etkiler modelinde otokorelasyonu tespit etmek için kurulan testlerdir. Rassal etkiler modelinde ise söz konusu testlerin yanı sıra Lagrange

Çarpanı ve Düzeltilmiş Lagrange Çarpanı testleri ile otokorelasyonun varlığı tespit edilebilmektedir. Testlerin boş hipotezi hata terimlerinde otokorelasyon bulunmadığı varsayımı altında oluşturulmaktadır (Tatoğlu Yerdelen, 2012: 224-226; Ün, 2015:74). Boş hipotez reddedilirse, hata terimlerinde otokorelasyonun var olduğu sonucuna varılacaktır.

Yatay kesit bağımlılığı, panel veri analizinde gözlemlerin hata terimlerinin birbiriyle ilişkili olması durumunda ortaya çıkan bir sorunu ifade etmektedir. Bu durum kalıntıların bağımsız olmadığı ve tahmin edilen katsayıların standart hatalarının yanlış olabileceği anlamına gelmektedir (Ün, 2015:77). Yatay kesit bağımlılığı, paneldeki tüm birimler hükümet politikasındaki bir değişiklik veya doğal bir afet gibi ortak bir şoktan etkilenmesi, birbirine mekânsal olarak yakın olan birimlerin aynı faktörlerden etkilenme olasılığının yüksek olması gibi faktörlere bağılı olarak ortaya çıkabilmektedir (Henningsen ve Henningsen, 2019). Pesaran'ın Testi, Friedman'ın Testi ve Frees'in Testi rassal etkiler modelinde yatay kesit bağımlılığı tespit etmek için kurulan testlerdir. Sabit etkiler modelinde ise söz konusu testlerin yanı sıra Breusch-Pagan Lagrange testi ile yatay kesit bağımlılığın varlığı tespit edilebilmektedir (Ün, 2015:78; Tatoğlu Yerdelen, 2012:228-229). Testlerin boş hipotezleri, panel veri modelinin hata terimlerinde yatay kesit bağımlılığı olmadığı şeklinde oluşturulurken, alternatif hipotezler hata terimlerinde yatay kesit bağımlılığı olduğu şeklinde kurulmaktadır. Boş hipotez reddedilirse, hata terimlerinde yatay kesit bağımlılığın var olduğu sonucuna varılacaktır.

3.1.3. Model tahmini

Bir modelde değişen varyans, otokorelasyon veya yatay kesit bağımlılığından en az biri varsa, modeldeki değişkenler arasındaki ilişkiler hakkında çıkarımlarda bulunmadan önce sorunun düzeltilmesi önemlidir. Bu sorunlar hata terimlerinin varyanslarını etkileyerek standart hataların, t ve F istatistiklerinin, R-kare ve güven aralıklarının yanlış olmasına yol açabilir. Panel veri analizlerinde tespit edilen varsayımsal problem veya problemleri göz önünde bulundurarak daha tutarlı tahminler gerçekleştirilebilmesini sağlayan birçok tahminci bulunmaktadır. Değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılık problemlerinin hem tek hem ikili veya üçlü olarak var olduğu durumlarda Huber, Eicker ve White Tahmincisi, Arellano, Froot ve Rogers Tahmincisi, Wooldridge Tahmincisi, Beck-Katz Tahmincisi, Parks ve Kmenta Tahmincisi, Driscoll ve Kraay Tahmincisi gibi tahmin yöntemleri kullanılabilir. Huber, Eicker ve White tahmincileri değişen varyansa karşı dayanıklıdır. Değişen varyansın neden olabileceği aykırı değerlerin etkisini en aza indirme fikrine dayanmaktadırlar. Arellano, Froot ve Rogers,

Wooldridge ve Newey-West tahminicileri değişen varyans ve otokorelasyona karşı dayanıklıdır. Geleneksel yönteme göre otokorelasyona daha az duyarlı olan kalıntı kareler toplamının minimize edilmesi fikrine dayanmaktadırlar. Parks-Kmenta, Beck-Katz ve Driscoll-Kraay tahminicileri değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığa karşı dayanıklıdır. Kalıntılar arasındaki korelasyonu da hesaba katarken, kalıntı kareler toplamını en aza indirme fikrine dayanmaktadırlar. Driscoll-Kraay tahminicisi aynı zamanda $N > T$ olduğunda tutarlı bir tahmincidir. Bu, zaman boyutundan daha fazla birim boyutu olduğunda da kullanılabilceği anlamına gelmektedir (Tatoğlu Yerdelen, 2012:277). Çalışmada hem üç varsayımsal problemin de mevcut olduğu tespit edildiğinden hem de $N > T$ olduğundan model nihai aşamada Driscoll-Kraay Tahminicisi ile tahmin edilmiştir.

3.2. Veri Seti ve Değişkenler

Çalışma Karadeniz'e kıyası olan Bulgaristan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya, Türkiye ve Ukrayna olmak üzere yedi ülkeyi kapsamaktadır ve çalışmada söz konusu ülkelere ait 1999 – 2022 dönemi kapsamındaki veriler kullanılmıştır.

Çalışmada dış ticareti temsilen ticaret hacmi kullanılmış; savunma harcamalarının (2015 sabit fiyatlarla) ülkelerin dış ticareti üzerindeki etkisi incelenmiştir. Ayrıca kişi başına düşen GSYİH (2015 sabit fiyatlarla), yabancı sermaye yatırımları ve döviz kuru değişkenleri açıklayıcı değişkenler olarak modele dahil edilmiştir. Analizde kullanılan değişkenlere ilişkin açıklamalar ve elde edildikleri kaynaklar Tablo 3.1.'de yer almaktadır.

Tablo 3.1. Analizde Kullanılan Değişkenler ve Kaynakları

Değişkenler	Açıklama	Kaynak
ltrade	Dış Ticaret Hacmi	Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri
lmilitary	Savunma Harcamaları	Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri
lgdp	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri
fdi	Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları (Net Giriş)	Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri
exrate	Döviz kuru (\$)	Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri

Analizde kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 3.2'de yer almaktadır.

Tablo 3.2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
ltrade	168	4.366	0.339	3.626	4.963
lmilitary	168	21.071	2.491	15.442	25.204
lgdp	168	8.460	0.648	7.182	9.550
fdi	168	11.341	15.489	0.418	73.654
exrate	168	4.452	4.452	1.776	31.227

Tabloda değişkenlere ilişkin gözlem sayısı, ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerler gibi sonuçlar yer almaktadır. Analizde her bir değişken için 168 gözlem bulunmaktadır. Diğer taraftan gerçekleştirilen korelasyon analizi sonucunda değişkenler arasında yüksek derecede bir korelasyon bulunmadığı görülmüştür. Elde edilen bu sonuç, çoklu doğrusal bağlantı sorununun bulunmadığını ve dolayısıyla regresyon analizlerinin geçerliliğini desteklemektedir.

3.3. Ekonometrik Model

Analizde kullanılan modele ilişkin denklemler aşağıdaki gibidir:

$$ltrade_{it} = a_1lmilitary_{it} + a_2lgdp_{it} + a_3fdi_{it} + a_4exrate_{it} + e_{it} \quad (3.4)$$

Denklemlerde; i birim t zaman boyutu olmak üzere, $ltrade_{it}$, dış ticaret hacmini; $lmilitary_{it}$, savunma harcamalarını; $lgdp_{it}$, kişi başına düşen GSYİH düzeyini; fdi_{it} , ülkeye gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını; $exrate_{it}$, dolar kurunu; e_{it} , hata terimini ifade etmektedir. l , değişkenlerin doğal logaritmalarının alındığını göstermektedir.

3.4. Uygulama Sonuçları

Çalışmanın bu bölümünde Karadeniz'e kıyısı olan Bulgaristan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya, Türkiye ve Ukrayna olmak üzere yedi ülkede 1999 – 2022 dönemi kapsamındaki veriler kullanılarak savunma harcamalarının dış ticaret hacmi üzerindeki etkileri incelenecektir. Çalışmada öncelikli klasik, sabit ve tesadüfi etkiler modellerinden hangisinin seçileceğine F, LM ve Hausman testleri ile karar verilmiş ve elde edilen modeller üzerinde temel varsayım testleri yapılmıştır. Bu testler sonucunda temel varsayımdan sapmaları gidermek amacıyla modeller Driscoll Kraay Dirençli Standart Hatalar tahmincisi tahmincisiyle tekrar tahmin edilmiştir.

3.4.1. Model seçimi

F ve LM testlerinde, temel hipotez birim veya zaman etkilerinin bulunmadığına dayanırken, alternatif hipotez bu etkilerin varlığını öne sürer. Bu testlerin her ikisi de temel hipotezi reddettiğinde, modellerin en az bir etkene sahip olduğunu ve klasik modelin geçerli olmadığını işaret eder. Birim ve zaman etkilerinin sabit mi yoksa tesadüfi mi olduğuna ilişkin karar, Hausman testi ile belirlenir. Hausman testi, k serbestlik derecesi ile ki-kare dağılımına uyan bir yapıya sahiptir (Baltagi, 2008). Bu testte temel hipotez, hata terimi ile bağımsız değişkenler arasında korelasyon olmadığını savunurken, alternatif hipotez bu korelasyonun varlığına işaret eder. Temel hipotez reddedilmediğinde, tesadüfi etkiler modelinin uygun olduğu kabul edilir (Tatoğlu Yerdelen, 2012). Tablo 3.3'te F, LM ve Hausman testlerinin sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 3.3. F, LM ve Hausman Testi Sonuçları

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Karar
F Testi	52.43	0.000	Birim ve/veya zaman etkisi var. Klasik model geçersiz.
LM Testi	255.01	0.000	Birim ve/veya zaman etkisi var. Klasik model geçersiz.
Hausman Testi	25.93	0.000	Sabit Etkiler Modeli etkin.

Tablo 3.3'teki verilere dayanarak, F ve LM testleri klasik modelin uygun olmadığını ortaya koymuştur. Hausman testi sonuçları ise, tesadüfi etkiler modelinin tutarsız olduğunu, sabit etkiler modelinin ise geçerli olduğunu göstermiştir. Bu sonuçlara dayanarak, temel varsayımlardan sapmaları tespit etmek amacıyla, her model denklemi için sabit etkiler modeli üzerinde değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı testleri yapılmıştır. Bu testlerin sonuçları Tablo 3.4'te sunulmuştur.

Tablo 3.4. Temel Varsayımlardan Sapmalar

Test	Test Adı	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Karar
Birimlerarası Korelasyon	Friedman	19.029	0.004	Birimlerarası korelasyon bulunmaktadır.
Otokorelasyon	Bhargava vd. Durbin Watson Baltağı-Wu LBI	0.35 0.49		Otokorelasyon bulunmaktadır.
Değişen Varyans (Heteroskedasite)	Wald Testi	50.77	0.000	Değişen varyans bulunmaktadır.

Tablo 3.4'te sunulan temel varsayım testlerinin sonuçlarına göre, modelde değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı sorunlarının mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu tür varsayımdan sapmaları düzeltmek amacıyla, sabit etkiler modelleri Driscoll-Kraay standart hatalar sabit etkiler tahmincisi kullanılarak yeniden tahmin edilmiştir.

3.4.2. Tahmin sonuçları

Tüm modellerde temel varsayımdan sapmaların tespitinin ardından, bu sapmaların giderilebilmesi ve daha tutarlı sonuçların elde edilebilmesi için model Driscoll – Kraay Standart Hatalar Sabit Etkiler tahmincisi kullanılarak tahmin edilmiştir. Gerçekleştirilen tahmin sonuçları Tablo 3.5'te sunulmaktadır.

Tablo 3.5. Driscoll-Kraay Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Drisc/Kraay St. Hata	Olasılık Değeri
lmilitary	-0.106***	0.022	0.000
lgdp	0.470***	0.064	0.000
fdi	0.009***	0.003	0.006
exrate	-0.003**	0.001	0.056
Sabit	2.622***	0.243	0.000

Not: *** ve **, sırasıyla %1 ve %5 önem seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 3.5'te yer alan sonuçlar ışığında tüm değişkenlerin istatistiki olarak anlamlı olduğu görölmüştür. Elde edilen sonuçlar askeri harcamaların

dış ticaret hacmi üzerindeki etkisinin negatif olduğunu göstermiştir. Bu sonuca göre askeri harcamalardaki yüzde birlik artış dış ticaret hacmini %0.106 azalmaktadır. Sonuçlar, modele açıklayıcı değişkenler olarak dahil edilen kişi başına GSYİH ve doğrudan yabancı yatırımlar değişkenlerinin dış ticaret hacmini pozitif, döviz kuru değişkeninin negatif olarak etkilediği göstermektedir. Buna göre kişi başına GSYİH değişkenindeki yüzde birlik artış dış ticaret hacmini %0.470 artırmaktadır. Diğer taraftan doğrudan yabancı yatırımlardaki ve döviz kurundaki bir birimlik artışın dış ticaret hacmini sırasıyla yüzde 0,9 artırdığı ve yüzde 0.3 azalttığı tespit edilmiştir.

Sonuç

Savunma harcamaları, bir ülkenin ulusal güvenlik stratejilerini yansıtan, silahlı kuvvetler, savunma sistemleri ve diğer güvenlik mekanizmalarına yönelik harcamalardır. Bu harcamalar, genellikle ülkenin bütçesinde önemli bir yer kaplar ve ekonomik kaynakların büyük bir bölümünü oluşturur. Dolayısıyla, savunma harcamalarının bir ülkenin ticaret hacmi, ithalat ve ihracat faaliyetleri üzerinde ne tür etkiler yarattığını anlamak önemlidir. Savunma harcamaları, ülkenin ekonomik büyüklüğüne göre farklılık gösterebilir ve ticari ilişkileri olumlu veya olumsuz etkileyebilir. Bu çalışma, Karadeniz'e kıyısı olan Bulgaristan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya, Türkiye ve Ukrayna'nın savunma harcamalarının ticaret hacmi üzerindeki etkilerini incelemek için yapılmıştır. 1999-2022 dönemini kapsayan bu çalışmada, dış ticareti temsilen ticaret hacmi incelenmiş; savunma harcamalarının yanı sıra kişi başına düşen GSYİH, doğrudan yabancı yatırımlar ve döviz kuru gibi değişkenler de analize dahil edilmiştir. F, LM ve Hausman testleri sonuçlarına göre, sabit etkiler modelinin uygun olduğu belirlenmiş ve Driscoll-Kraay yöntemleri kullanılarak modelin varsayımlarındaki sapmalar düzeltilmiştir.

Elde edilen bulgular, savunma harcamalarının dış ticaret hacmi üzerinde olumsuz bir etki yarattığını göstermektedir. Bu durum, savunma harcamalarının ticari faaliyetleri olumsuz etkilediğini ve ekonomik kaynakların büyük bir kısmının savunma bütçesine ayrılması nedeniyle diğer sektörlerin zayıfladığını ortaya koymaktadır. Savunma harcamalarının artışı, kamu harcamalarının diğer alanlarından kesintilere yol açabilir ve bu da ticareti destekleyen ekonomik faaliyetlerin ve altyapının zayıflamasına neden olabilir. Ayrıca, artan savunma harcamaları, ülkeler arasındaki gerginlikleri artırarak ve güven eksikliği yaratarak ticari işbirliklerine zarar verebilir. Kişi başına düşen GSYİH'nin ticaret hacmini pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Bu etki, ekonomik büyüme ve refah artışının ticaret hacmini genişlettiğini göstermektedir. GSYİH artışı, tüketim ve üretim kapasitelerinin artmasına, dolayısıyla ithalat ve ihracatın da artmasına neden olmaktadır.

Bu da ülkelerin küresel ticarete daha aktif katılımını sağlamaktadır. Aynı şekilde, doğrudan yabancı yatırımların ticaret hacmi üzerinde pozitif bir etkisi olduğu bulunmuştur. Yabancı yatırımlar, teknoloji transferi, yeni pazar erişimi ve yerel işletmelerin uluslararası rekabet gücünü artırarak ticaret hacmini genişletebilir. Ayrıca, yabancı sermaye girişleri, üretim kapasitelerini artırarak ve maliyetleri düşürerek ticaret hacmine olumlu bir katkı sağlayabilir. Döviz kurunun ticaret hacmi üzerindeki negatif etkisi, kur dalgalanmalarının ve belirsizliğinin ticari faaliyetlere zarar verdiğini göstermektedir. Yüksek döviz kuru, ithalat maliyetlerini artırarak ithalatı azaltabilir ve ihracatı cazip hale getirerek ticaret dengesini olumsuz yönde etkileyebilir. Döviz kuru dalgalanmaları, ticari anlaşmalarda belirsizliğe yol açarak uluslararası ticaret hacmini daraltabilir.

Bu çalışmanın bulguları, savunma harcamaları, kişi başına düşen GSYİH, doğrudan yabancı yatırımlar ve döviz kurunun dış ticaret hacmi üzerindeki farklı etkilerini ortaya koymaktadır. Savunma harcamalarının dış ticaret hacmini olumsuz yönde etkilediği, kişi başına düşen GSYİH ve doğrudan yabancı yatırımların ise ticaret hacmini artırdığı gözlemlenmiştir. Döviz kurunun ticaret hacmi üzerindeki negatif etkisi, uluslararası ticarete kur dalgalanmalarının önemini vurgulamaktadır. Bu bulgulara dayanarak, savunma harcamalarının ticaret hacmi üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirmek için bu harcamaların ekonomik büyüme ve ticaret faaliyetleriyle dengeli bir şekilde planlanması gerektiği düşünülmektedir. Bu denge, savunma harcamalarının gereksiz artışını önleyebilir ve kaynakların daha verimli kullanılmasını sağlayabilir. Kişi başına düşen GSYİH'nin ticaret hacmi üzerinde pozitif etkisi dikkate alınarak ekonomik büyümeyi teşvik edecek politikalar geliştirilmelidir. Doğrudan yabancı yatırımları artırmak amacıyla yatırım ortamının iyileştirilmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda, yasal düzenlemelerin basitleştirilmesi, yatırım teşviklerinin genişletilmesi ve yabancı yatırımcılar için güvenli bir iş ortamının sağlanması gerekmektedir. Döviz kurunun ticaret hacmi üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak için ise döviz kuru politikalarının istikrarı önemlidir. Döviz kuru dalgalanmalarını en aza indirmek için etkili para politikaları ve döviz rezerv stratejileri geliştirilmelidir. Bu, ticari faaliyetlerin daha öngörülebilir olmasını sağlayarak ticaret hacmini artırabilir.

Savunma harcamalarının ticaret hacmi üzerindeki olumsuz etkilerini minimize etmek ve diğer ekonomik değişkenlerin ticarete olan katkısını artırmak için öneriler:

Savunma Harcamalarının Verimliliğinin Artırılması: Savunma bütçesinin optimize edilmesi, kaynakların daha etkin kullanılması için önemlidir.

Gereksiz harcamalardan kaçınılmalı ve mevcut kaynaklar, teknolojik gelişmelere ve savunma sanayiinin yerleştirilmesine yönlendirilmelidir. Bu, dışa bağımlılığı azaltarak ticaret hacmi üzerindeki olumsuz etkileri hafifletebilir.

Savunma Harcamalarının Sivil Sektöre Katkısı: Savunma harcamalarının sadece askeri amaçlarla sınırlı kalmaması, aynı zamanda sivil sektörde de kullanılması önerilebilir. Örneğin, askeri araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin sivil teknolojiye aktarılması, sivil sektörlerde inovasyonu artırabilir ve bu da ekonomik büyümeyi destekleyebilir.

Uluslararası Savunma İşbirlikleri: Savunma harcamalarının olumsuz etkilerini azaltmak için ülkeler arasında savunma alanında işbirlikleri geliştirilebilir. Ortak savunma projeleri ve ittifaklar, maliyetlerin paylaşılmasını sağlayarak ticaret hacmi üzerindeki baskıyı hafifletebilir.

Ekonomik Çeşitlendirme Stratejileri: Savunma harcamalarının yüksek olduğu ülkelerde, ekonominin diğer sektörlerde çeşitlendirilmesi, ticaret hacminin artmasına katkıda bulunabilir. Örneğin, savunma sanayii dışındaki sektörlerde Ar-Ge faaliyetlerinin desteklenmesi, yeni ihracat kalemleri yaratılmasına yardımcı olabilir.

Ticaret Politikalarının Güçlendirilmesi: Dış ticaret hacmini artırmak amacıyla ticaret politikalarının gözden geçirilmesi ve güçlendirilmesi gerekmektedir. Özellikle ticaret anlaşmaları ve gümrük tarifeleri gibi konularda yapılan düzenlemeler, uluslararası ticareti destekleyebilir.

Eğitim ve İstihdam Politikaları: Savunma sanayii ve diğer yüksek katma değerli sektörlerde insan kaynağını artırmak amacıyla eğitim politikaları geliştirilebilir. Nitelikli iş gücü, hem savunma sektörünün verimliliğini artırır hem de diğer sektörlerde ekonomik büyümeyi destekler.

Yenilenebilir Enerji Yatırımları: Döviz kuru dalgalanmalarına karşı korunmak amacıyla enerji ithalatını azaltacak yenilenebilir enerji yatırımları yapılabilir. Enerji bağımsızlığının artırılması, ticaret dengesini olumlu yönde etkileyebilir ve dış ticaret hacmini genişletebilir.

Para Politikalarının İstikrarı: Döviz kuru dalgalanmalarını minimize etmek için daha istikrarlı ve öngörülebilir para politikaları izlenmelidir. Merkez bankalarının şeffaf ve güvenilir politikalar benimsemesi, yatırımcı güvenini artırarak döviz kuru dalgalanmalarını azaltabilir.

İhracat Destek Programları: İhracatı artırmak için sektörel destek programları ve teşvikler oluşturulabilir. Özellikle savunma sanayii gibi stratejik sektörlerde ihracatın teşvik edilmesi, ticaret hacmini artırıcı etkiler yaratabilir.

Yerli Üretimin Teşviki: Yerli üretimin artırılması ve ithalata olan bağımlılığın azaltılması, dış ticaret açığının kapanmasına yardımcı olabilir. Bu kapsamda, yerli üretim destek programları ve sübvansiyonlar yoluyla üretim kapasitesinin artırılması teşvik edilebilir.

Finansal İstikrarın Sağlanması: Ticaret hacmi üzerindeki olumsuz etkileri azaltmak için finansal istikrarın sağlanması önemlidir. Finansal piyasaların istikrarlı ve öngörülebilir olması, ticaret faaliyetlerinin sürdürülebilirliğini artırabilir.

Uluslararası Ticaret Anlaşmalarının Gözden Geçirilmesi: Uluslararası ticaret anlaşmalarının yeniden müzakere edilmesi, ticaret hacminin artırılmasına katkı sağlayabilir. Özellikle gümrük tarifeleri, ticaret kotaları ve diğer engellerin azaltılması, ticareti destekleyici bir ortam yaratabilir. Bu öneriler, savunma harcamalarının ticaret hacmi üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmaya ve genel olarak ekonomik büyümeyi teşvik etmeye yönelik stratejileri kapsamaktadır.

Kaynakça

- Aa Haber,13.04.2023. *Ukrayna Ekonomisi 2022'de Yüzde 29,1 Küçüldü.* Trthaber.<https://www.trthaber.com/haber/guncel/ukrayna-ekonomisi-2022de-yuzde-291-kuculdu-760323.html>
- Acar, F. (2013). *Türkiye Ekonomisine Genel Bakış (2001-2013)*. ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi, 1(2), 15-32.
- Açıkmeşe, S. A., & Dizdaroğlu, C. (2014). *Nato-Ab İlişkilerinde İşbirliği Ve Çatışma Dinamikleri*. Uluslararası İlişkiler Dergisi, 10(40), 130-163.
- Ağca, Ü., & Şahin, S. (2014). *Türkiye-Bulgaristan ilişkileri çerçevesinde Razgrat Olayı ve Türk kamuoyuna yansımaları* (Master's thesis, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi).
- Akbulut, B. (2023). *Savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi* (Master's thesis, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü).
- Akçair, Ğ. (2011). *Türkiye'de Savunma Harcamalarının Ekonomik Krizler İlişkisinin İncelenmesi (1980-2009) Dönemi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akgül, B.İ (2022, Şubat 23). *Soğuk savaşın adresi: Donetsk ve Luhansk neden önemli?*. TRT Haber. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/soguk-savasin-adresi-donetsk-ve-luhansk-neden-onemli-657659.html>
- Alemdar, A. (2020,Kasım 27). *Türkiye, Gürcistan Ordusuna 5 milyon dolarlık araç hibe etti*. Defenceturk. <https://www.defenceturk.net/turkiye-gurcistan-ordusuna-5-milyon-dolarlik-arac-hibe-etti>
- Alp, E. Ç. (2006). *Ortadoğu Ülkelerinde Sosyo-Ekonomik Gelişmeler Ve Askeri Harcamalar* (Doctoral Dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).
- Alptekin, G. (2008). *Ruya-Gürcistan Savaşı ve Savaş Sonrası Büyük ve Bölgesel Güçlerin Politikaları, Tepkileri.s.113*
- Al-Shaghel, H. (2021). *“Türkiye’de Son Beş Yılda Yaşanan Gelişmeler Savunma Sanayi 2015-2020”*, <https://ayam.com.tr/arastirma/turkiyede-son-5-yilda-yasanan-gelismeler-savunma-sanayi-2015-2020/> (19.09.2021).

- Altun, N. (1998). *Savunma Harcamaları Ve Türkiye'deki Gelişme Seyri (1973-1998 Dönemi)* (Doctoral Dissertation, Doktora Tezi).
- Altun, N. (2017). *Savunma Harcamaları Düzeyinin Belirlenmesi: Teorik Bir Tartışma*. Siyaset, Ekonomi Ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 5(2), 273-285.
- Anadolu Ajansı, (2022,haziran 30). *AB'den Moldova Silahlı Kuvvetlerine 40 milyon euroluk destek*. Trthaber. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/moldova-savunma-bakanligi-transdinyester-bolgesindeki-durumu-surekli-takip-edyoruz-748552.html>
- Anadolu Ajansı,(2022, Nisan 27). *Ukrayna'daki savaş sürerken Moldova'nın Transdinyester bölgesindeki patlamalar dikkat çekiyor*. AA. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ukraynadaki-savas-surerken-moldova-nin-transdinyester-bolgesindeki-patlamalar-dikkat-cekiyor/2574087>
- Apak, S. (2015). *Ukrayna Krizi'nin Türkiye ve Ukrayna Ekonomik İlişkilerine Etkileri Ukrayna Krizinin Türkiye ve Ukrayna Ekonomik İlişkilerine Etkileri*. Uluslararası Avrasya Ekonomileri Konferansı'nda . https://web.Arşiv.org/web/20200507205449id_/https://www.avekon.org/papers/1262.pdf
- Arbatov, A.G.: *Raşşireniye NATO i Natsionalnıte İnteresı Rossii, Politia*, Sayı: 2, 2006,
- Asiloğulları, M., & Ceyhan, M. S. (2019). *Oecd Ülkelerinde Savunma Harcamalarının Büyüme Üzerindeki Etkisi*. Kapadokya Akademik Bakış, 3(1), 25-49.
- Askarov, S. (2020). *Rusyanın Gürcistan, Ukrayna Ve Suriyeye Askeri Müdahalelerinin Neo-Realizm Çerçevesinde Analizi*.
- Askeroğlu, S. (2022). *Rusya'nın Transdinyester Politikası*. Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 6(2), 440-470.
- Aslanlı, K.(2022), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi & İran Araştırmaları Merkezi. *Yaptırım Kaskacında Rusya Ekonomisi. Ukrayna-Rusya Savaşı Ve Türkiye Ekonomisi*. Uliş12 2022|Ağustos Sayı:15. <https://Aybu.Edu.Tr/Getfile?İd=59940f5f-4463-4e92-83c2-F681a51a0033.Pdf>
- Aşık, A. (2010). *Karadeniz Bölgesi'ndeki Değişimin Analizi*. Güvenlik Stratejileri Dergisi, 6(12), 33-56.
- Ateş, Ş. (2014). *Rusya ekonomi raporu*. https://www.academia.edu/5977642/Rusya_Ekonomi_Raporu
- Avim *Avrasya İncelemeleri Merkezi Center For Eurasian Studies*, (2017, Mart 28). Avim.<https://avim.org.tr/tr/Bulten/Guam-Orgutu-Hukumet-Baskanları-Zırvesi>
- Aydemir, AF, Özdemir, D., Kabadayı, B., & Emsen, Ö. (2016). *G-20 Ülkelerinde İşsizlik Ve Askeri Harcamalar Arasındaki İlişkiler G-20 Ülkelerinde*

- Askeri Harcamalar Ve İşsizlik Arasındaki İlişkiler. OTURUM 3C: Kalkınma , 3 , 437-444.*
- Bağ, M. (2022, Şubat 24). *Rusya İle Ukrayna Ordularının Güçleri Ne Kadar?. Euronews.* <https://Tr.Euronews.Com/2022/02/24/Savas-N-Esigine-Gelen-Rusya-İle-Ukrayna-Ordular-N-N-Gucleri-Ne-Kadar>
- Bakanlar Kurulu. (2017). *Savunma harcamalarını 2024 yılına kadar Bulgaristan Cumhuriyeti'nin gayri safi yurtiçi hasulasının %2'sine çıkarmaya yönelik ulusal plan*)Council of Ministers. (2017). National plan to increase defense spending to 2% of the gross domestic product of the Republic of Bulgaria by 2024 https://www.mod.bg/bg/doc/cooperation/20181005_Natsionalen_plan_BG.pdf
- Bakırcı, F. S., Bayrak, R., & Önal, S. (2016). *Toplam Faktör Verimliliği: Savunma Sanayi Örneği.* Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 30(4).
- Balaban, L. (2008). *Uluslararası Turizm Pazarındaki Gelişmeler Açısından Moldova'nın Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi.* Evaluation of Moldova's tourism potential in terms of Developments in International Tourism Market], İstanbul University, Institute of Social Sciences, Department of Tourism Management (Unpublished Master's Thesis), İstanbul.
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric analysis of panel data (3rd ed.)*. John Wiley & Sons.
- Baltagi, B. H. (2008). *Econometric analysis of panel data (4th ed.)*. John Wiley & Sons.
- Bangura, S., Kitabire, D. Ve R. Powell (2000), "External Debt Management In Lowincome Countries", IMF Working Papers, No: 00/196, Washington, 1-35.
- Baran, T. (2018), *Türkiye'de Savunma Sanayi Sektörünün İncelenmesi Ve Savunma Harcamalarının Ekonomi Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi.* Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 4(2), 58-81.
- Bardakçı, H. (2019). *Barış Ve Savunma Harcamalarının Dış Borçlanma Üzerindeki Etkisi: Seçilmiş Ülkeler Üzerine Ampirik Bir Uygulama* (Master's Thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Barlas Yurtsever, "Bulgaristan'da Ekonomik Deprem", Milliyet, 15 Nisan 1990, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1990/04/15>
- Başar, S., & Serkan, K. (2012). *Savunma Harcamalarının İktisadi Büyümeye Etkisi.* Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi, 1(10), 1-30.
- Bayraklı, Enes (2014). "NATO'nun Galler Zirvesi: Yeni bir Soğuk Savaş mı, Rusya ile İşbirliği mi?". SETA Perspektif, 70.

- Bayraktutan, Y., & Demirtaş, İ. (2011). *Gelişmekte olan ülkelerde cari açığın belirleyicileri: Panel veri analizi*. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22(2), 1-28.
- BBC Türkçe. (2019, Kasım 8). *Fransa Cumhurbaşkanı Macron: NATO'nun Beyin Ölümü Gerçekleşti*. BBC News Türkçe. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50342428>
- Bekmez, S., & Akif Destek, M. (2015). *Savunma Harcamalarında Dışlama Etkisinin İncelenmesi: Panel Veri Analizi*. Siyaset, Ekonomi Ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 3(2), 91-110.
- Benoit, E. (1978). *Growth and Defence in Developing Countries. Economic Development and Cultural Change*, 26(2): 271-280.
- Bilişli, K. (2011). *Askeri Keynesçilik*. Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi, 3 (2), 7- 22.
- Binici, Ş. (2011). *Savunma Harcamalarında Sayıştay Denetimi*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Biröl, Y. E. (2010). *Kamusal Bir Mal Olarak Savunma Ve Türkiyede Savunma Harcamaları Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi* (Master's Thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Bojcum, M. (2001). *Ukraine and Europe: a difficult reunion*. Kogan Page.
- Brauch, H. G. (2008). *Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma Ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü*. Uluslararası İlişkiler Dergisi, 5(18), 1-47.
- Brzoska, M. (1995). *World Military Expenditures. Handbook Of Defense Economics*, 1, 45-67.
- Budak, H. (2018). *Savunma Sanayi, Savunma Harcamaları Ve İstihdam İlişkisi: Türkiye Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Budak, H. (2018). *Savunma Sanayi, Savunma Harcamaları Ve İstihdam İlişkisi: Türkiye Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bugaian, L., Gheorghita, M. Ve Nistor, D. (2010). *Moldova Cumhuriyeti'ndeki Sanayi Potansiyelinin Analizi*
- Bulut, A. P. D. R. (2015). *Türkiye Ve Moldova Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler*. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20(2), 211-223.
- Bulut, R. (2015). *Economic Relations Between Turkey And The Republic Of Moldova*. Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences, 20(2).
- Bulutoğlu, K. (2008). *Kamu Ekonomisine Giriş: Demokraside Devletin Ekonomik bir Kuramı*. Maliye ve Hukuk Yayınları.

- By Euronews,(2022, Eylül 9). *Ukrayna Ekonomisi Yılım İlk Dokuz Ayında Yüzde 30 Daraldı*. Euronews <https://Tr.Euronews.Com/2022/10/09/Ukrayna-Ekonomisi-Yilin-İlk-Dokuz-Ayında-Yuzde-30-Daraldi>
- C. Onuoha, F., & Agbede, MO (2019). *Ayrıştırılmış Kamu Harcamalarının Seçilmiş Afrika Ülkelerinin İşsizlik Oranı Üzerindeki Etkisi: Bir Panel Dinamik Analizi*. Ekonomi, Yönetim Ve Ticaret Dergisi , 24 (5), 1-14.
- Can, A. (2022).*Türkiye-Romanya İlişkileri. Geçmişten Günümüze Türkiye-Balkan Ülkeleri İlişkileri*.
- Canbay, Ş. (2010). *Savunma Harcamalarının Ve Savunma Sanayiinin Makro Ekonomik Etkileri Ve Türkiye Örneği* (Doctoral Dissertation, Sakarya Üniversitesi (Turkey)).
- Canbay, Ş., & Mercan, D. (2017). *Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme Ve Cari İşlemler Dengesine Etkisi: Türkiye Örneği*. JOEEP: Journal Of Emerging Economies And Policy, 2(2), 86-104.
- Cansız, B. (2021). *Bulgaristan'da Yaşayan Türklerin Toplumsal, Siyasal Ve Ekonomik Durum Analizi*. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Chan, S. (1985).*The Impact Of Defense Spending On Economic Performance: A Survey Of Evidence And Problems*, Orbis , 29(2)
- Chicky, John E.(2009).” *The Russo-Georgian War: Political And Military Consequences For Us Policy*.”
- Collier, P., & Hoeffler, A. (2007). *Unintended Consequences: Does Aid Promote Arms Races?*. Oxford Bulletin Of Economics And Statistics, 69(1), 1-27.
- Conspecta Com,(2018, Aralık 7) *Orta Avrupa'da sosyalist ekonomiden piyasa ekonomisine*. “Conspecta Com”. <https://conspecte.com/Geoconomia/de-la-economia-socialista-la-cea-de-piata-in-europa-centrala.html>
- Coşkun, Ö. (2019). *Türkiye-Bulgaristan Ticari ilişkileri (1969-2016)* (Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).
- Coşkun, Ö. (2019). *Türkiye-Bulgaristan ticari ilişkileri (1969-2016)* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul.
- CountryReports. (2023). *Is Moldova a poor country?* Retrieved from <https://www.countryreports.org/country/Moldova/economy.htm7>
- Çelik, T., 1999. “*Askeri Harcamalar Ve Ekonomik Etkileri Türkiye Üzerine Bir İnceleme 1980-1995*”, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Kayseri.
- Çelikpala, M. (2015). *Rekabet ve işbirliği ikileminde yönünü arayan Türk-Rus ilişkileri*. Bilig, (72), 117-144.

- Çıkinlar, Servet (2006), “*Savunma Harcamaları Ve Türkiye'nin Durumu*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta.
- Çolak, M. (2012). *Kayıtdışı Ekonomi ile Mücadelede Hukuki Düzenleme Politikası*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Mali Hukuk ABD, İstanbul.
- Dabağır, C. (2005). *Savunma Sanayinin Durumu ve Dışa Bağımlılığın Azaltılması Yönünde Uygulanması Gereken Stratejiler ve Özel Sektörün Bu Konudaki Katkılarının İncelenmesi*. Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Savunma Kaynakları Yönetimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Daldal, Ş. (2009). *Kapitalizmin Bütünsel Bir Analizi: John Maynard Keynes*. Toplum Ve Demokrasi Dergisi, 3(6), 41-66.
- Davutoğlu, A. (2007). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre Yayınları.s.39
- Değer, S. And Sen, S. (1995), “*Military Expenditure And Developing Countries*”, Handbook Of Defense Economics I, (Ed: Keith Hartley And Todd Sandler), Amsterdam: Elsevier Science B.V., 275-307.
- DEİK. (2022). *Ukrayna bilgi notu*. *DEİK*. https://www.deik.org.tr/uploads/ukrayna-bilgi-notu_-nisan-22.pdf
- DEİK. (2022, Mart). *Romanya bilgi notu*. *DEİK*. https://deik.org.tr/uploads/romanya-bilgi-notu-mart_2022.pdf
- Demir, A. (2022) *Türkiye'de Savunma Harcamaları Ve Makroekonomik Değişkenlerle İlişkisi* : Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı Doktora Tezi.s.58
- Demir, A. F. (2003). *Türk dış politikası perspektifinden Güney Kafkasya*. Bağlam Yayıncılık.
- Demircioğlu, İ. (2003). *Bulgaristan Ülke Etüdü ve Türk Yatırımları*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yay.s.19
- Dempsey, J. (2022, Şubat 25). *The end of the German delusion*. *Carnegie Europe*. <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/86525>
- Derman, G. S., & Ongarova, Y. (2014). *Ukrayna'da Siyasi Kriz*. Karadeniz Arastirmalari, (42), 11.s.16
- Destek, M. A. (2014). *Savunma harcamalarının ekonomik etkilerinin farklı gelir düzeyindeki ülkeler için karşılaştırılması: Panel veri analizi* (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).s.19
- Deveci, M. (2022, Şubat 27). *Dünyada En Fazla Nükleer Silaha Sahip Ülke : Rusya*. Anadolu Ajansı 2021. <https://www.aa.com.tr/Tr/Dunya/Dunyada-En-Fazla-Nukleer-Silaha-Sahip-Ulke-Rusya/2517308>

- Dışışleri Bakanlığı. (2001, Şubat). *Dışışleri Günücesi*. *T.C. Dışışleri Bakanlığı*. <https://www.mfa.gov.tr/gurcistanekonomisi.tr.mfa>
- Dışışleri Bakanlığı. (2019). *Gürcistan ekonomisi*. *T.C. Dışışleri Bakanlığı*. <https://www.mfa.gov.tr/gurcistanekonomisi.tr.mfa>
- Dilek, C.A. (2013, Kasım 25) *ABD-Romanya Stratejik Ortaklığı; ABD Artık Sürekli Karadeniz’de*. 21yyte. <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/amerika-arastirmalari-merkezi/abd-romanya-stratejik-ortakligi-abd-artik-surekli-karadenizde>
- Dmitri C. (2022, Kasım 20). *Rusya: Ukrayna’da “Motor Sich” Fabrikasında Uçak Motorlarının Yapıldığı Tesisi Yok Ettik*. Anadolu Ajansı 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/rusya-ukraynada-motor-sich-fabrikasinda-ucak-motorlarinin-yapildigi-tesisi-yok-ettik/2743456>
- Doğdu, H., 2018. “*Savunma Sanayii ARGE Harcamalarının Makroekonomik Performansa Etkisi: Türkiye Örneği*”, Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma İktisadı Anabilim Dalı, Tekirdağ.s.120
- Dönmez Erkahraman, B. (2018). *Türkiye Dış Ticareti Belirleyicilerinin Çekim Modeli Çerçevesinde Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. T.C. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Zonguldak.s.38
- Dunne, J.Paul, Smith, Ron P., Willenbockel Dirk.; “*Models Of Military Expenditure And Growth: A Critical Review*”, Defence And Peace Economics, Cilt 16, Sayı 6, December, 2005, S. 449–461.s.450
- Dunne, P., Nikolaidou, E., & Vougas, D. (2001). *Defence Spending And Economic Growth: A Causal Analysis For Greece And Turkey*. Defence And Peace Economics, 12(1), 5-26. S.5
- Dünya Gazetesi. (2023, Nisan 14). *Ukrayna ekonomisi 2022’de yüzde 29.1 küçüldü*. *Dünya Gazetesi*. <https://www.dunya.com/ekonomi/ukrayna-ekonomisi-2022de-yuzde-291-kuculdu-haberi-691418>
- Eceral, T. Ö. (2017). *Türk Savunma Ve Havacılık Sanayisinin Küresel, Ulusal Ve Yerel Dinamikleri: Ankara Örneği*. Gazi Akademik Bakış, 11(21), 87-106.s.90.
- Eğilmez, M. (2014, Mayıs 1). *Enflasyon ile faiz ilişkisi*. *Mahfi Eğilmez*. <https://www.mahfigilmez.com/2014/05/enflasyon-ile-faiz-iliskisi.html>
- Emerging Europe. (2019, Ocak 10). *Bulgaria to buy eight new F-16s from US*. *Emerging Europe*. <https://emerging-europe.com/news/bulgaria-to-buy-eight-new-f-16s-from-us/>
- Erasa, İ. (2019). *Çeşitli Makroekonomik Değişkenlerin Bütçe Açıklarına Olan Etkisinin Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testi İle Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği (1973-2016)*.s.9-10
- Erbaykal, E. (2007). *Türkiye’de Savunma Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi* (Master’s Thesis, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).s.12

- Erdem, F., 1997."Türkiye'de Olağanüstü Dönemlerde Savunma Harcamaları",Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursas.151
- Erdoğan, R. E. (2021).*Türkiye'nin Askeri Alanda Devrim (Rma) Hipotezine Katkısı: Sürü Siba Tarruzları Üzerine Bir Analiz*. Kamu Yönetimi Ve Teknoloji Dergisi, 2(2), 47-56.s.50
- Eren, H., & KILIÇ, A. (2013). *Örgütlerde Yenilikçilik Ortamı: Özellikli Bir Sektör Olarak Savunma Sanayiinde Durum*. Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, 27(3), 221-244.s.222
- Eren, O., & Gürbüz, A. O. (2020). *Türkiye'nin Seçilmiş Ülkeler İle Olan Dış Ticaretinin Belirleyicileri Ve Reel Döviz Kuru İle İlişkisi: Ekonometrik Bir Analiz*. Maliye Finans Yazıları, (114)., s.322.
- Erkan, A. Ç. (2013). *Enerji Arzı Güvenliği Bakımından Avrupa'nın Rusya Federasyonu'na Bağımlılığı* (Master's Thesis, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).s.24
- Erkan, S. (2015). *Güney Osetya Sorunu Ve 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı*. Electronic Turkish Studies, 10(13).s.75
- Ertan, F. (2005). *Ukrayna: Yeni Jeopolitik Gerçek. Karadeniz Araştırmaları, (5), 108-115.s.114*
- Ertek, R. (1978). *Title of the book*. Publisher.
- Ertekin, M. S., & Kutlu, E. (2000).*1980 Sonrası Dönemde Türkiye Dış Ticaretinin Genel Bir Analizi*. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16(1), 223-254.s.224
- Ertuğrul, A. ve Selçuk, F. (2001). *Türkiye Ekonomisinin Kısa Bir Değerlendirmesi, 1980-2000. Rusya Ve Doğu Avrupa Finans Ve Ticareti* , 37 (6), 6-30.s.8
- Ertuna, Ö. (2004). *1923'ten Bugüne Türkiye Ekonomisi ve 2023'e Doğru Hedefler*. Muhasebe ve Finansman Dergisi (. e-Muhasebe ve Finansman Dergisi), (21), 6-17.s.6-7
- Eryürek, G. (2020). *Rusya Federasyonu Kanunlarında Haksız Rekabet*. Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, (43), 97-114.s.98
- Esgin, Y. (2010). *Savunma Harcamaları Ve Ekonomik Gelişme Arasındaki İlişki: Silah İhracatçısı Ve İthalatçısı Ülkeler İçin Panel Veri Yöntemi İle Bir Analiz* (Master's Thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Fallows, J. (1981). " *Defense, Taxes, and the Budget*. The Atlantic Monthly, s.7-8.
- Fırat, M. M. (2004). *Helsinki Zirvesinden Günümüze Ab-Türkiye İlişkileri Çerçevesinde Kıbrıs Gelişmeleri*. Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 4(1), 47-79.s.54-55

- Flanagan, S. J., Binnendijk, A., Chindea, I. A., Costello, K., Kirkwood, G., Massicot, D., & Reach, C. (2020) *Russia, NATO, and Black Sea Security*. RAND Corporation.s.11
- Giray, F. (2004). *Savunma harcamalari ve ekonomik büyüme*. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 5(1), 181-199.
- Global Firepower. (2023, Mayıs 1). *2023 Bulgaristan askeri gücü*. *Global Firepower*. https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=bulgaria
- Global Firepower. (2023, Temmuz 10). *World military strength 2023*. *Global Firepower*. <https://www.globalfirepower.com>
- Göcen, S. (2017). *Türkiye'nin 1990-2015 Dönemindeki Ekonomik Performansı Üzerine Bir Değerlendirme*. Marmara İktisat Dergisi, 1(1), 61-76.s.62
- Göçer, İ., & Bulut, Ş. (2015). *Petrol Fiyatlarındaki Değişimlerin Rusya Ekonomisine Etkileri: Çoklu Yapısal Kıvırmalı Eşbüütünleşme Ve Simetrik Nedensellik Analizi*. Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5(2), 721-748.s.729
- Göker, M. (2023). *Ukrayna-Rusya krizi ve DTÖ hukuku: Güvenlik istisnalarının yükseliş mi?*. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16(2), 381-406.s.382
- Gökmen, K. (2022). *Karadeniz bölgesi kapsamında askeri savunma alanında Türkiye-Ukrayna yakınlaşması* (Yükseklisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi).s.80-83
- Götz, E. (2015). *This İs Geopolitics, It's Stupid: Explaining Russia's Ukraine Policy*. Global Affairs, 1 (1), 3-10.s.10
- Gözenç, (1979). *Avrupa ülkeler coğrafyası: Akdeniz Avrupası ve Balkan ülkeleri (Vol. 1)*. Edebiyat Fakültesi Basımevi.s.204
- Greene, W. H. (2012). *Econometric analysis (7th ed.)*. Pearson.
- Gujarati, D. N. (2004). *Basic econometrics (4th ed.)*. McGraw-Hill. Retrieved from <https://archive.org/details/basic-econometric-by-damodar-n.-gujarati-and-dawn-c.-porter>
- Gujarati, D. N. (2004). *Basic econometrics (4th ed.)*. McGraw-Hill.
- Gülveren, Hasan. (Haz.) *Yeni Pazarlar Yeni Umutlar Ukrayna Ve Rusya*, İstanbul: Ezgi Ajans Yayınları, 1998.s.11
- Günay, A. C. (2010). *Gürcistan Sorunları Bağlamında Türkiye ve Rusya Federasyonu'Nun Politikaları* (Doctoral dissertation, Bursa Uludag University (Turkey)).s.27
- Güneş, B., 2004."Savunma Sanayii Ve Ekonomik Etkileri: Türkiye Ve Karşılaştırmalı Ülke Analizleri",Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Teorisi Anabilim Dalı, Ankara.s.89

- Güngör, B. (2013, Aralık). *Kafkasya Bölgesinde Aktörlerin Değişmeyen Mücadele Alanı:Gürcistan*. KTÜ Sosyal Bilimler Dergisi(6), 37-54.s.43
- Günlük-Şenesen, G. G., (2002).*Türkiye’de Savunma Harcamaları Ve Ekonomik Etkileri*, 1980-2001,İstanbul: Tesev.
- Güran, M. V. (2021). *1998 Rusya Finansal Krizinin Gelişimi ve Etkileri*. *Journal of Academic Value Studies*, (4).
- Gürüş, S. (2015). *Panel veri ve panel veri modelleri*. DER Yayınevi.
- H. Fazla (2001).*Türkiye’nin bölgesel güvenliğinde Gürcistan’ın yeri* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü.s.113-114
- Hakan, E. & Kılıç, A. (2013).*Örgütlerde Yenilikçilik Ortamı: Özellikli Bir Sektör Olarak Savunma Sanayinde Durum*. Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, 27(3), 221-244.s.228
- Halit, S. Z. (2019).*Türkiye-Bulgaristan Ekonomik İlişkisinin Analizi:(Bulgaristan’ın Ab Tam Üyeliği öncesi ve Sonrası)* (Doctoral dissertation, Anadolu University (Turkey)).s.33
- Han, E. ve Kaya, A. (2002).*Kalkınma ekonomisi*. Eskişehir: Etam Yayıncılık.s.234
- Henningsen, A., & Henningsen, G. (2019). *Analysis of panel data using R. In Panel Data Econometrics (pp. 345-396)*. Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-814367-4.00012-5>
- Hernandez Cata, E. (1995). *Rusya ve IMF: Makro istikrarın ekonomi politikası*. *Komünizm Sonrası Sorunlar*, 42(3), 19-26.
- Hız, H. (2020, Ekim 9). *Savunma sanayinde Türkiye-Ukrayna ortaklığı: İki ülke kritik projeleri hayata geçirebilir*. *Yeni Şafak*. <https://www.yenisafak.com/ekonomi/savunma-sanayinde-turkiye-ukrayna-ortakligi-iki-ulke-kritik-projeleri-hayata-gecirebilir-3570251>
- Hill, F., & Taspınar, O. (2006). *Turkey and Russia: axis of the excluded?*. *Survival*, 48(1), 81-92.s.86
- Hsiao, C. (2014). *Analysis of panel data (3rd ed.)*. Cambridge University Press.
- Ianucenco, A. (2019). *Moldova’nın Seçmiş Olduğu Hukuk Devleti Kurma Yolunun Gerçekleşmesinde Anayasa Mahkemesi’nin Rolü*. The Role of the Constitutional Court in Moldova’s founding A State of Law.
- Ilko Kucheriv, (2017, July 5). *Public Opinion Of The Population Of Ukraine On NATO*. «Democratic Initiatives» Foundation. [https:// Dif.Org.Ua/En/Article/Public-Opinion-Of- The-Population-Of-Ukraine-On-Nato](https://Dif.Org.Ua/En/Article/Public-Opinion-Of-The-Population-Of-Ukraine-On-Nato)
- Rebegea,
- IndexMundi. (2023). *Moldova religions-demographics*. *IndexMundi*. <https://www.indexmundi.com/moldova/religions.html>

- Interfax-Ukrayna Haber Ajansı. (2011, Şubat 4). *Hükümet, Ukrspecexport'un askeri olmayan ateşli silahlar üretmesine izin verdi.* *Kyivpost: Ukraine's Global Voice - Kadorr Group*. <https://archive.kyivpost.com/article/content/ukraine-politics/government-permits-ukrspecexport-to-produce-non-mi-96364.html>
- International Monetary Fund. (2001). *IMF Approves US\$ 141 Million PRGF Loan for Georgia.* Retrieved from <https://www.elibrary.imf.org/view/IMF003/14626-9781451814439/14626-9781451814439/14626-9781451814439.xml>
- International Trade Centre. (2022). *Trade statistics for international business development.* TradeMap. Retrieved from <https://www.trademap.org/>
- Ivan, L. (2020). *Evaluation of the Romanian Defense Industry.* Business and Management Studies, 6(4), 59-71.s.64-65
- İktisadi Kalkınma Vakfı. (2023, Temmuz 23). *Bulgaristan'ın AB Konseyi dönem başkanlığı.* *İKV*. <https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=2062>
- İlhan Uzgel, *Karadeniz Ekonomik İşbirliği, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. II, Baskın Oran (Drl.) İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2003, s.519-522
- İnsamer. (2023, Ekim 10). *Romanya.* *İnsamer*. <https://www.insamer.com/tr/ulke-profil-romanya/>
- İsmailov, R. (2011). *Rusya'nın Dış Ticareti ve Rusya Dış Ticaretinde Türkiye'nin Yeri* (Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).s.6
- İstikbal, D. (2022, Mart 1). *Türkiye'nin Savunma Harcamaları.* Kriter Aylık Siyaset Toplum Ve Ekonomi Dergisi. <https://kriterdergi.com/Dosya-Savunma-Ve-Guvenlik/Turkiyenin-Savunma-Harcamaları>
- Johnston, R. (2018, Aralık 13). *Russia ramps up cyber warfare as it loses economic footing in Ukraine.* *The Hill*. <https://thehill.com/opinion/cybersecurity/421252-russia-ramps-up-cyber-warfare-as-it-loses-economic-footing-in-ukraine/>
- Joja, I. S. (2018 August 15). *Dealing With The Russian Lake Next Door: Romania And Black Sea Security.* Warontherocks. <https://Warontherocks.Com/2018/08/Dealing-With-The-Russian-Lake-Next-Door-Romania-And-Black-Sea-Security/>
- Jones, V. C. (2017). *Generalized System Of Preferences (Gsp): Overview And Issues For Congress.* Congressional Research Service.s.22
- Jubilec. (2003, Nisan 17). AEROSTAR – *Devenire prin traditie.* *Univers-Ingineresc*. https://www.agir.ro/univers-ingineresc/numar-11-2002/jubileul_238.html
- Kafaoğlu, A. B. (1982). *Silah, Rüşvet ve Sömürü* (Vol. 4). Alan.s.12

- Karabulut, B. (2007). *Karadeniz'den Ortadoğu'ya Uzanan Bir Dış Politika: Geçmişten Günümüze Suriye-Rusya İlişkileri*. *Karadeniz Araştırmaları*, (15), 67-88.s.72-75
- Karagöl*, E., & Palaz, S. (2004). *Does Defence Expenditure Deter Economic Growth In Turkey? A Cointegration Analysis*. *Defence And Peace Economics*, 15(3), 289-298.-s.289
- Karagöl, E. (2005). *Defence Expenditures And External Debt In Turkey*. *Defence And Peace Economics*, 16(2), 117-125.s.117
- Karahan, Y. (2014). *Türkiye'de Savunma Harcamalarının Denetimi* (Doctoral Dissertation, Adnan Menderes Üniversitesi).s.48
- Karakuş, A. (2006). *Türk Savunma Sanayinin Gelişimi, Türkiye'nin Savunma Harcamalarının Boyutları Ve Bazı Nato Ülkeleri İle Karşılaştırılmalı Ekonometrik Analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: T.C. Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü Harekat Araştırması Anabilim Dalı.
- Karasoy, H. A. (2022). *Hibrit, Asimetrik Ve Vekalet Savaşları: 2022 Rusya-Ukrayna Savaşını Üçlü Sacayağı Üzerinde Bir İnceleme*. *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 7(2),s.44-56.
- Karastoyanov, (1988). *Rumunya. v: ikonomičeska i sotsialna geografiya na sotsialističeskite strani vw Evropa, İzdatelstvo* Su.ulaşlamayan makale-Reyhan Rafet CAN makelesinden alınan atıf.s.240
- Kartal, B. (2013, September). *Dünya Ticaret Örgütüne Girişi Sonrasında Rusya ile Türkiye Arasındaki Ticari İlişkilerinin İncelenmesi* Examining the Turkish-Russian Trade Relations after Russia's World Trade Organization Accession. In *International Conference on Eurasian Economies, Beykent Üniversitesi, Ankara* (pp. 17-18).s.445
- Kazaz, İ. (2019). *Avrupa Birliği üyeliği sürecinde Kosova ekonomisi ve finansal entegrasyonu* (Master's thesis, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).s.53
- Kazgan, Gülten. *Küreselleşme ve Ulus Devlet: Yeni Ekonomik Düzen*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005. S.41
- Keleş, Y. (2020, Eylül 19). *ABD ilk PAC-3 MSE Patriot hava savunma sistemini Romanya'ya teslim etti*. *Defenceturk*. <https://www.defenceturk.net/abd-ilk-pac-3-mse-patriot-hava-savunma-sistemini-romanyaya-teslimetti#:~:text=Fuar%20Haberleri-,ABD%20ilk%20PAC%2D3%20MSE%20Patriot%20hava,sistemini%20Romanya'ya%20teslim%20etti&text=Lockheed%20Martin%20taraf%C4%B1ndan%20aktar%C4%B1ld%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20%C3%BCzere,sistemini%20alan%20ilk%20%C3%BClke%20oldu>.
- Kılınç, Y.M. (2015). 21. *Yüzyıl Ölçütleri Bakımından Türkiye'nin Jeopolitik Özellikleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.s.31-32

- King, C. (2008). *The Five-Day War-Managing Moscow After The Georgia Crisis*. Foreign Aff., 87, 2.s.7-8
- Kiniklioğlu, S., & Morkva, V. (2007). *An anatomy of Turkish-Russian relations*. Southeast European and Black Sea Studies, 7(4), 533-553.s.540
- Koca, F. (2010). *Kırım'ın Ekonomik özellikleri Ve Karadeniz Ekonomik işbirliğindeki önemi* (Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).s.46
- Kolayihracat.(2021). *Ukrayna genel görünüm*. *Kolayihracat*. <https://www.kolayihracat.gov.tr/ulkeler/ukrayna>
- Kolev, Y. (2015, Ağustos 15). 1995-1997 yılları – “Hoşnutsuzluğumuzun kışları” – 2. bölüm. *BNR.bg*. <https://bnr.bg/tr/post/100591285/1995-1997-yillari-hosnutsuzlugumuzun-kislari-2-bolum>
- Korkmaz, D. (2007). *Rusya Federasyonu-Avrupa Birliği İlişkilerinin Üç Temel Belge Çerçevesinde İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.s.81-83
- Korkmaz, G., & Topçu, M. K. (2019). *Savunma Alımlarının Ülke Kalkınmasına Etkisi Ve Rolü*. Güvenlik Bilimleri Dergisi, 8(2), 309-327.s.319
- Köylü, M. K. *Türkiye Ve Romanya Karşılaştırmalı Dış Ticareti: 1923-2017*.S.2
- KTO. (2020, Temmuz). *Rusya Federasyonu pazarına giriş*. *KTO*. https://www.kto.org.tr/d/file/rusya_federasyonu-pazarina-giris.pdf
- Kundak, S. (2015). *Türkiye’de İmalat Sanayinin İthalata Bağımlılığının Analizi*, Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.s.76
- Kurakcı, A. B., & dursun, R. *Ukrayna-Ab-Nato İlişkisi Bağlamında Rusya’nın Kırım Müdahalesi*. Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 9(1), 84-107.s.84
- Kuran, B. S. (2006). *Türkiye’nin Sınır Komşuları ile Ticari İlişkileri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, İktisat ABD İktisat Politikası Bilim Dalı, İstanbul.
- Küniü, S.(2010). *Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi*. Atatürk Üniversitesi / İktisat Ana Bilim Dalı /Yüksek Lisans Tezi.s.18
- Kürkcü, M. (2020). *Ekonomik Entegrasyonların Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkilerinin Analizi: Romanya, Bulgaristan ve Hırvatistan*. Pamukkale İşletme ve Bilişim Yönetimi Dergisi, 7(1), 152-166.s.162
- Kütük, T. (2019). *Uzun Vadeli Kredi notlarının gelişmekte Olan ülkeler Ve Bu ülkelerdeki bankacılık Sistemi üzerindeki Etkilerinin Analizi* (Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).s.40
- Looney, R. E. (1989). “*The Influence Of Arms Imports On Third World Debt*”, Journal Of Developing Areas, 23(2), 221-231 .s.224-225

- Madalin, N. (2018, Şubat 6). *Moldova, Romania boost military cooperation with joint battalion*. *Balkan Insight*. <https://balkaninsight.com/2018/02/06/romania-russia-strengthen-defence-influence-in-divided-moldova-02-06-2018/>
- Marxsen, C. (2014). *The Crimea Crisis—An International Law Perspective*. *Zeitschrift Für Ausländisches Öffentliches Recht Und Völkerrecht* (Heidelberg Journal Of International Law), 74(2), 367-391.s.369
- Mazlum N. (2020). “1980-2018 Dönemi Türkiye Ekonomisi ve Dış Ticaretinin Gelişim Seyri”, *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 7 (22), Aralık, 54-71.s.55
- Mcleary, P. (2017, May 3). *Demand Drives More NATO Spending, Romania Accelerates*. The Cable, Foreign Policy. <https://Foreignpolicy.Com/2017/05/03/With-Demands-For-More-Nato-Spending-Romania-Steps-Up/>
- Mert, Okan (2004). *Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.s.47
- Michigan State University. (2023). *Ukraine: State Statistics Service of Ukraine. globalEDGE: Your Source for Global Business Knowledge*. Retrieved from <https://globaledge.msu.edu/global-resources/resource/5535>
- Moment expo. 28 Tem 2019. *İhracatımızın Vazgeçilmez Pazarı: RUSYA*, sayı :63 <https://www.moment-expo.com/tr/dergiler/63/ulkelerden/ihracatimizin-vazgecilmez-pazarirusya>
- Murat, Ö. (2020). *Türkiye ve BRICS ülkelerinde Savunma Harcamalarının Dış Ticaret Dengesine Etkisi*. İstanbul Üniversitesi.Doktora Tezi.s.48
- Murat, S., & Yılmaz-Eser, B. (2013). *Türkiye'de Ekonomik Büyüme Ve İstihdam İlişkisi: İstihdam Yaratmayan Büyüme Olgusunun Geçerliliği*. Hak İş Uluslararası Emek Ve Toplum Dergisi, 2(3), 92-123.
- Musacva, U. (2018). *Türkiye-Gürcistan Ticari İşbirliği Ve İlişkileri*. *Turan-Sam*, 10(40), 138-147.s.139
- NATO OTAN. (1991, Aralık 12). *Financial and economic data relating to NATO defence: Defence expenditures of NATO countries(1970-1991)*. *NATO OTAN*. https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_23840.htm?mode=pressrelease
- NATO OTAN. (2023). *Enhanced Forward Presence (EFP)*. *NATO OTAN*. <https://lc.nato.int/operations/enhanced-forward-presence-efp>
- NATO. (n.d.). *Enhanced Forward Presence*. *NATO*. <https://lc.nato.int/operations/enhanced-forward-presence-efp>
- Necsutu, M. (2023, Şubat 13). *As Moldova Hikes Defence Spending, Rebel Region Follows Suit*. *Balkaninsight*. <https://balkaninsight.com/2023/02/13/as-moldova-hikes-defence-spending-rebel-region-follows-suit/>

- Nenkov, P. (2021, November 9). *Creation and development of Vazov machine-building plants as a leading enterprise in the Bulgarian defense industry*. Zenodo. <https://zenodo.org/record/5656859#.ZEu3VHZBzIU>
- Nihat, I., & Kılınc, E. C. (2011). *Bölgesel Kalkınma'da Ar-Ge Ve İnovasyonun Önemi: Karşılaştırmalı Bir Analiz*. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, 6(2), 9-54.s.17
- Nikolov, B. (2019, June 14) *Terem Will Repair Bulgarian Military Helicopters Mi-17 and Mi-24 for BGN 38.7 Million*. Bulgarianmilitary. <https://bulgarianmilitary.com/2019/06/14/terem-will-repair-bulgarian-military-helicopters-mi-17-and-mi-24-for-bgn-38-7-million/>
- Okur, H. (2017). *Türkiyede Savunma Harcamalarının Gelişimi Ve Bazı NATO Ülkeleriyle Karşılaştırmalı Analizi* (Master's Thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- OMKO. (2013, Ekim). *Ukrayna ülke raporu*. *OMKO*. <https://www.omko.org.tr/uploads/ulke-raporlari/ukrayna-raporupdf.pdf>
- Opticoelectron Group. (2023, Temmuz 23). 50 years of excellence!. *Opticoelectron*. <https://www.opticoel.com/about-us/>
- Organization of the Black Sea Economic Cooperation. (2024). *About BSEC*. Retrieved from <https://www.bsec-organization.org>
- Önal, S. (2021). *Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye İçin Ampirik Bir İnceleme*. (Yüksek Lisans Tezi). Zonguldak: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önder, H. (2022). *NATO Üyelerinin% 2'lik Savunma Harcama Hedefine Yakınsamasının Sınanması*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 25(2), 694-702.s.695
- Özbek, T. (2016, Eylül 4). *Çin'e teslim edilecek Antonov An-225'in üretimi devam ediyor*. *Havayolu101*. <https://www.havayolu101.com/2016/09/04/cine-teslim-edilecek-antonov-225in-uretimi-devam-ediyor/>
- Özburak, S.(2020). *Savunma Harcamaları, Cari Denge Ve Silah İthalatı İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi* (Master's Thesis, Bursa Teknik Üniversitesi).s.14
- Özçelik, M. K. *Gürcistan İle Türkiye'nin ticari ilişkisi ve Artvin'deki ticarete etkisi*. Karadeniz Araştırmaları, 2016, 13(52), 211-232.s.212
- Özdal, H., & Demydova, V. (2011). *Türkiye-Ukrayna İlişkileri: Yüksek Potansiyel, Düşük Voltaj*. International Strategic Research Organization (USAK).
- Özdemir, Ü., Yiğit, G. K., & Muhammed, O. R. A. L. (2016). *Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında Türk Dış Ticaretinin Gelişimi*-Turkish Foreign Trade Development In the Context of Economical Policies from The Foundation of Turkish Republic to Today. Doğu Coğrafya Dergisi, 21(35), 149-174.s.165

- Özel, M. (2009). *Bölgelerarası (Sınırötesi) İşbirliği Ve Avrupa'da Gelişimi*. Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(1), 70-85.
- Özer, M., & Biçerli, K. (2003). *Türkiye'de kadın işgücünün panel veri analizi*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3(1), 55-86.
- Özer, M.A.(2001). *Savunma Harcamaları Ve Ekonomiye Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul.s.29
- Özerdem, A. (2016).*Savunma Harcamaları Ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi : Türkiye Örneğinde Uygulamalı Bir Çalışma* (Doctoral Dissertation, Anadolu University (Turkey).
- Özkök, Ö. (2003). *1980 Sonrası İmf Programları çerçevesinde Türkiye'De Uygulanan Döviz Kuru Politikaları* (Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).s.118
- Öztürk, S., ve Özyakışır, D. (2005).*Türkiye Ekonomisinde 1980 Sonrası Yaşanan Yapısal Dönüşümlerin GSMH, Dış Ticaret Ve Dış Borçlar Bağlamında Teorik Bir Değerlendirmesi* . Mevzuat Dergisi, 8(94), 1-20.s.2
- Özügürlü, Y. (2005). *Kamu Harcamalarının Bölüşüm İlişkileri Üzerindeki Etkisi: Türkiye Açısından Bir Değerlendirme*. Ekonomik Yaklaşım , 16 (55), 69-88.s.72-73
- Paker, F. (2004). *Bulgaristan'ın ekonomik göstergeleri ve Türkiye-Bulgaristan dış ticareti*. İzmir Ticaret Odası Dış Ekonomik İlişkiler Müdürlüğü. <http://www.izto.org.tr/NR/rdonlyres/CAD210F3-8468-4DD9-98B9-7D5800BD3B62/3615/Bulgaria2004.pdf>
- Paksadze, İ., & Çelik, T. (2022). *Türkiye'nin Gürcistan İle Dış Ticaretinde Rekabet Gücü: Balassa Akü Endeksi Analizi*. Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi, 7(3), 798-813.
- Parasız, İ. (2004). *Türkiye ekonomisi*. Ezgi Yayınevi.s.627
- Peled, D. (2001). *İsrail'de Savunma Ar-Ge Ve Ekonomik Büyüme: Bir Araştırma Gündemi* . Samuel Neaman Bilim Ve Teknolojide İleri Araştırmalar Enstitüsü.
- Peterson, M. (2019, Ocak 9). *The naval power shift in the Black Sea. *War on the Rocks**. <https://warontherocks.com/2019/01/the-naval-power-shift-in-the-black-sea/>
- Peynirci, S. (2019). *Türkiye'de 2000 Sonrası Savunma Harcamaları Ve Ekonomiye Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme* (Master's Thesis, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi).s.26-27
- Pieper, M. *Rising Power Status and the Evolution of International Order: Conceptualising Russia's Syria Policies*. Europe-Asia Studies, 71(3), 365- 387.s.374-375

- Radoykov, İ, (2019,Mart 01). *Bulgaristan Rusya'nın NATO'daki 'Truva atı' değil*. Anadolu Ajansı 2021 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bulgaristan-rusyanin-natodaki-truva-ati-degil/1406510>
- Rempfer, K. (2018, December 31). *Why Russia Is Engulfing The Black Sea And Won't Stop Tilting Ukraine*. Military Times. <https://www.armytimes.com/news/your-army/2018/12/31/why-russia-is-swallowing-the-black-sea-and-wont-stop-until-it-has-choked-out-ukraine/>
- Reuters, (2018, March 27). *Romanian Parliament Says It Will Support Reunification With Moldova*. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-romania-moldova-iduskbn1h32cs>
- Romanya Eğitim Merkezi. (2023, Ekim 10). *Romanya ekonomisi*. *Romanya Eğitim Merkezi*. <https://www.romanyaegitimmerkezi.com/romanya-ekonomisi.html>
- Romanya.org. (2005). *Romanya'nın genel ekonomik durumu*. *Romanya.org*. http://www.romanya.org/romanyanın_genel_ekonomik_durumu.html
- Saka, A. T. (2007). *Türkiye'de Savunma Harcamalarının Analizi Ve Değerlendirilmesi*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı.s.8
- Sakal, M. (2003). *Türkiye'de mali disiplin sorunu: kamu açıkları ve borçlanmanın sürdürülebilirliği:(1988-2000 dönem analizi)*. Gazi Kitabevi.s.105
- Sanso-Navarro, M., & Vera-Cabello, M. (2015). *The causal relationship between military spending and unemployment in the EU15*. Available at SSRN 2550136.s.2-3.
- Sarıaslan, F. (2019). *Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile ilişkilerinde ekonominin rolü*. Avrasya İncelemeleri Dergisi, 8(2), 177-182
- SASAD. (2017). *Savunma ve havacılık performans raporu, 2017*. SASAD.
- Saunders, P. (1993). *Recent Trends In The Size And Growth Of Government In OECD Countries*. The Growth Of The Public Sector, (Ed: Norman Gemmel), England, Edward Elgar Publishing Limited, Pp. 17-33.s.2
- Sevinç, S. (2020). *Dünya'da Ve Türkiye'de Savunma Sanayii Ve Savunma Harcamalarının Makroekonomik Etkilerinin Ampirik Analizi: Türkiye Örneği* (Doctoral Dissertation, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş).s.28
- Seyidoğlu, H. (1993). *Uluslararası İktisat, 9. Baskı*, İstanbul, Güzem Yayınları.s.135
- Sezgin, S. (1997). *Country Survey X: Defence Spending In Turkey*. Defence And Peace Economics, 8(4), 381-409.s.8

- Sezgin, Ş. (2009). *Türkiye'de 1990-2006 Yılları Arasında Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisi*. Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(22), 175-190.s.175-176
- Sezgin, Ş. (2010). *Politika Transferi ve Türkiye'de özelleştirme*. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (27).s.188
- Sezgin, Ş., & Sezgin, S. (2018). *Dünya'da Ve Türkiye'de Savunma Sanayi: Genel Bir Bakış*. Avrasya Sosyal Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 5(12), 1-19.
- Sezgin, Ş., Gündüz, N., & Sezgin, S. (2008). *Güneydoğu Terör Olaylarının Ekonomik Sonuçları*. Akademik İncelemeler Dergisi, 3(1), 1-17.
- Shantadze, B. (2006). *Gürcistan'ın komşuları ile ilişkileri ve jeopolitik etkinin incelenmesi* (Doctoral dissertation, Bursa Uludağ University (Turkey)).s.53
- SIPRI. (2020). *Military expenditure database*. <https://www.sipri.org/databases/milex>
- SIPRI. (2020). *Russia's military spending: Frequently asked questions*. <https://www.sipri.org/commentary/topical-background/2020/russias-military-spendingfrequently-asked-questions>
- Sjursen, H. (1998). *Enlargement And The Common Foreign And Security Policy: Transforming The EU's External Policy?* (P. 5). ARENA s.2
- Skons, E., Perdomo, C., Perlo-Freeman, S., & Stalenheim, P. (2004). *10.Military expenditure*. Sipri Yearbook, 305-339.s.305-307
- Smith, D., & Smith, R. (1980). *Military Expenditure, Resources And Development*. University Of London, Birkbeck College. Discussion Paper, (87).s.7
- Snider, L. W. (1990). *"The Political Dimensions Of Military Spending And Debt Service In Southeast Asia"*, Contemporary Southeast Asia, 11(4), 278-305.s.282
- Sorin, M. (2018, Mayıs 3). *Romania's military spending rose 50 pct to USD 4 bln in 2017, the biggest increase in the world*. *Business Review*. <https://business-review.eu/news/romanas-military-spending-rose-50-pct-to-usd-4-bln-in-2017-the-biggest-increase-in-the-world-167662>
- Sönmez, A. S. (2010). *Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu'nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri*. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (27).s.8
- Starr, H., Hoole, FW, Hart, JA Ve Freeman, JR (1984). *Savunma Harcamaları Ve Enflasyon Arasındaki İlişki*. Çatışma Çözümü Dergisi , 28 (1), 103-122.
- Stekler, H. O. (1979). *The Relationship Between Inflation And Defense Expenditures (P. 0038)*. Institute For Defense Analyses.s.21

- Şahin, A. G. Ş. (2016). *Türkiye-Gürcistan ticari ilişkilerindeki sorunlar-beklentiler ve çözümler*. Prof. Dr. Kerem Karabulut, s.668.
- Şahin, E. Y., & Çelik, E. (2021). *Romanya’da Türk Soylulara Okutulan Türkçe Ders Kitaplarındaki Hatalarda Rumencenin Etkileri*. *Milli Eğitim Dergisi*, 50(229), 759-775.s.761
- Şahin, Hüseyin (2009). *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu*, Ezgi Kitapevi, Bursa.s.269-273
- Şahin, I. F. O. (2022). *Türkiye’nin 1980-2021 dönemi dış ticaret gelişiminin irdelenmesi*. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 9(27), 82-99.s.83
- Şen, U. B. (2022, Eylül 29). *Rusya’nın askeri stratejisinde nükleer güç ve nükleer gücün ontolojisi*. *TASAM - Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi*. https://tasam.org/tr/tr/icerik/70150/rusyanin_askeri_stratejisinde_nukleer_guc_ve_nukleer_gucun_ontolojisi
- Şimşek, İ. P. V. S., Parlaktuna, İ., & Şimşek, S. (2007). *Bütçe Finansman Kaynaklarının Belirlenmesi Ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri: Türkiye Uygulaması (1989-2005)*. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(2), 43-67.s.45
- Şimşek, M. (1989). *Üçüncü dünya ülkelerinde ve Türkiye’de savunma sanayii*. SAGEM.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2022). *Girişimci ve insani dış politika*. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*. <https://www.mfa.gov.tr/-turkiye-romanya-siyasi-iliskileri.tr.mfa>
- T.C. Kiev Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. (2018, Haziran). *Ukrayna’nın 2017 yılı genel ekonomik durumu ve Türkiye ile ekonomik-ticari ilişkileri*. *T.C. Kiev Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği*. <https://docplayer.biz.tr/106288983-T-C-Kiev-Buyukelciligi-Ticaret-Musavirligi-Ukrayna-Nin-2017-Yili-Genel-Ekonomik-Durumu-Ve-Turkiye-Ile-Ekonomik-Ticari-Iliskileri.html>
- T.C. Sofya Ticaret Müşavirliği. (2019, Kasım). *Bulgaristan’ın genel ekonomik durumu ve Türkiye ile ekonomik-ticari ilişkileri (2018-2019)*. s.25.
- T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü. (2021). *Moldova ülke profili*. *T.C. Ticaret Bakanlığı*. <https://ticaret.gov.tr/data/5f07148213b87611d894d16a/Moldova%20%C3%9Cлке%20Profili.pdf>
- T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü. (2022). *Moldova ülke profili*. *T.C. Ticaret Bakanlığı*. <https://ticaret.gov.tr/data/634feb6113b8765920066f15/Moldova%20%C3%9Cлке%20Profili%202022.pdf>
- Tanas, A. (2023, Nisan 13). *Moldova needs \$275 million to modernise armed forces, defence official says*. *Reuters*. <https://www.reuters.com/world/>

europa/moldova-needs-275-mln-modernise-armed-forces-defence-official-2023-04-13/

- Taner, M. (2006). *Dokuzuncu Kalkınma Planı Savunma Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Devlet Planlama Teşkilatı.s.3
- Tari, R. (2010). *Ekonometri. Umuttepe Yayınları, Kocaeli*.
- Taş, S., Örnek, İ., & Aksoğan, G. (2013). *Türkiye'de Savunma Harcamaları, Büyüme Ve Gelir Eşitsizliği, 1970-2008: Ekonometrik Bir İnceleme*. Gaziantep University Journal Of Social Sciences, 12(3), 659-682.
- Taylan, T. (2011). *Bulgaristan ülke raporu*. T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi.
- Temiz, D.(2012), *Ekonominin Önemli Bir Parçası: Savunma Sanayi*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,s.3
- Tezel, Yahya S (1994).*Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.s.167-174
- The Economist. (2007, Ocak 4). *The new kids on the block*. *The Economist*. <https://www.economist.com/europe/2007/01/04/the-new-kids-on-the-block>
- The World Bank. (2023, Nisan 6). *Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ve yaşam maliyeti krizi, Avrupa ve Orta Asya bölgesinin yükselen ekonomilerinde büyüme beklentilerini sömükleştiriyor*. *The World Bank*. <https://www.worldbank.org/tr/news/press-release/2023/04/06/russian-invasion-of-ukraine-and-cost-of-living-crisis-dim-growth-prospects-in-emerging-europe-and-central-asia>
- Tipayev, M. (2006). *Ukrayna-Türkiye Dış Ticaret İlişkileri Çerçevesinde Ukrayna Dış Ticaret-Gümrük Sisteminin İncelenmesi* (Doctoral Dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).
- TOBB Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği. (2017). *Genel kurul ekonomik raporu 2016*. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayınları.
- Todor, A. A. (2019). *Willing to pay? The politics of engendering faith in the post-communist Romanian tax system* (p. 250). SSRN.
- Tokatlı, S. G. (2022). *Soğuk Savaş Dönemi Güvenlik Algısında Yaşanan Değişim Ve Uluslararası Sistemin Değişen Dinamikleri*. Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 7(1), 376-406.s.379
- Tokgöz, D. E. (2011). *Düünden bugüne Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerinde üç büyük dönem*. Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(1), 6-14.s.10-15
- Toma, E. (2010). *Agricultura României în procesul de integrare europeană*. Evaluări și prognoze.s.9

- Topçu, M.K. (2010). *Savunma Planlamasının Ekonomiye Etkileri Ve Savunma Bütçeleri*. Savunma Bilimleri Dergisi, 9 (1), 75-125. s.87
- Traynor, I., & Black, I. (2008). *Georgian conflict leaves West reeling and Russia walking tall*. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2008/aug/12/georgial>
- Türk H. K. (2007), “*Türk Savunma Sanayinin Ekonomik Etkileri Ve Savunma Harcamaları - Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Modellenmesi*”, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Adana.
- Türk Ulak. (2022, Mart 19). *Pridnestrovie Cumhuriyeti / M. Ünvan Atlı*. *Türkulak*. <https://turkulak.com.tr/pridnestrovie-cumhuriyeti-m-unvan-atli/>
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2022). *Girişimci ve insani dış politika*. *mfa*. <https://www.mfa.gov.tr/rusya-ekonomisi.tr.mfa>
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2019). *Moldova'nın ekonomisi*. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*. <https://www.mfa.gov.tr/moldova-ekonomisi.tr.mfa>
- Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı. (2018). *2023 Türkiye ihracat stratejisi ve eylem planı*. http://geka.gov.tr/Dosyalar/o_1adq0ifbpl1c11m4nlc81rpsr178.pdf
- Türkiye Cumhuriyeti Kışnev Büyükelçiliği Ticari Danışmanlığı. (2013). *Moldova ekonomisi ve Türkiye – Moldova dış ticareti*. Kışnev, s.15-17.
- Tütünsatar, A., & Sezgin, A. (2022). *Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Üzerinden Uluslararası Ticaret Politikasının Yapısal Kırılma ile Analiz Edilmesi*. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, (55), 329-34özel5.
- Tüysüzöğlü, G. (2011). *Ukrayna'da Turuncu Devrim'in Sonu*. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 2(3).s.66-67
- Uçar, İ. (2003). *Savunma Harcamalarının Ekonomiye Etkileri Ve Savunma Harcamaları-Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Modellenmesi*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, KHO Savunma Bilimler Enstitüsü Harekat Araştırması Anabilim Dalı, Ankara.s.29
- Ukroboronprom. (2023, Temmuz 20). *Concern profile*. *Ukroboronprom*. <https://ukroboronprom.com.ua/en/pro-koncern>
- Ulusoy, A. (2004). *Devlet Borçlanması, Üç yol Kitabevi, Celepler Matbaacılık, Trabzon 2004.s.21-22*
- Uzgel, İlhan, “Balkanlarla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Ed: Baskın Oran, C.II, İletişim Yayınları, 12. Baskı, (İstanbul, 2010), s.167-181.
- Uzun, A. D. (2007). *Savunma sanayi ve yeni yapılanmalar* (Master's thesis).s.12
- Ümit, A. Ö. (2015). *Türkiye'de Bütçe Açığı İle Cari İşlemler Arasındaki İlişkilerin Zaman Serisi Analizi* (Doctoral Dissertation, Anadolu University (Turkey)).s.50-51

- Ün, A. (2015). *Econometrics for Beginners*. ABC Publishing.
- Üstün, Y. M. (2020). *Kısa Romanya coğrafyası*. *Akademik Coğrafya*. <https://www.akademikcoğrafya.com/romanya-cografyasi>
- Velev, R. (2007). *Moldova'da Ulusal Azınlıklar Ve Agit'in Rolü: Gagauz Örneği*. Role Of National Minorities And Agit In Moldova: The Case Of The Gagauz],(Unpublished Master Thesis), Tr Istanbul University.s.197
- Vorotnyuk M. Dış Politika Araştırmaları. Kiev, 2016. *Münakaşalar Ukrayna-Türkiye*. Münakaşalar. İSP. Kiev, 2016.s.11-12.
- Vusata, A. (2019). *Ukrayna ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin analizi* (Master's thesis, Marmara Üniversitesi (Turkey)).s.23
- Wooldridge, J. M. (2013). *Introductory econometrics: A modern approach (5th ed.)*. South-Western Cengage Learning.
- Yantur, P., & Gürson, A. P. (2019). *Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme üzerine araştırma: ABD, Japonya ve Fransa Örneği*. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 8(1), 163-182.
- Yarman, F. A. (2002). *Ulusal Savunma Sanayilerinde Bilim-Teknoloji Tabanı - Uygulama Çalışması*. Savunma Bilimleri Dergisi, 1 (2), 83-103.s.9
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2012). *Panel veri ekonometrisi: Stata uygulamalı*. Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Yeşilirmak, H. M., 2018."Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye İçin Zaman Serisi Analizi", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.s.21
- Yılmaz, Harun, (2006), *Rusya'da Devlet Merkezli Sistem ve Bürokrasi*, İstanbul: Versus Kitap.s.362-363
- Yılmaz, S. (2018). *Güney Kafkasya Üzerine Bir Analiz*. Iğdır University Journal Of Faculty Of Economics And Administrative Sciences, (3), 1-29.s.4
- Yığıtpe, L. (2018). *Nato Ve Rusya Arasında Türkiye'nin Güvenlik Algılaması: S-400 Krizi Örneği*. Journal Of Management And Economics Research, 16(1), 276-289.s.284
- Yildirim, J., & Sezgin, S. (2003). *Military Expenditure And Employment In Turkey*. *Defence And Peace Economics*, 14(2), 129-139.
- Yildirim, J., Sezgin, S., & Öcal, N. (2005). *Military Expenditure And Economic Growth In Middle Eastern Countries: A Dynamic Panel Data Analysis*. *Defence And Peace Economics*, 16(4), 283-295.
- Yurdakul, M. O. 2007.*Romanya'nın serbest piyasa ekonomisine geçiş performansının Türkiye ile karşılaştırılması* (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).s.10-11
- Yükseler, Z., Teşkilatı, D. P., Değerlendirme, Y. P. V. K., & Müdürü, G. (1998). *Makro Ekonomik Hesaplar Ve Ödemeler Dengesi*. DPT, Haziran. s.1
- Ziylan, A. (2004).*Ulusal Teknoloji Yeteneği Ve Savunma Sanayii*.

- Ziylan, A., Batmaca, Ő., Por, R., Uysal, İ., Zaim, M., Tatar, Y., & Er, Ü. (1998).
Savunma Sanayi Ve Tedarik. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.s.9
- Zor Kaya, M. *‘Türkiye – Moldova Ekonomisi’* [Türkiye ve Moldova Ekonomisi]
Aralık, 2010 Kişinev (mtiad.md/) (01.12.2014).s.5-7

Savunma Harcamaları ve Ticari İlişkiler:
**Karadeniz'e Kıyısı Olan
Ülkeler İçin Bir Analiz**

Uzm. Aynur AYDOĞAN
Doç. Dr. Serkan KÜNÜ

 ÖZGÜR
YAYINLARI

ISBN 978-975-447-915-7

9 789754 479157